

અર્પણ

પાંચ જન્યને—

ઠે જેના પંચમસ્વરના નાદે
ભારતનું મહાભારત બન્યું

આ લેખકના પુસ્તકો

: અકટ .

- ૧ મે દીનો ૨૫
- ૨ રૂપલાલસા
- ૩ નિત્યપ્રિયા
- ૪ રામમજાભિનિવ્રમણ ૧ (ડોલનચૈતી)
- ૫ " " ૨ (ડોલનચૈતી)
- ૬ મધુપ
- ૭ રાસરમણુમ્ (૨ સ અને કાવ્યો)
- ૮ શામલાની ગોરી (ડોલનચૈતી)
- ૯ રાજવાસતી (" ")
- ૧૦ માનસરના ચોની (બે દ્વ ડી વાર્તા)
- ૧૧ યો ત્વર કૃષ્ણ ગોપીનેશ (ડોલનચૈતી)
- ૧૨ " " રાસેશ (" ")
- ૧૩ " " મધુરેશ (" ")
- ૧૪ " " ક્ષારિકેશ (" ")
- ૧૫ " " નીલેશ (" ")
- ૧૬ " " યોગેશ (" ")
- ૧૭ પ્રણય-રાસ-ખ સરી

— અઅકટ —

- ૧૮ રોશનાઇ (દ્વ ડી વાર્તાઓ)
- ૧૯ પ્રણય-નૈયા
- ૨૦ અને આવની કાલે
- ૨૧ ચારો એકાર-૧
- ૨૨ પ્રણય-એકાર-૨
- ૨૩ પ્રેમનો સાર
- ૨૪ પ્રેમચોગી (ડોલનચૈતી)
- ૨૫ અમૃત-મ યન (" ")
- ૨૬ મ કાકિની
- ૨૭ અનામિયા
- ૨૮ દિગ્ધર
- ૨૯ મનસા

એક બોલ

વાંચનાર ! ડાવનરૌનીમા રામપ્રસાદિનિષ્કમણના બે ભાગ ક્રમે ક્રમે બહાર પાડ્યા એને રામબક્તોએ ને રસ રા વિદ્વાનોએ આશિષ્યા

પછી એનાથી પ્રોત્સાહિત બનીને ' યોગેશ્વર કૃષ્ણ ' ના છ ભાગ— ગોકુલેશ, રાસેશ, મયુરેશ, હારિકેશ ગીતેશ ને યોગેશ—મુદ્દહ ગુપ્તરાત સમક્ષ રજૂ કરે છું.

શ્રી કૃષ્ણજીવનની અનેકવિધ સપત્તિએ સૈકાઓ લગી આપાવર્તને પ્રેરણા આપી છે ને હજીએ આપણે એ નિ સશય છે

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मं संस्थापनार्थाय न भवामि युगे युगे ॥

પ્રથમ ભાગ યોગેશ્વર કૃષ્ણ—ગોકુલેશ : યુગ દ્વાપરની અધારરાત્રિ વિદારના ને પૃથ્વીએથી પાપીઓનો ભાર ઉતારવા શ્રાવણ વદ અષ્ટમીની મેવની રાતે એ મયુગના કસના કારાગૃહે જન્મ્યો અને પિતા વસુદેવ ને જન્મદાની દેવકીને અતરપ્રેરણા દઇ ગોકુલ-ગમન કર્યા

પછી તો એ આનંદસ્વરૂપ કનૈયાની બાળલીનાએ સારાએ ગોકુલ ગામને ઉત્તાસને હેને ચડાવ્યું

પનુનાચના કાઢે એ ગાયોના ગોવાને ધેનુ ચગરી, મદી-માખ
ખાધા ને અનિદ્ર તરવોથી ગોકુગિયાને ઉગારું.

પછી જશુમાનતનવાના મિલન થયાં રાધિમણ સખીઓ સ
પાણીમાં પધારતી તે જાગે આમનો ચંદ્ર ધગતીએ ચાલતો ભાગતો
સખીઓ તારાગણ શી શોભતી

ગધિમણ ભાગવતમા નથી, પણ દેવીભાગવતમાં, કૃષ્ણ ઉપનિષદ
અને પદ્મપુરાણમાં છે વળી વેદોમાં પણ રાધમ્ શબ્દ વપરાયો છે રાધમ
એટલે આરાધના

અને એ કૃષ્ણ-આનાધિકા રાધિકાજીને એ કૃષ્ણજીવનમાં તુમ
જૂંધી છુપાયેલુ આધ્યાત્મિક ન્દર દાખવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ચોગિમિ
ધર્માનગચ્ચમ્ એના ચોગીઓના ઇશ્વરનું—યોગેશ્વર તત્ત્વનું—મેં આખી
કથામાં અધિભૂત ગાખી શુભાગને સારું કર્યો છે.

બીજો ભાગ ચોગીનર કૃષ્ણ—રાસેશ : યુગ્વતાતના રસિક
કાન્યમર્મજો ! કનૈયાના જ દાવનના રાસ ભાગવતમાં રાસપ આધ્યાત્મીમાં પ્રથમ
વાચના તુમગમ્ય લાસે છે, પણ વેદો ને ઉપનિષદોના અધ્યયન પછી
આપણને જાણ થાય છે કે એ રૂપક છે. વેદ ઉપનિષદના ગૂઢ તત્ત્વો
સમજવાની કોગીએ ની પડોચનારને આદે ભક્તિરસ દ્વારા જ્ઞાન
મેળવવાનું શ્રીમદ્ભાગવત શ્રેષ્ઠ સાધન છે

‘ યોગેશ્વર કૃષ્ણ રાસેશ્ મા ’ રાધાનો સખસ સાર ’, ‘ પ્રાણેશ્વરના
પ્રકટ દર્શન ’, સોડહમ્ દયામ ને ‘ રાસપ આધ્યાત્મી ’ એ પ્રકરણોમાં રાધા
તત્ત્વને એ જુગી જ દૃષ્ટિએ આનેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે

રાસ-રાસેશ્વરી રાધિકાની નેત્રપદ્મવતી કૃષ્ણ-રાધાનાં અદ્વૈતનું સાધન હતું. કનૈયો યમુનાકાંઠે વેણુ જળવતો એ સુણી કંકણરણુકારે ધ્રુવગંગાઓ યમુનાકાંઠે જતી. પછી એક દિ' કૃષ્ણે મુરલી દ્વારા સામવેદનું સંગીત રેલવ્યું ને રાધિકાજીને સંગે ધ્રુવગંગા-રાસ રેલવ્યો ને ૭...૭...ભાસ આભે થંભાવ્યો ચંદ્રમાને.

સમાધિરથ કૃષ્ણ-ગોપીઓના રમણનો એ હતો અનંત રાસ. એ રાસની ઉચ્ચ કક્ષાએ ધ્રુવગંગાઓને ઊડાડ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ અવતરણનાં કાર્ય કરવા વૃંદાવન છોડતા હતા.

શ્રીકૃષ્ણ મથુરા ગયા પછી રાધિકાજીનું શું થયું ? એ વિષે કૃષ્ણોપનિષદ, પદ્મપુરાણ, દેવીભાગવત વગેરે મૌન સેવે છે. એ મૌન મને નથી રુચ્યું; અને તેથી સ્વયં રાધિકાજી વૃંદાની માળા કૃષ્ણકંઠે અર્પે ને પછી કૃષ્ણના મથુરાગમને રાસેશ્વરી રાધિકા રત્નો ઘે સઃ ના કઠિ અર્પેલી તુલસીની માળાએ સમાધિ મળ્ય, એ ભાવના મેં યોજી છે.

કૃષ્ણ વિનાના ગોકુળમાં કેમ રહી શકે રાધારાણી ? રાધિકાજી એટલે પરામકૃતિ.....શુદ્ધ માયા પરમેશ સંગે જ હોય ને ?

ત્રીજો ભાગ : યોગેશ્વર કૃષ્ણ-મથુરેશ : અને રાસેશ્વરે વૃંદાવનનું રમતિયાળ જીવન તજી યુગદ્વાપરમાં પાપી માનસ ધરાવનારાઓના ભારે ડોકલતી આર્યાવર્તની અમર સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવા મથુરાગમન કર્યું. ત્યાં કંસવધ કરી ઉગ્રસેનનો રાજ્યાભિષેક કર્યો; પણ છતાંયે યાદવરાજ્યના સૂત્રધાર તો પોતે જ હતા અને ભારતને બૃહદ્ભારત પણ બનાવવાના હતા, એ તો યુગદ્વાપરની વિધાત્રીએ ભાખતી હતી.

હવે મધુગનો પ્રદેશ સપાટ ને કુદરતી અંરક્ષણ વિરોધી દત્તો શ્રી કૃષ્ણને ભારતીય સમૃદ્ધિના નાશકર્તા અનેલ ગમ્મીઓની સામે મોત્ય માડવાના હતા એવે કાગવચને મધુરાને ઘેરે ઘાઘો માવની સેનાના પ્રચલ ધસારા સામે માદવોનુ જગ મીલુ હતુ એ પારખી શ્રીકૃષ્ણે માદવો સગે મધુરા તજ્યુ ને સૌરાષ્ટ્રના સાગગ્યાઝે દારિકા નગરી વસાવી

ઘોઘા ભાગ યોગેશ્વર કૃષ્ણ—દારિકેશ પછી દારિકાએ વસી શ્રીકૃષ્ણે ભાગતર્ગેથી પાપીઓના ભાર ઉતારવાની પીઠિકા રચરા માઠી દારિકા બૃશિરગિદુ પર વમેનુ હતુ, કેમકે સૌરાષ્ટ્રદોષને સાગરના જળની કિલ્લેબધી હતી પછી એ સુરક્ષિતતાએ વસી દારિકેશ શ્રીકૃષ્ણે ભારતવર્ષના રાજવીઓ સગે સપક વધાર્યો મિત્રીની મયો બાધીને કે રાજવીઓની રાજકુમારીઓને પરણીને, અને પછી મડાણો દ્વારિકેશને ગૃહસસાર ધુગદાપરે પ્રવર્તતી સસારની ગૂચ્છરણેને ઉકેલવા.

વાચનાર ! એવે ભારતના પાટનગર દરિતનાપુરે ડોરવો ને પાડવો વચ્ચે કે કાસ મડાણા હતા. સસારની તુમાએ સત્યનુ જામડું પાડપડે હતું, અને શ્રીકૃષ્ણે પાડરને સાથ દીધા

પાંચમે ભાગ : યોગેશ્વર કૃષ્ણ—ગીતેશ પછી કુરક્ષેત્રની મહાભારત-શેતર જે વૃદ્ધાવનના વેણુ-મજવેયાએ ધુગદાપરની સસારશેતર જે અનાયુધ રહી, પાર્થના સારથિ બની, શાત સમતોન ચિત્ત રાખી અગિયાર અક્ષૌરિણી સેના સામે સાત અક્ષૌરિણીથી નિજ્ય અપાબેલ.

એમા અર્જુન-નિષાદ વખતે એણે ગીતના જે અનુપમ રાત દીધા તે વેદો ને ઉપનિષદનું દોહન છે સર્વોપનિષદો માથો દોગ્યા ગાપાલન્દન

ભારતનો અનતરી યોગીઓના એ ઇશ્વરે અવતરણની સિદ્ધિ કરી કુરુક્ષેત્રના સહારથને પાપીઓના હારિ હોમી પૃથ્વીનો ભાર હટાવ્યો

અશ્વત્થામાના ઘલાઝના પ્રયોગ પછી ઉત્તરાની કૃષેથી મૃત બાળ પરીક્ષિત બનરે છે ને યોગસિદ્ધિએ શ્રીકૃષ્ણ એને જીવતલાન આપે છે ૧૫૪ મા પ્રશ્નચુકાની યોગસિદ્ધિની પગલાડા સાનમાં સમજાવનાનો મે પ્રયાસ કર્યો છે યોગેશ્વર કૃષ્ણના જ્યે બાગમાં 'પાતજલયોગદર્શન' ના આધારે મારી છુદ્ધિ અનુસાર શ્રીકૃષ્ણના ચમત્કારોના ઉકેલ રોધના મે પ્રયાસ કર્યો છે એ કેટલે અશે સફળ થયો છે તે તો આપ વાચનારમાના યોગાભ્યાસીઓ જ કહી શકશે

મે ઉચ્ચ કોટિના નદિ પણ હનકી કોટિના યોગના મનોનગના પ્રયોગો તો પ્રત્યક્ષ નીરખ્યા છે અને મને ખાતરી થઇ છે કે સાત્ત્વિક આહાર-નિહારે ને યોગ-અભ્યાસે યોગસિદ્ધિ દુષ્કર નથી

એક દરમિયાન મે મુ મધમાં નજરે જોયું હતું આપણા એક હિંદી મંત્ર રાજાનું જન્મ ૨૩૦ પાઉડ કાગળે જોખતા મે જોયું, પણ પછી રતબાન કહ્યું ત્યારે ૪૬૦ પાઉડ થયું હવે રામાયણકાળમાં અગત્યનો પગ કાઢ્યો ની પડયો. કે કુરુક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ સયમે પાર્થેશ્વર એક તસુપે કર્ણના ખાણે પાડો ન હકતો ને પછી અર્જુનના વધ્યા અહકારે શ્રીકૃષ્ણે રતબાને વિદારી ભાર ઓઠે કર્યો ને કર્ણ ખાણે રથ દડા જેમ બેડો, એ યોગ પ્રક્રિયાની પ્રતીતિ દે છે

હું પોતે જ પ્લોટ, ટોનસ્ટોવ રસ્કીન ઇમર્સન, સ્વીડન-બોર્ગના અથવા વાચી થયને ડોલ્બે પછી રાજકવિ કનાપીનો 'રનીડન-બોર્ગના ધર્મ-સિયાર' અથવા વાચ્યો કનાપીએ હદ કરી છે અને

કદાચ એ જ કારણે ધર્મ—અભ્યાસી મજ્જિશ કરી ગ્લનશ બદલે ઉર્દે કરી કાન્ટે કનાપીના આ લેખથી ખ્રિસ્તી ધર્મને અપૂર્ણ માની ફરી હિંદુ ધર્મની પ્રથો દર્શાવે.

એ વિચારની ગમગમતે હું હતો એવે અધ્યક્ષદાત્રી પોન લંટનનું 'The Search in Secret India' નામનું પુસ્તક મારે હાથ પડ્યું એ નિરીશ્વરવાદી પાલ લટન પ્રથમ આફ્રિકાના પિરામીડ તરફ ગયો.. એને પછી મળતી મળ ગ્રેસેલાએ રમણ મહર્ષિના આશ્રમે જાણીને તીર વાગણસી ગયો. ત્યાં એને એક યોગી મળ્યો એને પોન જાહેરે એના મનો-મથનની અને યોગ વિષેની જિજ્ઞાસાથી કરેલ પરિભ્રમણની કથા કહી. પછી એક ચક્રવીને મારસાનું કન્યુ. પોન જાહેરે તેને મારીને બસાગર તપાસ્યું કે 'એ જીવિહોણી છે.' પછી પેના યોગીએ એને જીવત કરી !

આ કાળે જો વારાણસીનો યોગી ચક્રવી જીવત કરે તો ઉત્તરાપ્રદ્ય પગીસિતને કેમ ન જીવે? કરે યોગીએનોયે ધમ્મર કૃપ્ય ?

પશ્ચિમના વિજ્ઞાનની વ્યસરે ઘેરાયેલા આગણા માટે એકદમ યોગ વિષે જાણ્યું નહુ કુબર છે Science has studied external world and Yoga internal world. ગુરુઓ પણ અધૂરા પાડે ને એ શમ્ભિ નથી આપના—એવી બીકે કે એ એ શમ્ભિનો દુરુપયોગ કરે હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતની નાનદા યુનિવર્સિટીમાં શકેલ ઉચ્ચતર માનસિક ભૂમિતિએ પદોન્વેષણે જ જ્ઞાન ઝીલવા આનવાની પરવાનગી મળતી એ તો ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા છે

પરમયોગી ગમગમ્ય પરમદ સનો એક દાખલો છે કે 'ઝાટાચક્ર મંદિતા' એ ખટવાના ઝોશિકા નીચે સતાડી રાખતા શકેલ શ્વામી વિવેક ન દને જ એ વચ્ચારના કે જોલે પૂર્વના ઉચ્ચ જ્ઞાન સહેલામાં સહેલી

રીતે પશ્ચિમમાં પી.આર્. પૂર્વ ને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો શો બેદ છે. એ વિશે સ્વામી વિવેકાનંદે વિવાદમાં એક પ્રશ્નકર્તાને મહેપમાં કહ્યું હતું કે ' You live in time and we live in eternal ! ' એ જ વિશિષ્ટતા છે આર્થ સંસ્કૃતિની અમર સંસ્કૃતિ છે આર્યાવર્તની જર્મન કવિ ગેટેના એક દૃષ્ટાંતે આપ રીઝગો. ગેટેએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી મહાકવિ કાવિદાસનું ' શાકુતલ ' વાંચ્યું, ને પછી સ્વદેશ જર્મની જઈ માથે ' શાકુતલ ' મૂકીને એ નાચ્યો હતો !

" ગાડો.....ગાડો..... ગાડો.....! " પણ શું ગાડાનાં બરાબ ગાડા ? અને ગેટેએ કહ્યું, " પૂર્વે જોગે સૂર્ય ને પશ્ચિમ એના તેજ ઝીમે છે. હજી તો ' શાકુતલ ' વાંચ્યું છે મે; પણ એથી ઓછ તો ' ગમાયલ ' ને ' મહાભારત ' છે; અને એ વંચાશે ત્યાં લગી અમર છે આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ ! "

ભાગ છટ્ટો : યોગેશ્વર કૃષ્ણ—યોગેશ : મે ' ગીતેશ ' પૂર્ણ કર્યા પછી ' યોગેશ્વર કૃષ્ણ—યોગેશ ' લખ્યું. મને એક મિત્રે પૂછ્યું કે ' શ્રીકૃષ્ણ-કુસ્ત્રેત્ર પછી પચીસ વર્ષ શું ક્યું ? ' અને મે ઉત્તર આપ્યો કે ' જુ સાતો સંસ્કૃતિને ફરી સજીવન કરાવવામા પ્રેતસાહન દીડું. '

મહાભારત, ભાગવત, શાકરભાષ્ય વગેરે અનેક અમર સાહિત્યનાં ખીજ એ શાંતિના સમયે વચાણા છે

અત્યારના જમાનામા તો શાંતિ જ આપણે વિસારી છે. Leisure is the lost art of the modern world કુદરત એ પરમ શાંતિના પાઠ શીખવે છે. પણ કોને પરવા છે એ ઝીનવાની ?

આમ ઓમ્ આમ્ ' એ હૃદયગી રાત ડયા યોગેશ્વર
આધેખાનો મે પ્રાસ ખીયો છે માદુમ્ અને હાદોમ્ ઉપનિષદના
સામવેદનો હૃદયર સ્વર મે એમા ગૂંથો કે જ્યારે સિદ્ધાશ્રમના યોગે નો
શ્રીકૃષ્ણને દર્શને દ્વાગિમ આવે છે

યાદવારથગીના શાપ પત્રી મે ઉદ્ધવના રાને માસ ઉપનિષદના
અધ્યયન સક્ષે ગૂંથના પ્રાસ કર્યો છે

પશુ પદ્ધી ' તુનસીસ્થામ 'ની સ્થાપના

રેવનાચક્ર ગિરિને (જિગ્નારને હારે) તુનસીસ્થામ તીર્થધામ છે
એની સ્થાપના—ઉત્પતિ—ના ઇતિહાસનુ તત્ત્વ મમે તે હોય, પશુ મારી
કંપનાએ તો શ્રીકૃષ્ણકેટ અર્પેલી જે તુનસીની માળાએ રાધિકાજી સમાજી
હતા એ માળાનુ ' પ્રભાસગમન ', ' યાદવાસ્થળા ' ને ' નિયકવેષ ' પહેના
શ્રીકૃષ્ણ ગિરિને સ્થાપન કરે એ મને વધુ સુચોગ વાગ્યુ છે

યોગેશ્વરે જ દાની માળા પધરાવીને ' રાધા—તુનસી 'ની ને
' સ્થામ—ધનસ્થામ 'ની ઉપાસનાના પાન વાતા ગમ્યા છે જે સસારીઓ
એ ઝીને એ જગ તરે !

કેટકેટલા આ ઝીનશે, કહેશે ?

વિશ્વનુ રાન સસારીઓને પુકારીને કહે છે કે ' જગો ! જગો
ને ડગ મરો લક્ષ્યે રાખ્યા નેત્રે ! ને નેત્ર જીતો અનામીનુ ! ત્યામ છે પરમ
સિદ્ધિ સસારના સ્વરપ્રતિસ્વરની જેના તારએકતાર મુક્તિવદને વાગ્યા
સાગ્યા છે !

સર્વ સ્વસ્તિવર્દ મહા ॥

અનુક્રમ (ગોકુલેશ)

૧ જન્મ	૧૩ અધાસુરવધ
૨ ગોકુલ-ગમન	૧૪ યમુનાતીરે
૩ ગોકુલેશ જન્મોત્સવ	૧૫ જાહગોપ-ધેનુ-હરણ
૪ પૂતનાવધ	૧૬ જાહ-સ્તુતિ
૫ શકટાસુરવધ	૧૭ યમુનાતીરે રાધિકા ને
૬ યશોદા-વિશ્વદર્શન	ધેનુકાસુરવધ
૭ કૃષ્ણદામજ્ઞન	૧૮ કાશીયનાગદમન
૮ યમકાળુર્નમોક્ષ	૧૯ કાશ્યપનરંગ ને પ્રજાંબાસુર-
૯ રાધિકા-મિલન	વધ
૧૦ વત્સાસુરવધ	૨૦ ઋષુ ઓખ ને દાવાનળ-
૧૧ રાધિકા-ભાલા-મંથન	સાંત્વન
૧૨ બકાસુરવધ	૨૧ પ્રણયમંસરી

(રાસેશ)

૨૨ ગોપીવત્સહરણ	૨૫ ગિરિવર-ધર-ધારિણી
૨૩ ઋષિપત્ની-અનુમંડ	૨૬ રાધાનો સ્વપ્નસંસાર
૨૪ ગોવર્ધનોદરણ	૨૭ પ્રાણેશ્વરોના પ્રકટ દર્શન

૨૮ દાણ્ડીયા	૩૫ રાસ-પંચાધ્યાયી [ગસ-કોડ]
૨૯ રાધિકાનાં તન-મનનાં સમર્પણ	૩૬ રાસ-પંચાધ્યાયી [વન-કોડ]
૩૦ સ્તોત્રદયમ્ દયામ	૩૭ અગમ્યરેથી નંદગાયવિમુક્તિ
૩૧ વચ્ચુયોકેથી ન દરામની	ને સંખચૂરક
વિમુક્તિ	૩૮ યુગનગીન
૩૨ રાસ-પંચાધ્યાયી	૩૯ અરિયાપુરુષ
૩૩ ગસ-પંચાધ્યાયી [રાસેથી	૪૦ અકૂર-આગમન
શ્રીકૃષ્ણનું અદર્શન]	૪૧ ગોપીવિરહ
૩૪ રાસ-પંચાધ્યાયી [ગસ-	૪૨ મથુરાગમન ને છુતરીની
લીયા]	માળામાં રાધિકાજી સમાણ

(મથુરેશ)

૪૩ રગારાનો વધ	૫૪ ઉદ્ધવનો જ્ઞાનસંદેશ
૪૪ વનમાળી ને કૂસમાલય	[નંદગાય ને યગોળ છૂતરી]
૪૫ રાનિશ્રમણ ને કુશલમિતન	શોકવિસર્જન]
૪૬ ધનુર્ભંગ	૫૫ ઉદ્ધવસ દેશ-મગમાં મળત
૪૭ કસવધ	૫૬ " " વ્રજમાં મધ્યાહ્ન
૪૮ કસમૃતદેહ-અગ્નિસસ્કાર	૫૭ " " વ્રજમાં સધ્યા
ને રાણીઓનો વિતાપ	૫૮ " " વ્રજમાં રાત્રી
૪૯ દેવકીજી ને વસુદેવ સગે	ને રાધિકાજીના સ્વરૂપની
કુંવર કનૈયા	આખી
૫૦ ઉમરોન-રાજવાળિપેક	૫૯ ગોકુલથી મથુરામાં ઉદ્ધવજી
૫૧ સાદીપનિ-આગ્રમે	અકૂરનું દસ્તિનાપુરગમન
૫૨ ગુરુદક્ષિણા	૬૦ ચંદનન દિની
૫૩ પુન મથુરાગમન	૬૧ દસ્તિનાપુરેથી અકૂર-આગ

મન ને પાંડવોના સમાચાર

નારા

૬૨ જરાસ થનો ઘેરો

૬૪ અટાર્મી વારનો જરાસધ-

૬૩ મુચકુંદદ્વારા કાળયવનનો

ઘેરો ને દ્વાનિકાગમન

(દ્વારિકેશ)

૬૫ રુકિમણી-સદેશ

૮૨ જનતાચળ-મહોત્સવે મુમુક્ષુ

૬૬ વિદર્ભદેશ પ્રતિગમન

૮૩ ઇન્દ્રપ્રસ્થ-ગમન

૬૭ રુકિમણી-હરણ

૮૪ ખાણવનદાદ

૬૮ દ્વારિકાની વાટે રુકિમ-પરાજય

૮૫ ઇન્દ્રપ્રસ્થે સમારચના

૬૯ રુકિમણી-લગ્ન

૮૬ નૃગોદ્ધાર

૭૦ જાંબુનતી-લગ્ન

૮૭ પોદૂકવધ

૭૧ જાંબુનતીને ઉપનામે

૮૮ કોરનદટ્ટિએ પાણ્ય પ્રતિ કૃષ્ણ-

૭૨ સત્યભામા-લગ્ન

પક્ષપાત

૭૩ પ્રહુન્નજન્મ ને હસ્તિનાપુર-

૮૯ સાળમુક્તિ

ગમન

૯૦ ચિત્રવેખાનું અનિરુદ્ધનું

૭૪ દ્રૌપદીશ્વર વરે પાણ્યમિત્રન

૯૧ અનિરુદ્ધનું કેદ થવું.

૭૫ દ્રૌપદીવગ્ન-સમારંભ

૯૨ કૃષ્ણ-અંત પુરમા નાગદંત

૭૬ પાંડવો સંગે હસ્તિનાપુર

અને અનિરુદ્ધ કેદ થવાની

ગમન

૯૩ બાણાસુર-પરાજય અને

૭૭ ઇન્દ્રપ્રસ્થે દાનિદી સંગે લગ્ન

અનિરુદ્ધ-ઉપા-લગ્ન

૭૮ નતિ સહ પ્રહુન્ન-આગમન

૯૪ જગસ ધે કેદ કરેના મગ્ન-

૭૯ અટ્ટ પટરાણી

ઓનું દૂતપ્રેયણ ને મગ્ન-

૮૦ ભદ્રાનું લક્ષમણ સંગે લગ્ન

સયવત-આમ તણ

૮૧ બીમાસુરવધ ને પાગ્મિત

હરણ

- ૯૫ શ્રીકૃષ્ણની ઇન્દ્રપ્રસ્થે ગંગ-
સુપર્મનજા ને જરાસંધિ
૯૬ પાંડવ-ગંગસુપર્મને શ્રીકૃષ્ણ
૯૭ શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનપ્રદાન અને
રિશ્યાપાળિય.
૯૮ દુર્યોધનમાનભગ ને વેગ-
બીજનરોપણ
૯૯ શાંદનદંડ
૧૦૦ શ્રીદામા-મિતન
૧૦૧ પાંડવકૌરવ-દૂન ને દ્રૌપદી-
ચિત્રપૂરણ
૧૦૨ પાંડવનવાસ-સમાચાર
- ૧૦૩ કામ્યકવને પાંડવ-મિતન
૧૦૪ દાન્તિકાએ શ્રીકૃષ્ણ
૧૦૫ વિગટનગરે છૂપા વેગે પાંડવે
૧૦૬ વિગટનગરે શ્રીકૃષ્ણ ને
ઉત્તરા-અભિમન્યુ-લમ
૧૦૭ પાંડવેને માર્ગદર્શન અને
દારિન-ગમન
૧૦૮ ગંગગંગેશ્વરી રુક્મિણીના
મહેયે શ્રીકૃષ્ણ
૧૦૯ એક પક્ષે અનાયુધ કૃષ્ણ ને
બીજે પક્ષે માદવમેના

(ગીતેશ)

- ૧૧૦ કૃષ્ણવિદિત પદે
૧૧૧ કૃષ્ણ-કુતી-મિતન ૧૨૧ બીજે દિવસ-બીમપરાક્રમ
૧૧૨ કૃષ્ણ-કૃષ્ણ-મિતન ૧૨૨ ત્રીજે દિવસ
૧૧૩ કુતી-કૃષ્ણ-મિતન ૧૨૩ ચોથો દિવસ
૧૧૪ ઉપદ્રવનગરે રિદિ-સમાચાર ૧૨૪ પાંચમો દિવસ
૧૧૫ યુદ્ધ-તૈયારી ૧૨૫ છઠો દિવસ
૧૧૬ યુદ્ધની પૂર્વબૂમિકા ૧૨૬ સાતમો દિવસ
૧૧૭ ધૃતરાષ્ટ્ર-આધારી ૧૨૭ આઠમો દિવસ
૧૧૮ સજ્જ ને ધૃતરાષ્ટ્ર ૧૨૮ બક્ષિમ-પ્રતિજ્ઞા
૧૧૯ અર્જુનત્રિપાદ ને ગીનાચાર ૧૨૯ સરિએ બીજમશિમિરે
૧૨૦ યુદ્ધારભ—બીજમ સેનાવિપતિ- દ્રૌપદીને સૌભાગ્ય-આશિય

૧૩૦ નવમા દિવસનું દરજી બુદ ને ગીતેશે ચક્ર ધર્મ	૧૪૩ સોળમો દિવસ, કથા સેનાધિપતિપદે
૧૩૧ દશમા દિનું બુદ	૧૪૪ સત્તરમો દિન; કૃષ્ણવધ
૧૩૨ બાણ-શબ્દ	૧૪૫ અઢારમો દિવસ; શત્રુવધ
૧૩૩ શિખિરે પાર્થવિષાદ ને કૃષ્ણોપદેશ	ને દુર્યોધન-પત્નયન
૧૩૪ મહાભારત-સંભાષનો અગિ- યારમો દિન; અને દ્રોણનું સેનાધિપતિત્વ	૧૪૬ સંધ્યાકાળે દુર્યોધનપતન
૧૩૫ અગિયારમો દિવસ	૧૪૭ પાંડવોની જાવણીએ હાલ જળ્યો પાર્થરથ
૧૩૬ બારમો દિન; ભગદત્તવધ	૧૪૮ જાવણી બહાર ધૃતરાષ્ટ્રને ગ્રીકૃષ્ણે આપેલું આશ્વાસન
૧૩૭ દ્રોણાચાર્યને અભિમન્યુનું આત્મર દર્શન	૧૪૯ મુદ્ધાગ્નિશમન પછી વનચર
૧૩૮ અભિમન્યુવધ ને રાત્રિએ પાર્થપ્રતિજ્ઞા	૧૫૦ નિશાબુદ ને મહાસંહાર પૂર્ણાકૃતિ
૧૩૯ ઔદ્યોગે દિવસ, જયદ્રથવધ	૧૫૧ પાર્થને અશ્વત્થામાનાં બ્રહ્માસ્ત્ર
૧૪૦ ઔદ્યોગે રાત્રિબુદ ને ધરોત્કથવધ	૧૫૨ હસ્તિનાપુરે પ્રધિશિરનું રાગ્યારોહણ
૧૪૧ રાત્રિબુદવિરામ ને કૃષ્ણે જાખેલો પાંડવવિજય	૧૫૩ બાણશબ્દએથી બીષ્મોપદેશ ને બીષ્મરવગસિદ્ધથ
૧૪૨ પંદરમો દિન; દ્રોણવધ	૧૫૪ અશ્વમેધયજ્ઞ ને ઉત્તરાના મૃતપુત્રનું સંજીવનકરણ
	૧૫૫ દ્વારિકાગમન

(ચોગેશ)

૧૫૬ કૃષ્ણદર્શને સિદ્ધાશમના ચોગે-દો	૧૫૭ પિંડારકતીર્યંધામે પાદવોને શાપ
---------------------------------------	--------------------------------------

૧૫૮ હારિકામલય-આચારી	ગધિભક્તનાં દર્શન
૧૫૯ યોગેશ્વર કૃષ્ણે ઉદ્ધવને આપેલું જ્ઞાન	૧૬૨ શંખોદ્ધાર ને પ્રભાસ-ગમન
૧૬૦ દ્વિતીયામ-સ્થાપના	૧૬૩ વાલ્મીકીયજી
૧૬૧ રાણીઓને પરાક્રમ	૧૬૪ ત્રિયુગવેદ
	૧૬૫ શાન્તાકારં મુજગદાયનમ્

મૌલરમ્ય આર્યપ

પ્રતાપનિલાસ લાડીના ચિત્રસંમદભાષી

ચોગેશ્વર કૃષ્ણ

[ગીતેશ]

(૧૧૦)

કૃષ્ણવિદિ

સૃષ્ટિએ હતી ઋગ્ વેદ મંત્ર
ને અન્નવિદ્યોર્ણ આલ

ઝળુંબુઝું નીલવણું બની
 લીલી દરિયાળી મનોદર ધરતીએ,
 ને હેમંતઉન્મત્ત મધુર પંખીડાં
 આમ ને ધરતીના પડ મધ્યે
 શીતળ અનિવની ક્રોધળ સદરીએ,
 ઊડતાં ઊડતાં કહેતાં દર્તા
 પ્રકૃતિને કસરત કરીકરીને
 મોહાંતી ઝલુ હેમંતમાં
 કે સજે ઉદ્ધાસીલા વાઘ
 આનંદી આનંદીને કે
 જનનદિતાઈને કાજ
 આજ યોગેશ્વર કૃષ્ણ
 ભારતને વિમહેથી ઉગારવા
 દૂતકર્મે સચરે છે દગ્ગિનાપુર
 રેલવવા શાંતિના ગદ
 પથ કેટકેટલાએ સસારે
 માન્ય રાખ્યા છે શાંતિના રાદ ?

વિરાટનગરેથી પાઠ્યા દૂતે
 સમાચાર દીધા નિરાશાભર્યા
 કે ઠોગ્વ ધનકારે છે
 પાંડવોની અદ્ય માગણીને,

પાંચ ગામના ગરાસનીયે !
શું નીતિ-અનીતિ આજે
પ્રશ્નકોટે મુકાતી હતી ?

અને સાચવવા નીતિનું પ્રમાણ
સંસારના સહસંચલનને કાળ
પધારતાંતા યોગેશ્વર કૃષ્ણ
વિમ્બવિરોધક બનીને
દયાળુ સુલેહના દૂત.
વિરાટનગરીઓથી કરી પ્રવાણ
ગામે રજા રાત્રિવાસ.
પછી પ્રભાતે
આદ્યોં જેવાં હરિતનાપુરે પ્રવાણ
એવે આખ-કુમારિકા કુંજલડીઓએ
ઘેરાવે બિડી કાઢિ...કાઢિ...કરી
આજે લીધા અઠ ગાના રાસ
વેરીને ઉદ્દાસનાં ફૂલડાં,
શુ વધાવવા કૃષ્ણચંદ્રને !

એ નિહાળી
દારુકસારચિહ્નકંપા રથે
મલકતા વચ્ચે કૃષ્ણરાજ

“ સાત્યકિ ! આબનાં ધ ખીડાં આનંદે છે,
ખબુ નહીં આનંદે ભારતજનો । ”
“ મહારાજ ! શાં વદો છો વેબુ ? ”
“ સાત્યકિ ! અવમંબશે ધોર આંધો
ને વાશે સંહારના વંદેશજ.
લેશ નથી મુજને આશ
જે વિગ્રહનાં સમશે પૂર. ”

રથચક્ર ફરતાં તો,
કાપતાં હસ્તિનાપુરમારગડા.
“ મહારાજ ! શી છે વિસિષ્ટતા ।
રથચક્ર અર્જુન ને બીમકર્મા યા
સ ધિની સેવે છે આશ,
ને પછે કુર્ષેધન મુવરાજને
લેવા ■ મુદના લડાવા । ”
“ સાત્યકિ ! છવનના સંભાષ છે । ”
“ મહારાજ..... । ”
‘ સાત્યકિ ! દ્રોપદીને છે વૈર,
કૃષ્ણા બતી છે વીરો વાપણુ ।
એને લેરા છે
સતીત્વના અપમાનના બદલા.
અમારને લેણી ગાળીને ।

કંકર શાં સેજ્યાં સતીનાં ગૌરવ,
 પ્રજ્વળશે હવે કંકરે કંકરેથી
 બખબખતા વૈર—અંગાર ! ”
 “ ક્યારે રામશે ? ”

એ સાત્યકિવેલુલાના
 કૃષ્ણચન્દ્રે દીધા શીતળ પ્રત્યુત્તરઃ
 “ રામશે...રામશે...રામશે એ
 અગલળ અગલળ બહી જ્યારે
 પાપ બનશે પુણ્યની ખાખ ! ”

પછી હરિતનાપુરનાં દીર્યાં સો દય
 જોંયા જોંયા મિનારા—
 શું આશને પ્રશ્નતા'તા
 એ જ સમરયા ?
 કે કાળની અવધે
 સિંદુરકળા હરિતનાપુરની
 પાપવિહોણી બની મરતીએ દગ્ગ
 શું પુણ્યવંતી ખાખ બનશે ?
 કે છતિહાસકારે
 ખાખ ચોળશે રમરજીની
 અંગણે કોઢી યુગ દ્વાપરનો ?

અને. . .

ધનસામન્ય પ્રવેશ્યો હસ્તિનાપુર નગરે
એના કીધા સન્માન
બીષ્મ, દ્રોણ કૃપાચાર્ય, વિદુર ને સત્યમે
પછી સભામંડપે
અંધ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠ્યા.
“ કૃષ્ણ ! ભયે પધાર્યો હસ્તિનાપુરે ! ”
“ ધૃતરાષ્ટ્ર ! વિમલવિરોધક બનીને
હૃતકર્મે આલ્યો છું આજ ! ”

અને સભાખંડે

હકડેહકડે જામીંતી કોરનકચેગી,
સિદ્ધાસને વિરાળ્યાંતા અંધ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર,
ને રાજ્યચરતભ રાં બીષ્મ દ્રોણ આદિ
શુક નવકાળી અજગાળી રાજ્યપ્રગતિએ
ફાલતા તા અદ્ભુતવાગા સા
પણ અમલગયા હતી
ધૃતરાજ કુર્યોધન ને સત્યાનાની
અવરોધતા શુસત્યમન

અને ..

સાંત સ્તબ્ધ હતું સભાગૃહ
 ઉત્કંઠ એકામ મનડે પ્રતીક્ષા કરતું
 કે કેવાં વહે છે કૃષ્ણરાજ વેણુલાં.

અને.....!

જાણે પ્રતિભા પ્રસરી,
 નીરવ શાંતિ વ્યાપી સર્વ માનવ બ્યક્તિએ,
 ને આસનેથી ઊઠ્યા મનસ્વામ
 મેઘાડંબર ગજથો જાણે
 ધરતીએ પાડતો પડછ દા :
 “ રાજા ! વિમલવિરોધક જાનીને
 મંગલ કામનાના અભિલાષે
 આજ્યો છુ દૂતકર્મે,
 ઉભય પાડ્ય ને કૌરવ પક્ષ દિનકાર્યે.
 લાજન લાગે છે, રાજા !
 ભારતે જિતી પુરુવંશી ધ્વજને
 કે સંગોત્રીએ પ્રવર્તે છે વૈર.
 લાલનપાલને ઉછેર્યા છે આપે
 પુત્રવત્ ભાવના રાખી પાકુપુત્રો ! ”

એ કૃષ્ણવેણુલે

અને.....?

ધનરામનંદ પ્રવેશ્યે હરિતનાપુર નગરે
એનાં હીધાં સન્માન
બીજા, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર ને સંજયે.
પછી સમામંડયે
અંધ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠ્યા.
“ કૃષ્ણ ! બસે પધાર્યાં હરિતનાપુરે ! ”
“ ધૃતરાષ્ટ્ર ! વિગ્રહવિરોધક બનીને
હતકમેં આજ્યો છું આજ ! ”

અને સભાખંડે

હકડેહકડું જામીંતી કૌરવકચેરી,
સિંહાસને ગિરાજ્યાંતા અંધ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર,
ને રાજ્યસ્તંભ સા બીજા, દ્રોણ આદિ
શુક્લપક્ષની અજવાળી રાજ્યપ્રગતિએ
રોબતાંતા ચંદ્રઅજવાળા સા.
પણ અમળાયા હતી
ધૃતરાજ દુર્યોધન ને સંભાથીલાની
અવરોધના સુસંચન.

અને.....

બન્ને પક્ષે દીધા છે કાલ
ભારતના રાજરાજનોએ બળવાના.
ધેર સંહાર મંડારો.
ચિનાશ ન નોતરો, રાજન ! ”

ને સત્યવેશ્ય પડ્યા
સારાએ રાજ્યસ્તંભોએ ઝીંદ્યા.
પણ દુર્યોધન યુવરાજ !
ચિનાશકાલે ચિપરીતયુદ્ધિઃ
એણે દૃષ્ટિદોરે પ્રશ્ની
સર્મવિચાર મિત્રમંડળીને
સાધ્યા જેના ઇશારતસમર્થને
પછી સર્વા મુખવેશ્યસા.
“ કૃષ્ણરાજ ! બહુયે દીધી શીખ,
પણ મુજ બુદ્ધિપ્રેરણાએ
કહું છું તે સુણો આજ.
યુદ્ધ ! આવશ્યક છે ! ”

એ દુર્યોધનવેશ્યના
દીધા ભીષ્મે પ્રત્યુત્તરઃ
“ યુવરાજ ! સચેતતાએ ચેતો આજ,

સમભાવના સજોત્રીની આગળદાદ
 વૃદ્ધ અંધ પૂતરાઈ મનડે
 " કૃષ્ણ ! સત્ય છે તમ વેણુમાં ! "
 " પૂતરાઈરાજ ! સત્ય પેળો છે તો
 સત્યના દાખવો સાર
 ને સુખશાંતિ ને નિશ્ચિન્તપણે
 વ્યતીત કરો ધર્મસ સાર;
 દુઃખ પાડવનો રાજવિભાગ
 શાતા અનુભવશે મનડાની વિદ્યાતિજો
 ને ખ્યાતિ પામશે સંસારે;
 ભારતે જનશે વિજેતા
 ઝાંડીવંધારી પાર્થ જણે,
 ધર્મ, અર્થ ને કામ
 ત્રિગુણતમકે છે આ મુજ આદેશ,
 વિભાસશે વને અમાન્ય રાખશે તો ! "

એ કૃષ્ણવેણુમાંમે
 પરિમમળ્ય કપુરું સારાથે સભામડપે
 ને અણઉત્તર શાંતિ પછી
 ફરી સર્વા કૃષ્ણજોલ :
 " રાજન ! સારાથે ભારતવર્ષનું બાવિ
 અવગળે છે મુદ્દસંકારે.

" કૃષ્ણરાજ ! પાંડવનો કે કૌરવનો
એ કહેશે ગ્ણસંગ્રામ ! "
ને વેળુ વડો કોધે
સભામંડપ તળ્યો દુર્યોધને
ને પૂટે દેરાણ્યા હ્યુદિ,
સભાએ પ્રસરી રમચાનસાતિ,
ધરતીને પ્રમના'તા બીજમ-દ્રોણ
કે શા નિર્ધાર છે ભાવિના !

એ મન્યનના હિતર
સભાએ પ્રવેશી દોધા
મહારાણી ગાધારીએ,
આશ્વર્ણી પ્રસરી રેલ,
સભાજનો આસનેથી બિઠ્યા.
પણામતા કૌરવ રાજરાજેશ્વરીને,
સતારવા સતે
અગ્નિયું માનપૈલું,
ને ગ્રહણ કર્યો મનકેણુઃ
" સભાસન્નનો ! અવધપેણુ' છું આજ
પ્રગતિશીલ કૌરવસન્નની,
કુલાંગાર મુજ પુત્ર છે.
મુજ કુલવધૂ સતીસિરોમણી દ્રોપદીના

યુગ દ્વિપરિની પરમ સમૃદ્ધિને
યુગપાર કરશે મહાસદાસ,
ને ઉજ્જવળ આવી અધારશે ભારતમાં ! '

પણ ભીષ્મવેણના
જોડી ગયાં અર્ધવિહોણાં,
ને સુખાયા અવગણીના પ્રત્યાગત
દુરોધનની સકુચિત વશ્યતાના
પિતામહ ! ભાગ્યવિધાતા મનીસ ભારતને કે
કા પાડીશ વીરશ્યામે ! '

એ સુધી કીડુ કૃષ્ણચંદ્રે અદ્વૈતારય
પછી ભાલય દે ભૂકૃદિ ભેગી
ને નેત્રેથી ઝર્ષા અગાર
પછી મ જીર મુખમુદ્રાએથી સર્પા
ગૂઢ વેણ અગમ ભાખતા
' દુરોધન યુવરાજ ! વીરશ્યામે પેદાના પ્રેમ
અનસ્ય નહી રહે અધૂરા
રાખ પુકારે ■ વૃજના
ને ભાષે ■ ભારતનું ભાવિ
કોરવોને નિર્મળ વિનાશ !

" કૃષ્ણરાજ ! પાંડવનો કે કૌરવનો
 એ કહેશે ગજસત્રામ ! "
 ને વેણુ પદી કોધે
 સભામંડપ તળ્યો દુર્યોધને
 ને પૂઠે દોરાણા કણ્ઠાદિ,
 સભાએ પ્રસરી રમરાનચાતિ,
 ધરતીને પ્રજ્વતા'તા જીભ-દ્રોણુ
 કે શા નિર્ધાર છે ભાવિના ?

એ મન્યનના ઉત્તર
 સભાએ પ્રવેશી દીધા
 મહાગણી ગાધારીએ
 આશ્વર્થની પ્રસરી રેત,
 સભાજનો આસનેથી ઊઠ્યા,
 પ્રણામતા કૌરવ રાજરાજેશ્વરીને,
 સત્તાત્વા સતે
 અન્નયુ માનપેય,
 ને મહણુ કર્યા મનઝેણુઃ
 = સભાસભજનો ! અવધપેણુ' છું આજ
 પ્રગાતશીન કૌરવરાજ્યનો.
 કુમાગાર મુજ પુત્ર છે.
 મુજ કુત્રવધૂ સતીસિરોમણિ દ્રોપદીના

પરિદાસ કરાવ્યા હસ્તિનાપુર રાજસભાએ.
 સમાજનો 1 દોષ તમ શિરે છે.
 દુષ્ટ છે દુર્યોધન
 સત્યવંતાએને વનવાસ દીધા,
 ને દ્રવે આવી છે સમીપ
 વિનાશની અવસ્થા પણ.
 એતજો... એતજો... એ! રાજ્યપત બંધ !
 અગામી આ શીખ છે.
 જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે.
 ને ધર્મ છે ત્યાં જય છે.

અને સભામંડપ તજ્યો
 ગૌરવવંતી ગૌરવ મદારાણીએ;
 સત્યની જાણે પરમ જ્યોત
 શું ઝગડોને ઊડાં ગઈ ?

દિગ્મુદ્ર બની સ્થાયે સભા
 વિચારણાએ ખાતી ગ્રંથા.
 એવે રાજ્યસિંહાસનેથી સર્વાં વેણુઃ
 " વિદુર ! તથા તથ દુર્યોધને
 ૨૧ રાજ્યાં દારિકેશનાં માન. "

મદ્દાનુભાવ ક્ષમા કરશે,
પણ નથી આ સજ્જનની રીત । ”

એને વિદુરજીએ ભર્યા ડગ,
સૌમ્ય મૂર્તિ જાણે
દુર્જનને મનામણે પધારી
સ્તબ્ધ હતા સભાજનો
કે કેનાક ભાવિના નિશ્ચય
ડગમગ ડોલાનશે દુનિયા ?
ને પ્રવેશ્યો પછી યુવરાજ
થ ડાળવ્યો કડીની મનજાસિદ્ધિએ
હાકામાકા થયો સભામડપ
દુષ્ટ ઝાળ દુર્યોધનની પારખી,
એને કરવા'તા કૃષ્ણને કેદ
એવે કૃષ્ણ-અગરક્ષક સાત્ત્વિક
ગ્વાનેથી જેવે વીંએ તનનાર
એવે ઝાલ્યો કૃષ્ણે કર,
ને વઘા સભા સમક્ષ વેળા :
“ સાત્ત્વિક ! ધૈર્ય ધર !
કેદખાને જન્મ્યો'તો હું
ને તુરગના ઊધડ્યા લોહકમાડ,
વિસાત નથી મગનરાની । ”

અને કૃષ્ણે કીધો તીવ્ર દષ્ટિપાત
સારીયે સજાગેદની મૂંઝ
“ કુર્યોધન ! અસદાપ માનીને
ભાળી બીડી જાકડવાની દામ,
પણ આપુધસદ છુ,
ને મેં વદુ યોદ્ધા સ ગાય ! ”

અને કીધુ કૃષ્ણે અદ્વૈતાસ્ય
સ જોધી અધ રાજનને
= પૂતરાજીરાજ ! રાજસભ્ય છુ,
પણ નથી કરના એના ઉપયોગ,
જાઉં છુ આજ,
ને અનાપુધ મળીશ કુરુક્ષેત્રે,
પણુ પુત્રને દેજો શાન—
અસત્ય કદી નહિ છતે સત્યને ! ”

અને, ... ?
વાલવરના ટોળાએથી જાણે
એકાકી ગયો પટાધર,
કાળી હતી અગ્નિન કે
રોકે મારગમાં ?

અને કૃષ્ણગમન પછી
 બચના વિદ્યુત્તાર
 સજ્જાને ચરચર ધ્રુવવતાંતા
 દુર્યોધન, કર્ણ ને દુઃશાસન, શકુનિ
 રતબ્ધ યદ્ય ગયા ઘડીક
 ને બીજા, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય ત્રિપુટિ
 ત્રિલોકધારીને પ્રાર્થતી'તી.
 શી છે તુજ અકળિત કળા ?

એવે ભયાં પ્રહાર્યહુ રાજનનાં વેણુ
 " દુર્યોધન ! પુત્ર છે કે પાપ ?
 વિનાશને દે છે આમ ત્રણુ ।
 પેખું છું તુજની દાર । "

અટક્યા ધૃતમદ્રુગન
 ને વીતી શાંત પગ
 એને તોડી દુર્યોધન મુવરાજે
 " પિતાજી ! સેવા મ નિગચા;
 આરાધાદી છું હું.
 શી છે પાંડવોની વિસાત ?
 પિતામહ છે વિજયનું પ્રતીક;

ગુરુ ક્રોધની સત્પિણા
આભર્નયે ધરતીએ દાગે । ”

હરી પ્રસરી ઘડીક સાંતિ
ને વણા ધૂતરાળદ્વારા જાળન,
“ દુર્યોધન ! પિતામહનાં છે બે નેત્રો
પાંચ ને કોરવ સમાન,
ગુરુ ક્રોધના સિંધ્યે
સૂર્ય ચંદ્ર સમા છે બેવ,
ઘડીક વિચારીશ કે
ગુણ પદો વહી કરશે પુદ્,
પણ એ દરે અધૂરાં મનનાં,
માનવસાગથીની મુગમુગની
રીત ॥ ”

અને.....?

(૧૧૧)

કૃષ્ણ-કુંતી-મિલન

હસ્તિનાપુરના ઉત્તર કોણે
સ્વેત અશ્વો જોડયો બિભો રથ
ને મદીયો ઊતર્યા ધનસ્થામ.
“ દૃષ્ટ્યા, દૃષ્ટ્યા, દૃષ્ટ્યા ! ”

અને બિધડ્યું દાર
કાળ !... બેટા કૃષ્ણ ! ”

અને વસન્તાસ સેવતા પુત્રની માતાએ
આવકાચો આપ્ત-ગર્હુપુત્રઃ
“ સર્વ કુલજ તો છે ને દ્વારામતીએ ! ”

ને સાદા સાજા બર્ષા ખડે
સેના આસન વણા કૃષ્ણઃ

' તાનમગિની ! સર્વ કુશળ છે.
 પણ વિશેષ કુશળ છે પાંડવ વિરાટનગરે । "
 ને કટાક્ષવેળ વણા કુંતાઇઃ
 " અપમાન સહીમહીને । "
 " તાનમગિની । અપમાનની આવી છે અવધ,
 સુમેગ દોષો છે વિધાત્રીએ
 રબસ મામે નિર્ણીત કરવા સત્યાનુરાગ । "
 " કૃષ્ણ ! સત્ય નદિ છૂપે કદી.
 મુજ પુત્રવધૂ પાંચાલીનાં ખેંચ્યાં ચીર
 ને ' દારી ' ' દારી ' કહી અપમાની
 મર્મવેધક મારીને મહેલ્યા " "
 " તાનમગિની ! મહેલ્યા મારનારનાં મર્મરથા
 ભેદશે આપજ્ઞવા બળે ! "

અને જિહ્વા કૃષ્ણ
 મળ્યામી મળ્યામી કુંતાજીને,
 પછી જીનર્મ ગૃહના સાત મોપાન
 ને બિરાજ્યા ગયે,
 શ્વેત ધોડલાએ ભર્યા કમ
 ને કર્મા રથચક્રે.
 પછી અદશ્ય થયો ખ્વજ
 ત્યાં લગી નીરખી રજા
 શું પાંડવજનની ?

(૧૧૨)

કૃષ્ણ-કર્ણ-મિલન

હસ્તિનાપુર તજીને ઉપમલ્ય નગર દીમણે
 સંચરતો'તો કૃષ્ણરથ
 પદોભાગતના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ધારી
 અંધ ધૃતરાષ્ટ્રરાજની રાજ્યદક્ષતાએ
 બીજમ દ્રોણ કર્ણ વિદુરને
 કીધાંતા કૃષ્ણવળાવિયા
 ને હસ્તિનાપુરનો નગરસીમાતે
 મોગેશ્વર કૃષ્ણે ચોભાવ્યો રથ
 “ પિતામહ ! પુત્ર પધારો.
 ભાવિ દે છે કોલ

કે માન્યું કરશેને "

અને દસ્યા મૃધ્ન,
એ જીવ્યું શુક દ્રોણાચાર્યે મલકામણે
" મધુસૂદન ! .. પડી ! "
, 'દ્રોણ ! પડી શિખ જીતમે મુરદેવને;
સ્વર્ગેયે આન દરોને ? "
" કૃષ્ણરાજ ! અત્યંત આનંદીશ,
મહાભાગ્ય ચુરના કે
સનાયો બનશે શિખ પાશ્વે ! "
ને વિકુરજ વધા
" પ્રભો ! અનિમ કણ છે અસત્યનો ! "
" વિકુરજ ! સત્ય એના દેશે પ્રમાણ ! "

પછી કૃષ્ણને પ્રખ્યાત્યો કણ્ઠે:
' કૃષ્ણરાજ ! ક્ષમા કરજો અનિનય
જો અણગમણ થયો અમથી ! "
" કણ્ઠે ! મહાનીર છે
વીરના ધાવ વીર ઝીને,
પણ પધારોશ યોજન એક સગાથ ?
મનોવિચાર લેશુ-દેશુ ? "

અને કણ્ઠે વિરાજ્યો મૃધ્ણરથે

સપતું કિરણ જાણે
અંદરને કહેતું વાતઃ
“ મહારાજ ! ફરી ક્ષમા વાચુ છું
કો' અવિનયની ગણીગણીને ! ”
“ કહ્યું ! મહાપંડિત છે
ને છે ધર્મશાસ્ત્રવેત્તા,
મુજના નથી કોધા અવિનય
પણ છેદ દે છે માતાને ! ”
“ માતાને.....! ”

એ કહ્યું આશ્ચર્યવેણુ
વીધી રહ્યાં રથચક્રમાંખાટ.
“ કહ્યું ! કાનીન પુત્ર છે
પાંડવજનની કુંતાજીનો તું ! ”

જાણે આલ તૂટ્યું,
ધરણી રસાતળે ગઈ,
એવી થઈ કહ્યું મનોબ્ધયા.
“ મહારાજ ! સત્ય વદો છે ? ”
“ કહ્યું ! ન ઉખેડીએ ધૃતિહાસના અગોચર.
કાનીન પુત્ર કુંતાજીનો છે તું,
પ્રમાણ છે ધર્મશાસ્ત્રનાં,
જ્યેષ્ઠ પુત્ર પાંડુરાજનો તું.”

કે મંગલ કુરક્ષેત્રે "

અને દરવા કૃષ્ણ,
એ ઝીલ્યું ગુરુ દોષાચાર્યે મલકામણે
" મધુસૂત્ર !... પછી ! "
, 'દોષુજી ! પછી શિષ્ય છતરી ગુરુદેવને;
સ્વર્ગેએ આનંદશીને ? "
" કૃષ્ણગજ ! અત્યંત આનંદીશ.
મહાભાગ્ય ગુરુના કે
સગાયો બનશે શિષ્ય પાથે ! "
ને વિદુરજી વઘા
" પ્રભે ! અનિમ દાગ છે અસત્યને ! "
" વિદુરજી ! સત્ય એના દેશે અમાણ ! "

પછી કૃષ્ણને પ્રજાઓ કહ્યું:
" કૃષ્ણગજ ! ક્ષમા કરજો અરિનય
જો અણુભણ્ય થયો અમથી ! "
" કહ્યું ! મહાવીર છે
વીરના ધાન વીર ઝીવે,
પણ પધારોશ યોજન એક સગાય !
મનોવિચાર લેશ-દેશ ! "

અને કહ્યું પિરાળ્યો કૃષ્ણરથે

સર્પનું કિરણ જાણે
 ચંદને કહેતું તું વાતઃ
 " મહારાજ ! ફરી દામા પાચુ છું
 કેા અવિનયની ગણીગણીને ! "
 " કણુ ! મહાપંડિત છે
 તે છે ધર્મશાસ્ત્રવેદા.
 મુજના નથી કીધા અવિનય
 પણ છેલ્લે છે માતાને ! "
 " માતાને..... ? "

એ કણુઆશ્ચર્યવેણુ
 પીધી રક્ષા રમચક્રધોખાટ.
 " કણુ ! કાનીન પુત્ર છે
 પાંડવજનની કુંતાજીનો તું ! "

જાણે આજ તુદયું,
 ધરણી રસાતલે ગઈ,
 એવી થઈ કણુમનોબ્ધશા.
 " મહારાજ ! સત્ય વદો છે ? "
 " કણુ ! ન હોયડીએ ઇતિહાસના અગ્રોચાર.
 કાનીન પુત્ર કુંતાજીનો છે તું,
 પ્રમાણુ છે ધર્મશાસ્ત્રનાં,
 જ્યેષ્ઠ પુત્ર પંડિરાજનો તું.

પાંચ પાંડવ ઝીલશે તુમનાં વેળ
અનુસનાં થઇશ દૂં તુમનો
ને ચક્ર સર્વી થઇશ ભારતખંડનો
યશોમાન ગદાશે યુગદ્વાપરે
કર્ણ ! કર્ણ ! પાંડવપક્ષે પધાર
સન્માનશે ધર્મા યુધિષ્ઠર;
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પારખ આજ
મુજ વેળે રાખીને નિશ્ચાસ ! "

એ કૃષ્ણવેણસે
ઝૂંકૂણી કર્ણની તિમરતાઃ
" મહારાજ ! સખાપણાના રાખતી રાહ
મુજ એવકારક કક્ષાં વેણ,
પણ કૃતરા છું હું કુર્યોમનનો.
મુજ બળે અવલંબીને
વિમલના કાપા છે કોરવપક્ષે સંકેતઃ
અસકય છે મહારાજ મુજ પશુત્યાગ ! "
" કર્ણ ! ભાવિ જુલાવે છે "
" મધુસૂદન ! ભાવિએ જુનાલ્યો સ્વપુત્ર કેલી,
મ જુલાવે હવે કે
વરી કીર્તિને અપકૃતિએ રહી બાંછન
વળા છે મુજ પ્રતિજ્ઞા
કે પાર્થના લાઇશ પ્રાણ ! "

ઝો વેણલે મલકયા કૃષ્ણ
 ને જીનો વઘો ગંભીરતાએ કહ્યું -
 " મ વિપહાસો, વદુન દન !
 સ્પષ્ટ છે ભાવિ
 જગતે અતરતરી અધે ગતિ પામનારના
 દ્વાનગીજ કું સુતપુત્ર કહાવ્યો,
 સાગથિ અધિરમ ને રાધાએ
 સાનન-પાવને પોષ્યો દેહ,
 સુતજાતિએ કીધા ભગન,
 જકકાયો પુત્રપૌત્રની મિથિએ.
 વળી મહારાજ દુર્યોધને
 રાજપરેમ્ય દોધા અપાગ.
 જુલની નહિ ચામ કહ્યું, મહારાજ ! "
 લોક પરિહાસે કે શત્રુએ ડમો
 નેલીરા પાડનસાથ
 કમ કિત આગિએ પછી
 રાજપાસન પામોને શસારે
 શુ લોકે અપકીર્તિ વહોરે ? "

રથ ધપતો'તો,
 શ્રા બળાતા તા ફક્ત અપમાનમા.
 મુખે મુખ નિહળતાના મન
 મનોમન દેતા'તા સાક્ષી.

એવે દારમ સધું સુધ પુત્રવચનઃ
 " મહારાજ ! અત્ય પાંડવસાગે
 બગવંતી બળી છે રાધાસેના
 ને અસાધારણ શક્તિસંપન્ન
 પુરુષોદ્ધ દાકમે પાથનો રથ ! "

કર્ણ મતકથોઃ કૃષ્ણમુખે,
 પથ જગદ્ગ સગમનુંતું
 અનુતાપે કર્ણહૃદયુઃ
 " યોગેશ્વર ! બાળે કરાવ્યાં પાપનું
 માનશે પૂર્ણ પ્રાપ્તિત કર્ણ
 કે જે દિ' વીરશ્યાએ
 પાથે યોદ્ધાકે ગાંડીવજાણે ! "
 અને રથ યોબાળ્યો કૃષ્ણેઃ
 " કર્ણ ! વીર છે
 ને કિરણ છે સૌર્યબાનુવ.
 અમર રહેશે તુજ કાર્તિ બારતે ! "
 અને બેટયા બે વીર.
 પળે બે રથો
 કૃષ્ણના ને કર્ણનાએ
 બિલટી દિશાના લીધા મારમઝ.
 તુ ન્યારા ન્યારા હશે
 સંસારે સદ !

(૧૧૩)

કુંતી-કર્ણુ-મિલન

યોગેશ્વરેશ્વરની યોગપ્રતિભાએ

કર્ણુઆત્માના માયાઆચ્છાદન

કર્મે કર્મે યત્તાંતાં વિલીન

એ હતો મધ્યાહ્ન મગાધાટે

ને ઉપાસના કરતા કર્ણુ

આલના ભાસ્કરને પ્રન્યાઃ

“ શું નાશવંત દેહોનાં વૃદ્ધાં બધને

આત્મા પરબલ છે ! "

તત્મયિતુર્થવેણ્યં મર્ગી દેયસ્ય ધીમહિ ।

પછી પૂર્વ તરફ ગળો મુખ "

વેદોના મંત્રોચ્ચારો

શેનિ દી આરરી કરો સ્વર્ગપાસના.

• • • • •

ભારકરનાં કિરણ

પ્રસરતાંતાં સારથિ મૃદ્ધિએ,

એને ઝીલી ઝીલી પાંડવમાલ કુતી

કો' અગમ્ય વિચારાણ્યએ ડોસની'તી.

" મું અનિવાર્ય છે પુદ્ધ !

કૃષ્ણની એજે મધ વિદિ

ને કૌરવપક્ષની સેનાસભાવટ

મું આગ્રહ છે મુજ પુત્રોએ

અથનાં અગ્ર ? "

આને નિહાળુ કુંતાએ,

પૂરતાંતા સ્વર્ગદેવ તેજ

એને મણીમીને

કુંતાએ વધાં શ્રદ્ધપરમાએ ઊભી

" સ્વર્ગદેવ ! શવનના પૂર્ણ તેજ

કૌમારે મુજ કૃષ્ણે અર્પાને બાળ

એ મળી..... ? "

વણુમુખ્યાં રહ્યાં એ વેણુ,
ને ભયોં કુંતાજીએ ડગ,
શાં હશે મનોમન્યન ?

મન કહેલું 'તું' દેહને
ને શરીર પ્રજતું 'તું' મનડાને
કે 'તું' એ ઉદરજળ્યાએ વૈર ? '
એ સફોદરના વૈર
શમાવર્તાંતાં માતાને,
પણ આશાથી દ્વિગુણી છે નિરાશા
એ કેટકેટલાએ ભણ્યું છે ?

અને યમુનાનાં નીર
ખળ...ખળ...વહતાંતાં
એ કાઢે ભયોં છન્નકતાં,
ને ધાટે બેઠો તો
તામવૃક્ષ શો પડછદ
ને સુવર્ણવર્ણોં કણ્ઠ
નિમગ્ન તપશ્વર્યાએ,
'શોર્ધતપસ્વી' કે અક્ષતપસ્વી ? '

કુંતાજીનાં સર્પાં મનોગન વેણુ
પુત્રસ્નેહાન દભર્પાં જનકયા

‘ શી પ્રતિજ્ઞા... ? ’

એ વેણુને અર્થાં ડગ ,
કાનીન પુત્ર સમોપ માનાએ,
મગા-કંઈકે દહની નીરવ સારિત
ખગ... ખગ ..વદ તાંતાં નીર.
‘ શુ મોગી દત્તો તપશ્વર્ણાએ ? ’
પુત્રના વિશ્વાસ દેહની છાયે બેડી માત
ને ધટીઠ બની વિચારચમ્પ,
શું દ્વિગુણા વિચારમ યને બૂલવા ?

એવે માતાના વિચાર
ધ્યાનરથ પુત્રે ઝીંઘ્યા બહો !
બને આરાધિતો સૌવંચેળી અવકષે
“ આપને પ્રબુધુ છું
હું સતપુત્ર કર્ણુ,
શી છે આપની માત્ર ? ”

દાનેશ્વરી—જનનદાનેશ્વરીના વેણુ
ગુજ રથા ગુજારવે.
“ પુત્ર... હું ... પુત્ર.. ! ”

એ પ્રશ્નવેણુના
અચકાઈ દોષા કે તાડાએ પ્રત્યુત્તરઃ

“ કર્ણ ! પુત્ર છે મુજનો;
 ક્ષત્રિયજ્યો છે,
 સનજ્યો નથી તું !
 હું માતા પ્રત્યક્ષ આવીને
 પ્રમાણ દઉં છું આજ,
 મુજનો કાનીન પુત્ર છે, કર્ણ !
 વર્જિત કર પરાધી ગુનાગી;
 યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવ
 અવશ્ય નિઃસસાય મહણ કરશે
 સત્યવેણુના સાદ, કર્ણ ! ”

એ કુતાશવેણુને
 હારથસર્થાં વેણે પ્રસરી કરણતાઃ
 “ માતાશ ! ન ઉવેખો અત્રોચર,
 નથી વહાવ્યાં માતા બની
 વાતસત્યનાં અખૂટ ઝરણાં,
 શા સેવો છે દહે પ્રતિકાર ? ”
 અને રૂંધન આવ્યાં કર્ણકંઠે :
 “ માતાશ ! પુત્ર છું ક્ષત્રિયાણીનો,
 કૃષ્ણ ઉગ્રાળીશ
 કોરવપક્ષે રહી ! ”

એ દત્ત દિશદાવક દશ્ય—

કુતાશ પ્રશ્નતાંતાં કળને:
 " બેટા ! સૌખ્યવંતો છો,
 પણ સદોદર દણીને પ્રાણીસ
 શાં શાં કહીશ ફળ ? "
 અને પ્રસયુ મલકામડું કળંમુખે
 છવાયુ ભાવિ વિચારઆંધોએ
 " માતાશ ! કળં ખેવશે માત્ર અણુન સંગે
 જીવન-મરણના અંતિમ સંભામ.
 સુગંધિન રહેશે તોય મુઠાતે
 આપ પાપ પુત્રો
 અણુન મરશે તો કળં રહેશે ! "

અને કમ બર્ષા કળે
 મળ્યો મળ્યો કુતાજીને;
 નેત્રેથી સરી અશ્રુધાર.
 " માતાશ ! અંતિમ છે આ મિયન
 મલિયા પાણીશ મુઠસેત્રે,
 નહિ લગ્નપુ કુતામાની કૃપા ! "

અને કમ બર્ષા વીરે;
 માતા નિદાણી રહી દવીદવીને.
 ' શુ' લોકલક્ષ્મણે પુત્રને પરાયે
 કરાવ્યો હતો ? "

(૧૧૪)

ઉપલ્લવનગરે વિદિસમાચાર

એ કતી સંધ્યા

ને અધકારના પ્રસરતાંતા ઓળા

કૂવેંથી આગે આરદીને
રાત્રિના છવાવતા અધિકાર.

ઉપદેશવનગરના નાના મહેતેથી
માર્ગપ્રતીક્ષા કરતાંતા પાંચ જાત
કે પિછિએ પધાર્યા કૃષ્ણ
શા સાવરી કોરવસમાચાર ?

એવે દૂર દૂર અધિકાર વીંધી
મશાળના દીર્યાં અજરાસ,
પછી સુણાયા અમનખરીના મળુધણાદ
ને સમીપ કીઠો કુલ્લુરથ.
" જાત ! મહારાજ પધાર્યા ! "
બીમકર્માએ દીધા ધર્મરાજને સમાચાર

અને ઉપદેશવનગરના ચોકમા
પછી વિરાટરાજ સંગે,
પાંડવે સત્કાર્યા શ્રીકૃષ્ણ

ચોદાઓની મેદની મધ્યે.

રથ ચબ્યો

તે ઊતર્યાં હપીકેશ;

ચરણવંદના ગાંડીવધન્વાએ કરી.

એવે હસ્તા કૃષ્ણ સંજ્ઞાએ :

“ પાર્થ ! કહાવ્યું છે કણે”

કે જે ચળે ગાંડીવમત્તવંચા ! ”

શુ પુદ્ધ અવસ્થ છે, મહારાજ ? ”

એ હતા શાન્તિપ્રિય યુધિષ્ઠિરનાં વેણુ.

આગામી સંહારના વિચારે

કમગચ્છુ યુધિષ્ઠિરદેયું

સુ માનવસસારે અનાદિના હશે

પુદ્ધવિમહોના હાહાકાર ?

અને સારીયે મેદની

ઉત્સુક બની કૌરવસમાચાર જાણુવા.

પછી ગંભીર મુખમુદ્રાએ

પ્રત્યક્ષ કહ્યાં કૃષ્ણે વેણુ :

“ પુદ્ધવીરો ! ધરતી માત્રે ”

હીનુડાં માર્યાનાં દાન.

વિષ્ટિ વિગ્રહચિરોધ મુજની

વ્યથાં ગઇ દસ્તિનાપૂરે !
ભાવિનાં ભામે છે મુદ્ધસમર્થન
કે પાપીઓના સંદારે
ધરણી હળવી થાય ! "

• ૪છી કૃષ્ણે દીધી મુદ્ધવાક્યઃ
" જારનમાતાના આ ઉદારવચ્ચે
રાજ સગ્ગે ! રાજ સગ્ગે ! "

શં પ્રકૃત આખરી
નિર્માણ હવે !

(૧૧૫)

યુદ્ધ-તૈયારી

અને કુરુક્ષેત્રે

એ સૈન્યના યડ્યા યડ્યા.

પશ્ચિમે દ્વિરણ્યાવતી નદીને આરે

પૂર્વાભિમુખે પડી પાંડવઝાવણી;

ગગદળી, અશ્વદળ ને પાષદળના

સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યસાગરે

શીર્ષનાં આવનાંતાં મોઝાં.

પદ્માદ્યા દત્તા આયુષીના દમ
ને દના એરાડીના ભંડાર
દિરપયાવતીના કોનરે ભયાં.
પગી ધન્યંતરિ શા શઠવૈઘો
સાત અક્ષૌહિણીના જાખમ રાજાવવા કાન
પેદરધાન પાથરી સૈન્ય પૂંઢે
બધવરિયત કરતાંતા સરંભમ.

અને જાવણીની મધ્યે
પ્રધાન બક્ષિતઓના હતા કિનખાજડેરા
ને મધ્યે હતો વિચારણા-શમિગણો,
ઉપર ફરકતો'તો પાંડવધ્વજ.
કૃષ્ણ ને પાંડવ સંગે
વિરાળ્યાંતા દુષ્ટદરાજ વિરાટરાજ
ને ધૃષ્ટદુમ્ન સિખંદી;
સાત્યકિ ને સિશુપાળપુત્ર ધૃષ્ટકેતુ સંગાથે
જરાસંધપુત્ર સહદેવ હતો.

એવે વઘા યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણ સમીપે :
"મહારાજ ! અગિયાર અક્ષૌહિણી કૌરવી દેના સંગે
સાત અક્ષૌહિણીએ બીડવી છે બાથ !"
"યુધિષ્ઠિરરાજ ! કુરુક્ષેત્રે ઘડાશે બારતનું ભાવિ
મપત્ત આપણો ને કળ ઈશ્વર અધીન છે !"

બીમકર્મા પ્રત્યે મલકયા કૃષ્ણઃ
 " ગદાધારી ! સોહાવો તમે યુદ્ધોકૌશલ
 ને કરો સેનાપતિઓની વરણી ! "

એ કૃષ્ણવેણુસે
 બીમકર્માનાં રણપારંગત નેત્રોએ
 વીરો પ્રત્યે કર્યો દષ્ટિપાત.
 " મહારાજ ! અહીં વિરાજ્યા સાત મહાનુભાવ—
 દ્રુપદરાજ, વિરાટરાજ, શિષ્યંડી, સાતમકિ,
 ધૃષ્ટકેતુ ને મગધરાજ સહદેવ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંગે
 સોહાવે એક એક અક્ષૌહિણીનાં સેનાધિપતિત્વ.
 એમનાં કૃશળ સ અક્ષન
 અદાર અક્ષૌહિણી કૌરવસેનાને
 અવસ્ય કરશે પરાસ્ત ! "

અને સર્વસમર્થન ઝીલવા
 બીમકર્માએ કર્યો દષ્ટિપાત,
 પછી વઘા વેણુ મલકીઃ
 " મહારાજ ! વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સાથ
 હશે મુજને યુદ્ધવ્યૂહદોરવણીએ ! "
 " બીમકર્મા ! સત્ય કીધી વરણી;
 નિ સંશય પાંડવવિજય છે ! "
 એવે પ્રવેશ્યો પ્રણમીને શુપ્તચર.

“ શા શા છે સમાચાર દુન ! ”

એ યુધિષ્ઠિરવેળે
એકતાર થયા સર્વ ગુણુવા
કંઈ નવા ઉપરિચન સમાચાર !
“ યુધિષ્ઠિરરાજ ! ઊમટી દોરવસેનાનાં
પિતામહે સોદાખ્યાં છે સેનાધિપતિત્વ ! ”

મલકયા કૃષ્ણ અભુત સમીપે:
“ પાથે ! પિતામહ ઝીલશે ગાંડીવના ધાવ ! ”
“ મહારાજ ! ભાગ્યવંશ ગાંડીવ બનશે ! ”

એવે ગુપ્તચરે દીધા લીમકમનિ સમાચાર
પરોક્ષ એ પછી પ્રત્યક્ષ કર્યા:
“ મહારાજ ! અન્ય છે સુસમાચાર
જે વિખવાદે ઝડપ્યા છે
પિતામહ સગે કર્ણરાજ,
રણ્યવને સેનાધિપતિત્વની
દીક્ષા લીધી પિતામહે;
પછી મહારાજ દુર્યોધને
અતિરથીની પ્રતી નામાવસિ,
એવે અન્યનામેચ્ચારે
ન હતાં કર્ણરાજનાં નામ !

એ જાણી દેઘવસ બની
કર્ણરાજે કીધી પ્રતિજ્ઞા
કે ગાંગેયનો જીવનદીપક જુગાવ
પછી કરે ધરશે આયુધ ! ”

શાંત પણ વીતી
ને પ્રસર્પાં કૃષ્ણમુખે મલકામણીઃ
“ વિરાટરાજ ! અગમ લાખો
ભીષ્મ-કર્ણવિક્ષેપ સુણીને ! ”
“ કૃષ્ણરાજ ! કુસંધે વિનાશ છે ! ”

એવે પ્રવેશ્યા હજધર
મુખમુદ્રાએ દીસતા વ્યમ,
સર્વેએ કીધાં અંતરસ-માન
ને હૈયેદૈયાં બેઠ્યા મુધિધિર.
“ મહાનુભાવ ! પાવન કીધી અમ છાવણી ! ”
અને અણઉત્તર બળરામજી પછી
મણમ્યા વિરાટ ને દુપદરાજને.
“ રાજનો ! કેવાકે હોમવા છે દવિ
રણયજ્ઞના ભીષણ કુટે ? ”
ને દુપદરાજે દીધા ઉત્તરઃ
“ બળદેવજી ! મહાવિનાશના બળ છે ભેરીનાદઃ
સારુધે ભારતવર્ષ

આજ રજસંક્રાંતિ છે.
રુધિરની સરિતા રેલશે
ને દાડમાંસના કુંગર
ધરણીનુંમે હૃદય ધગકાવશે ! "
" દુપદરાજ ! સત્ય વરો છે.
પણ બાવી અભિધ્યા બાસે છે.
દુર્મોધન ને જીમકર્મા
બેય મદાધારી છે મુજના સિખ,
સમાન છે બન્નેના રનેદ ! "

અને ખમ્બ્યા બજારમજી સગીર,
પછી વણ નિજ બાતને સંબોધનાઃ
" કૃષ્ણ ! અભિપ્ત રહીશ કું
ને સંચરીશ તીર્થયાત્રાએ.
પાંડવ ને ક્રોરવ પક્ષ
આપ્તજન છે માદવોના. "

અને બજારમજીએ ભર્મા કમ.
શું તીર્થસ્થાનના નેસર્ગિક શાંતિભર્મા વાતાવરણે
વિશાળ એ દેહસતાએ વરમે આત્મા
બકિન ને શાવના યોગે
સંસારમાયાના આચ્છાદનેથી
વિશુદ્ધ બનશે ?

(૧૧૬)

યુદ્ધની પૂર્વભૂમિકા

એ પ્રભાત

વ્યગ્ર ઊઘ્યું તું આભ જલાવતું.

સૂર્યના તિબેયો

ધોમ ધોમ ઝરતો અગ્નિતાપ

(૧૧૭)

ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારી

હસ્તિનાપુરના રાજમહાસચે
ભાવિ વિનાશના પવન
વિહ્વળ કરતા હતા અંધ રાજનને;
મૃગાયક્ષુનેયે મનડે
છવાઇ હતી ધનયોર આંધી.
“ ઓ જગત ! સંસારે પ્રજાળ્યા આ જીવનદોષક
કેમ અંધકારની શુશ્રૂષા
પ્રસરાવશે ઉગ્ગ્રસના અજવાસ ? ”

અને કીધું અંધ રાજે અટ્ટહાસ્ય

ઝીંદગી એ સની ગાંધારીએ,
 નાથ ! જીવનની કઈ પારખી ઉદ્દૃષ્ટતા
 કાયાં આપે અદ્દારય ? ”
 “ દેવી ! રાગ ને વિરાગના
 મંથને ડોળું છું આજ.
 લોહપતા તણું જીવનની
 તો આનંદમય છે પચ્ચલ.
 પણ ૐ એ.....
 રાન-અધ્યાસની ભૂમિકા,
 માયા આજ્ઞાદી પુત્રપ્રેમની ! ”

અને રાત ધડીની પગ વીરયે
 સનીસિરોમણિ ગાંધારી મુખથી સર્વાં વેણુઃ
 “ નાથ ! પરચલભારમગના પ્રવાસી છે,
 ઉચ્ચતર છે આપ આત્મા,
 પણ માયાના ભગવાડ અવરોધે છે ! ”
 “ દેવી...! ”

એ પ્રશ્નવેણુધાના દીધા પ્રત્યુત્તરઃ
 “ નાથ ! પુત્ર દુર્ગોધન આગ્યો મુજ કને
 મુલે યાસયા વિજય-આશિય.
 “ ધર્મ ત્યાં જય છે ; ”
 દીધાં મેં એ જગતપ્રમાણ ! ”

(૧૧૮)

સંજય ને ધૃતરાષ્ટ્ર

વિષાદનાં છાયાવાંતાં વાદળ

જુદાં અંધ રાજ મનડે.

ભાગ્યકારા વાચના'તા મદાસંહારના આરંભના
સ્વામ અંધકારે દાંડ્યું રક્તવર્ણું પ્રમાણ
મગ્નીના આલ-ત્તારસિયાના તેજને
પૂવેથી કમે કમે કરતું આજ્ઞું આજ્ઞું.

સારીયે રાત્રિ ધૂનરાખૂરાજનની
બપ્ર ને નિદ્રાવિહોણી વીની'તી.
એવે શય્યા સમીપે ઊભી
ઊભી વીંઝણે દોળતી
મલિમતા સતી નાની ગામડી વઘા
" નાથ ! વિશ્રાંતિ પામે મનડે
વૃદ્ધ દેહે નિદ્રાવિહોણા ઉગ્મગમ
વિપાદ આનંદાદતા ભામે છે ! "
" દેરી ! અતિમ નિદ્રાએ પોદશે કુરુક્ષેત્રે
પુત્ર કૌરવ કા આતમ્ભયા પાય.
પ્રભાત ઊગ્યે પુદાર ભ યશી.
પરાધીન છુ નેત્રવિહોણો
કે કુરુક્ષેત્રે સચરી પ્રત્યક્ષ નિહાળું
આપ્તજનના ઘેર સંહાર
ને કરે પાપના પ્રાપ્તિત,
વહાનીને અશ્રુએથી અપ્રધાર
અજલિ હઉં ધરણીને ! "

શ્વાસોચ્છ્વાસની અધીરી ગતિએ
 ધૂતરાષ્ટ્રરાજે મૂક્યો ઊંડો નિઃશ્વાસ
 યમુનાએ ભીંજ્યા શીતળ સમીર
 આજ નહોતા વાતા રાજમહાલયે
 શું વાતાવરણે હતી અસાંતિ
 બાવિ સંહારની બજતી બેરીએ ?

અને પતિવ્રતા નારે
 વિચારણાના સાગરેથી કરી મ યન
 યોગઅભ્યાસી સંજયને રમ્યાં.
 " નાથ ! આપ યુદ્ધ જાણુ જિજ્ઞાસાની
 તૃપ્તિ કરશે જ્ઞાની સંજયજી.
 પાંડવું સ દેરા ? "
 " સતી ! ક્ષણના વિશંખ વિના પાંડવો.
 રણચંડી બની ઉધા પ્રજળશે
 ને રૂંઢમાળ પહેરશે રક્તવર્ષો બાનુ ! "

અને પ્રાત કાળે
 સંજય પ્રવેશ્યા હસ્તિનાપુર રાજમહેલ.
 નગાગએ પડતીંતી દાંડી
 ને રાસલાઇએ બજતાંતા પ્રભાત ચોધડિયાં.
 ' કેવાં બજશે કુરુક્ષેત્રે ? '

એ મનોવેધુલે

સંજય હતા ગજવીના શયનખડે

ને આવકાર્યા મહારાણી ગાંધારીએ:

" પધારો, સંજયજી...! "

" રાજરાજેશ્વરી ! શી આશા છે સેવકને ? "

" સંજયજી ! મહારાજને મનોવ્યથા છે,

અનિદ્રાએ વિતાવી છે સારીયે રાત

કે પ્રભાત બિગે

ને આપ જ્ઞાન-પ્રજ્ઞાનનાં

યોગવિજ્ઞાનદોરડાં સધાય કુરુક્ષેત્રે.

પ્રવૃત્તયા લોકન્યાસાત્

સૂક્ષ્મ-વ્યવસિત-વિપ્રવૃદ્ધજ્ઞાનમ્ !

ને પુદ્ગલ્યુ પામે મહારાજ ! "

યોગાભ્યાસીમુખડે પ્રસર્યાં મસકામણી:

" રાજરાજેશ્વરી ! આશા શિરોમાન્ય છે

પ્રભાતના બાનુતેજે.

વિજ્ઞાનસિદ્ધિને આધારે આધારે

સેવક સાધરો કુરુક્ષેત્રે દોર,

ને સુણાવશે મહારાજને સમાચારવિવરણ. "

" સંજય ! ઉપકૃત ચપલ કુ' ! "

જગને કેણુ કેણુ કેણું હશે ઉપકૃત ?

(૧૧૯)

અર્જુનવિષાદ ને ગીતાજ્ઞાન

પૂર્વ દિશાનો સૂર્યોદય
અગદળનો તો આગના ભડકા શો,

૯૯૨

" મદારાજ ' ડાઘ રહેશે,
પણ ભાવિ અમિત્યા બાસે છે ! "

અને શાંત પણ પછી
અધ રાજવી મુખેથી સર્વા વેણુઃ
" સંજય ! શા છે દશ્ય કુરુક્ષેત્રે ? "

અને યોગવિદ્યા અભ્યાસી સ જયે
જ્ઞાન-વિજ્ઞાને સાધ્યા કુરુક્ષેત્રે દ્વાર,
સારુ'યે દશ્ય યયુ' દશ્યમાન.
" રાજન્ ! સાગર ઊમટ્યા છે જે સૈન્યના
અદાર અક્ષૌહિણી ઊભી છે સંહારને કાઢે
ધરણીયે માડ ઝીલે છે ભાર.
જાણે આજ ફાટે છે હરતીઓની ચીસે
દિગંત ધ્રુવે છે અશ્વહણુહણુદે
ને શંખનાદની વીરહાકે
પાતાળેયે પડે છે પડછંદા.
રક્ત વાયુ વાય છે
ને છવાઈ છે ઘેર આંધી.
ભયંકર સંહારની આગાહીએ
દિશાઓ પડી ગઈ છે.
પણ મદાકાળી કરે છે તાંડવ

કિંજી કિંજી પ્રજ્વળતીંતી જ્વાળા,
ને રક્તવર્ણ અંગાગ
રજાત્યાંત્યા માનરેદ

શુ પ્રસપ્તના દન્ય આ ઝગકા ?
અદાર અશોદિળી કોરવ-પાદવ મેના
રહ્યપતના કુ ?
મદામ દાનું દવિ બનવા
મૂન સમી નીનીંતો રેઢવા !
' ઓ યુગ દાપર !
શા -કન અદાર રેઢ્યા
યુમાનગના દનિદાસપાને ?

એવે વદી સજ્જવાણી,
ને કુરુક્ષેત્રે .. .. ?
" મદાગજ ! બે પક્ષ સૈન્ય સાગર મોઝનંએ
વેગની પૂર્ગિમાની છે બરતી ! "
" સજ્જ ! શું અનિવર્ય છે મદાસંદા ? "
" રાજા ! નિ સશય છે સંદાર
અઝ-સઝ પ્રકારે છે બે પક્ષે
ઠકે રંગાવાના અભિલાષ "
" સજ્જ ! એ રક્તના રગ
શું રહેશે સર્વકાલીન ? "

“ મહારાજ ! ડાઘ રહેશે,
પણુ ભાવિ અમિથ્યા બાસે છે ! ”

અને શાંત પણ પછી
અંધ રાજવી મુખેથી સર્વાં વેણુઃ
“ સંજય ! શાં છિ દસ્ય કુરુક્ષેત્રે ? ”

અને યોગવિદ્યા અભ્યાસી સંજયે
જ્ઞાન-વિજ્ઞાને સાધ્યા કુરુક્ષેત્રે દોર,
સારુયે દસ્ય યયું દસ્યમાન.
“ રાજન્ ! સાગર વિમટયા છે બે સૈન્યના
અદ્ધાર અક્ષૌહિણી બિભી છે સંહારને કાઠડે
ધરણીયે માડ ઝીલે છે ભાર.
જાણે આભ ફાટે છે હરતીઓની ચીસે
દિગંત મૂળે છે અશ્વદણ્ડણાટે
ને શંખનાદની વીરહાલે
પાતાળેયે પડે છે પડછંદા.
રક્ષ વાધુ વાપ છે
ને છવાઈ છે ઘોર આંધી.
ભયંકર સંહારની આગાહીએ
દિશાઓ પડી ગઈ છે.
પશુ મહાકાળી કરે છે તાંડવ

હરે મર્દાને દાગનું ખરપર
 ને રાંની રુંદમાળ પરવાને દાગ
 સિયના દાપાસિકો ધુમળિયા લે છે ! "
 " સજાવ ! હરે પરે રચાયો છે
 મુદની દૃષ્ટિએ એજ બ્યદ ! "
 " મજાન ! પિતામહે રચો છે અજેઘ બ્યદ
 ને મુધિજિર પ્રાને છે પાર્શ્વનેઃ
 ધનંજય ! સંસારે એવું છું
 ચેખીને પિતામદબ્યદરચના,
 મગિય ઇલાવ જો આશ પાનાજે ઊતરે ! "

એ મુધિજિરેલે
 દામ્ય પ્રસપું છે અભુનમુખડે
 દૃબ્યમુખારવિંદના સાધી દોર,
 ' મુધિજિર ! ઘતઃ કૃણસ્તતો ધર્મઃ
 ઘતો ધર્મસ્તતો જયઃ । '
 ને અમ્યુતમુખડે પ્રસપું છે દારમ,
 એવે સમીપે હવું મુદ્મુદત
 ને રમે આરૂપ્યા અતિરચી,
 પછી ફરતાં રચયકોના ખરનિએ
 ધરણી ધણુધણી દાસી છે,
 મુદનાલો દે છે દિગંતે પગંદા
 ને હૃદીકેચનો પાચમન્ય ચંખનાદ

જાણે સપ્ત લોકે દે છે સાદ ! ”

અને સંજયમુખડેથી સર્વો હાસ્યનાદ.

“ સંજય ! શા છે હાસ્યના મર્મ ? ”

“ રાજન્ ! વાનરધ્વજ અર્જુનરથ

યુગ દ્વાપરની રોતરંજે ધૂમરા

સૈન્યમોખરે સંચરે છે

ને સારાયે કૌરવસૈન્યને

નેત્રે પીચે છે ધનંજય ! ”

“ સંજય ! શું મંડાશે હવે ધોર સંહાર ? ”

“ રાજન્ ! સંધ્યાસંધિનાં સ્વગ્ગાન

સદાય છે વિષાદકારી.

યુગ દ્વાપરની આત્રી છે સંધ્યા,

કુરુક્ષેત્ર બનશે ધર્મક્ષેત્ર;

ને પૂરે છે એના સાદ

પુષ્પમાળ કરે મહીમહીને પધારી

આમની અંતરિક્ષેદેવીઓ ! ”

“ શુ દેવીઓ કુરુક્ષેત્રે પધારી ? ”

“ રાજન્ ! પધારી છે ભારતનું ભાત્રિ પેખવા

યુગ દ્વાપરની સંધ્યાએ.

પણ મહારાજ, સુણો,

ધ્યાનમસ્ત એકામ ચિત્તે સુણો,

અંતરીક્ષની દેવીઓનું ગાન

યુગ દાપરની સંધ્યાના આજના નેપથ્યોથી ! ”

અને રેદ્યુ ગીતઃ

“ દાપરના યુગપસટાની સંધ્યા સ્ત્રી
પિધાત્રીના બાળેસા એવા લેખ જો,
દાપરના યુગપસટાનો સંધ્યા સરી ! ”

“ સંજય ! અવસ્થ સંધ્યા બામે છે
કુસપે ન મંદાતે નદીનર મદાસંદાર ! ”

અને સામે છે ગીતે શ્રવણરેર
નિઃશ્વાસ મુક્તા અંધ ગજનના

“ અદાર અદોદિબ્ધી જાળી સંદારવા
જાળા ત્યારે પાથ અંતે ઓતેશ જો,
દાપરના યુગપસટાની સંધ્યા સરી ! ”

“ સંજય ! અંતરિક્ષની દેવીઓનાયે સ્વરે
આજાસ દીસે છે કારુણ્યના ! ”

“ રાજ ન ! પશુ ગીતમાં આધુષ છે
ને જો અંતરઆશિષના ધ્વનિ ! ”

અને એકતાર થયા બેય
દેવીઓના સ્વરમાનેઃ

“ ભૂમિ બાગતના બાવિને ઉદારવા
કૃષ્ણ સ્નાયિ જની દે યુગઆદેશ જો,
દાપરના યુગપસટાની સંધ્યા સરી ! ”

ગાંડીવધન્યાએ આયુધો મૂક્યાં,
 નહિ રે નહિ રે સંહારું મુજ શ્રાત જો,
 દાપરના યુગપણટાની સંધ્યા સરી ! ”

ગીત અટક્યું લગીર
 ને આશ્ચર્યમુગ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર વદ્યાઃ
 “ સંજય ! નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાની ખની પૃથાપુત્ર
 શું અનાયુધ બન્યો ? ”
 “ રાજન્ ! જ્ઞાની અભુન્નનાં ભાગ્ય છે,
 મજ્ઞાની યોગેશ્વરેશ્વર કૃષ્ણ
 પાશને દે છે એ મહામંત્ર.
 સુણો વદે છે અંતરીક્ષની દેવીઓ ! ”

“ ગીતા બોધે કર્મ નિષ્કામની વાવના,
 કર્મક્ષેત્રે પાપીના તો ધાત જો,
 દાપરના યુગપણટાની સંધ્યા સરી !
 નિષ્કામ કર્મે કર્મ તણી સમભાવના,
 વિરાટદર્શનથી જોજો જગધાટ જો,
 દાપરના યુગપણટાની સંધ્યા સરી !
 આસુરીને સંહારી કર તું સાધના
 લઈ તણ સત્તા મહિમા એવા તેં સુણ્યા,
 ક્ષર-અક્ષરની તરવા કર આરાધના
 ત્રેરક મંત્રો અલ્પતણા તેં બળિયા.
 દાપરના યુગપણટાની સંધ્યા સરી ! ”

“ સંજય.....! ”

“ રાજાનું ! યોગેશ્વર કૃષ્ણે દીધાં

વિનાશકર્મને પાપને જ્ઞાન

માયાની શ્રાંતિ ટાળીને ! ”

“ સંજય ! ખજૂ મદાસંદારની પ્રેરણા ! ”

“ ગાજનું ! ગીતા ક્રીડનારે પાત્રને

આત્મા દેખા છે ને જગત છે દમ્ય

ને બેઆપતન નાશવાન છે.

ભારતનું પુકારે છે પ્રાગ્બળ

પાપી માનસદેવના વિનાશ ! ”

સનગ્રહ બન્યા અંધ રાજન કુવર, પુત્ર,

ને સુખાપો યોગેશ્વર અતરીદાની દેરીઓનો :

“ મનોભાવમય પ્રેમમકિનના જાનથી,

વીર પરાક્રમ કર પ્રેરક સનગ્રામથી.

દાપરના યુગપમદાની સંખ્યા સરી !

યોગેશ્વરેશ્વરના ગૃહ ગ્રામ વેણુને

ગાંડીવદોરી એ દેકારે તો ક્રુષ્ણ,

દાપરના યુગપમદાની સંખ્યા સરી ! ”

“ સંજય ! શું પાથેં કહ્યું ગાંડીવ ? ”

“ રાજાનું ! સુષો ગાંડીવના દંકાર

દિગંતે દે છે પાછંદા ! ”

(१२०)

युद्धारंभ—लीज्म सेनाधिपतिपदे

ये हतुं महासंहारुं शुद्धतं
मघानक्षत्रना विषयुग य द्रे

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।
 અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥
 પાર્થ ! ગાંડીવ બંધે રજે ગાગેયને ! ”
 “ મહારાજ ! ગાંડીવ પ્રણામશે પહેલા
 આશિષ લેના પિતામહનો ! ”
 અને જઈ પ્રણામ્યુ ગાંડીવે છૂટ્યુ બાણ
 પિતામહને ચરણકમળે ”

દરયા પિતામહ,
 વૃદ્ધ હૈયુ ડોલ્યુ આન દે
 “ સારથિ ! ધર્મગાની છે પાર્થ,
 ધર્મ ત્યા જય છે સદાય ! ”
 ને બીજમરાજના ધનુષ્યથી છૂટ્યુ બાણ
 શિરે આશિષતુ ગાંડીવધનવાને ! ”
 ને મહાણે સત્રામ,
 સેનાપતિત્વ બીજમના
 શૌર્યને ઉજાગતા તા
 એવે વઘા મહાભાગતના સારથિ
 “ પાય ! યુદ્ધના પ્રથમ દિને
 રજે ચડ્યા છે બીજમરાજ ! ”
 “ મહારાજ ! રણગ ૩ છે પિતામહ ! ”
 “ ને પાર્થ ! ”

ધુમણિયા લેવાવતા રથને
મથકામણે વઘા ગીનેય,
ને ગાડીના વણટયા બાણે
ધનજયે દીધા અત્યુત્તર
" મહાગજ ! સૂર્યના છે મદને તેજ,
આપભાગ્યે ગિજળા છે
પાર્થ ને ગાડીના વિગ્રય । "

એવે પાડવસૈન્યની અમરદશા
ગાગેયે રીધી કરી ધનુષ્યને ટકાર,
પિતામહે માંડયા સહારતાકર

એવે સિદને સામને
આપો સિંહમાળ અભિમન્યુ
પાર્થની એ પુનઃયોગે
અવરોધ્યા પિતામહના મારમડા
" પિતામહ ! પ્રણમ્ય છુ । "

જૂટ્યુ નાણુ પદ પ્રણમ્યુ
" બેટા ! હજાગજે સુસનાની રૂબ
પદાધરના તો પદાધર જ હોય । "

ને આસિખ્યા પિતામહ

ભાષામાંથી વહેડીને ચિર ઉત્સંધતું જાય.

પછી પાર્થપુત્રના પરાક્રમે
 પિનામદનાં યોધાઓ આક્રમણ,
 પળે તોય સંહારતાંતા પાંડવસૈન્ય
 જાણે કરતા ધાન્યની કાપણી,
 એવે મહારથો સહાવધિ ' એત ' રાગે
 પાંડવપક્ષે રાધ્યો જાણે
 રક્ષણનો રણરત્નભ
 ને જાણ્યાં બીજમઆક્રમણ
 પાણીના જેમ જાણે પર્વત વેગ,
 પણ્ય યુગદ્વાપરના બહાચારો બીધો
 સાગર રેસાળ્યો જાણ્યોમોજનો
 ને મવનાક પહાડ રો જોળ્યો
 ' એવે ' નો રોગસ્થમનો,
 તીક્ષ્ણ જાણે બેદીને હૃદય
 પછી રણે પોદાડ્યો રથીને
 ને પાંડવપક્ષે થયો હાહાકાર;
 શું પ્રથમ આસે મહિષા ?

અને શાસ્ત્રના હોડી વટેળ

મેંની મજનાએ વીધી પિતામહે
 પાડવલેંની યીછ હરોળ વાયુવેગે
 ને મદારથી રાજે
 શંતનુમયાના કીધા સામના,
 પણ અનિરથોના વેગ અતિરથી ખાગે !
 ને વાનરધ્વજ ફરકતો રથ
 પિતામહેને સામને ડોભો,
 “ પાર્થ ! તેજમા બળે છે તેજ ! ”
 “ મહારાજ ! પિતામહે છે ધૂમરહિત પ્રદીપ્ત અગ્નિ ! ”
 “ પાર્થ ! ગાડીવના શૌર્યતેજ છે
 મધ્યાહનના પ્રત્યેત બાનુ રા
 કે નિહવળ કરે બખાબગી બાણુવર્ષાએ ! ”
 અને પિતામહેના ધૂલવના બાણુસરિતાપૂર
 ધનુજયે ખાળ્યા બાણુબધે આધી
 અને એમ... એમ...
 પ્રથમ દિનની સંધ્યાના
 મુદ્દવિરામ રણસમાગે હતા.

(૧૨૧)

બીજો દિવસ—લીમ-પરાક્રમ

ભારતના શીવજી સગ્રામતો
હતો એ દિન બીજો
અથમ દિનના ધી ગાણાએ

હાકાગાકા થઈતી પાડવસેના,
 પિતામહે બેઠીતી બીજી હરોળ,
 ને વ્યગ્ર દના યુધિષ્ઠિરનાજ
 પ્રથતા કૃષ્ણને
 “ મહારાજ ! મૂજ છે પિતામહના શૌર્ય
 સાત અક્ષૌહિણી પાડવસેના,
 પ્રનય કરશે પિતામહનો કાષાન્નિ
 મધ્યસ્થગોરહે છે સુદે અણુન
 ને મૂઝે છે રણસ મામે બીમકર્મા
 માધવ ! શુ આદર્શ અધૂગ રહેએ ? ”
 “ યુધિષ્ઠિરનાજ ! શોક વિદ્યરો,
 શ્રેષ્ઠ છે આપણપસે યોદ્ધા
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નના શૌર્ય
 મતપનેયે કહેશે કે ઘોણ લગીર ! ”

અને મુદ્ધક્ષેત્રે
 બીમકર્મા ને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
 ને આકાર રમ્યો વ્યૂહ,
 મોખરે શોભા યો પાર્થિવ
 ને બે પાખની રક્ષાએ
 વજ્રવત્તાનાં મૂક્યા ગળે

પછી મ ડાણા ઘેર સમામ

મહાકાળકૃત પિતામહે
 કોરવપસેથી ક્યો સિંહનાદ
 દસંદા ને થયા દાકલા
 જ્યોજ્ય આયુધ જ્યકયા
 ને ભુજા હજારી ગંગિયે
 ધનુષ્યનો કીયો ટંકાર.
 પછી મંડાણા સંદાર,
 ભપંકર ચિચિયારી ને
 ગર્જનાએ ગાજ્યું ગગન.
 કુરુવૃદ્ધ મહાગાહુ બીખે
 મુદ્દના પ્રથમ પ્રદરે
 દુષ્ટદુષ્ટ ને સાત્પકિ શા વીરને
 અપટ કરી દીધા પરાભવ.

શું પાર્થ પોદ્યોતી નિદ્રાએ ?

કો'ક કો'ક ગાદીવગ્રાણ્ય
 અસરવિહોણાં છૂટતાંતાં,
 એવે સતાણ્ય કરી કૃષ્ણસારથિએ
 સ્વેત ધોડલાની રાશ

" પાર્થ ! નથી આ મુદ્દની રીત ! "

" મહારાજ ! ગીતાનાં સુણીને જ્ઞાન
 નીરસ બાસે છે સંસાર ! "

" પાર્થ ! રસિકતા ને નીરસતા છે ભાવાના આભાસ,

ચિત્ત શુદ્ધ કર ધર્મ બળવીને.
 જ્ઞાનધર્મ છે શુદ્ધ.
 ગાંડીવ લાગે છે, પાથે !
 સ્વધર્મનાં સે વરીશ અપદ્મીતિં । ”

આમ વૃદ્ધ્યું બાણે અપદ્મીતિંનું
 ધોમ ઝાળ લાગી અંમે આમ,
 ભક્ષાડિ વાંચ્યો કોષનેા પડ્યો,
 એમ થયો ગાંડીવટંકાર.
 “ મહારાજ ! પિતામહનાં બાળવા બાણનાં પૂર
 સાવધાન છું । ”
 પછી મહાભારતના કાવ્યવિધાતા સારથિએ
 ધરતી ધણુધણુવતા દોડાબ્યા
 બાગડદા બાગડદા રથગેડસાને.
 વાનરેશ્વજ દ્વાપ-અનિલે જીડયો
 ને રણે રીઝ્યો પાથે
 પિતામહ, કોણે ને કૃપાઆર્થને નિહાળ્યા
 અગદળ પ્રકટ્યું પાથે શૌર્યતેજ
 ને ગાંડીવેથી વણ્ણ્યા બાણે
 સંહારનાં આંડયાં તાંડવ

એવે પિતામહે
 ધનુષ્યની ખેંચી પ્રત્યંચા.

“ કાળુડા કાનડા ! બહુથે ખેલ્યા છે વૃંદાવને
રાધાજી સંગે ક્ષાંત્યુની કામ,
હૃદયે રંગુ છું રંગે આજ ! ”

ને ત્રિઆણીની ત્રિપુડીએ
કૂંચી વક્ષ રથળે ઉડાડ્યા રુધિરરમ.
હસ્યા ગીતેશઃ
“ પાર્થ ! પિતામહ એસે છે હોળા ! ”
“ મદારાજ ! એમનેયે રંગુ છું રંગે ! ”

અને ગાંડોવેધી વદ્યત્યા બાણે
શ્વેત શૈલ્ય અખતર વીંધી
ધખધખ રેસાળી રુધિરરેસ.
પછી હસ્યા બીજમ પિતામહ
મનોમગ્ન વદતાં વેણુઃ
“ પૃથ્વાની ઉગળા કૂંખ પાર્થે
યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।
સત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિ ધૃવા નીતિ મર્તિમ્મ ॥

અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નેયે
રણગેરી વગાડી કરી વીરહાક.
એ ઝીલી ગુરુ દ્રોણાચાર્યે
ને ક્ષાત્રતેજ ને અક્ષતેજના

કુરુક્ષેત્રે મંદાગા સંમામ.

“ પાથ ! પુરાણા કુપદરાજ સગેનાં વેર

શું મદીપ્ત થયાં દસી દ્રોણાચાર્યને ? ”

“ મદાગજ ! અદનના ઝેરીલા જંઝ

બીણા ખેલે છે ગુરુદેવ ! ”

એવે પદાઃ સમા ભોમકર્માઞ્મે

મદનાં મંભીર ગર્જન કર્તા ગમને

મૃદુભ્રમને દીધી શોયંસદાય

શું બળના ત્રાજવાએ

નમ્યું એક પદ્મું ?

મરત દતા ગુરુદેવ

પાંડવ-કૌરવ વીરા નિપાળપણદાર

અમે અમે રાખી આર વેદ

બાણના કરતા પ્રહાર.

પછી દસ્યા હાસ્યા રથે વિરાજ્યા

કલિંગમગની સદાયતા પેખી:

“ સારથિ ! અંદ્ર શા છે મુજ શિબ્ય

સર્પતેજ શાં ❧ મુજ દીધાં જ્ઞાન.

સન્મતિ ❧ પાડવે ને કુર્મતિ છે કોરવો.

શું કલિંગરાજ કરશે દ્રોણની સાક્ષ ? ”

“ ગુરુદેવ ! ”

“ સારથિ ! રાહ બદલ રથગતિના,
ભલે મુજ શિષ્ય વૃકોદરના ધાવ
કલિંગરાજ આજ કુરુક્ષેત્રે ઝીલે ! ”

બને કલિંગસેના ને ભીમસેનાનાં
મંડાર્યા મહામુદ,
હય-હનનની ચિચિયારીએ
કમ્પતું હૃદય કુરુક્ષેત્ર.
ધમ ધમ વણા રુધિરના ધોધ
ખાલુખજ ભીમકર્માનાએ
આજ મૂઢી શૌર્યની ગરબદ
ને કલિંગસેનાના કરી પરાભવ
ભીમસેનાએ કર્યો જયનાદ.
પછી કલિંગરાજ હણ્યો ભીમે
ને રુધિરખાળોચિમે માક્યુ તાકવ.

કુરુક્ષેત્રના સહારસાગરે
ધોમ રેલી'તી રુધિરની નીક
મસ્તકપંકિત ખાતી'તી દૂબકા;
એવે પાર્યની પુતળ્યોતે
કુરુદ્વંદના કર્યા રણસમાગમ.
ને હસ્યા કૌરવસેનાધ્યક્ષ ગંગેશ.
“ અભિમન્યુ ! શૌર્યની વ્યઢાવજો કલગી

પાથનાં ચોથાંતેજે ! "

અને વીરગાથ

ચોથે વીરપા અભ-સહનાં નેમ,

એ નિહાળ્યાં અર્જુન-સારથિએ,

" પાથ ! શ્રૂએ છે મુજ બહેનીનયો

ઉત્તમી માતાની કૃપા ! "

" મદારાજ ! હંઠારો રથ

પુત્રની વદાર પિતા કરે ! "

અને પાથનાં ચોથે

પિતામહને કામમ કેસાબ્યા,

ને મુરદેવને પ્રભ્યા બાણવર્ષાએ

કે મુરુ વધે કે શિખ્ય !

અને આનંદા દ્રોણાચાર્યઃ

" પાથ ! વિદ્યા ઉત્તમી મુરદેવેલી ! "

ને ગાંડીવધન્યાની ઉમ બાણવર્ષાએ

કોરવસૈન્યે મર્યો ઉત્કાષાત.

પાથ ધનુર્ધરના

કેલ્ય કરે કુરુક્ષેત્રે સામના ?

વિનાશની છવાઈ આંધી

ને સંધ્યાના પ્રસર્યા જોળાએ

શું હતો એ બીજા દિનનો મુદવિરામ ?

(૧૨૨)

ત્રીજો દિવસ

કૌશલે સ્વપ્નોત્થા મરુદ્ધબુદ્ધ
ને અર્ધઅન્દ્રબુદ્ધ હતો પાંડવોનો.
ધનધોર યુદ્ધની હતી આગાહી,
ને જીતેશના ઘોડસા આજ
હથ્થકણ્ણતાંતા અનેરી હાકે.
" પાર્થ ! તુજ મનઃકલ્પના તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ-
હજીયે જેજે છે શ્રાતિઃ
ન લડાય સંજમાત્મક મને.
યુદ્ધ કર ને હણુ વિનાશી ભોગાયતન.
આત્મા અમર છે, પાર્થ ! "

“ મહારાજ ! આજને દિને
 માંડીવ પૂરશે યુદ્ધે સાક્ષી ! ”
 અને ધનંજયે કાધો દેવદત્તસંખનાદ
 થર થર થર ધ્રુજ હાસ્યું રિપુસૈન્ય,
 ને ઝીઝઝીક બાજુ જડયાં !
 એ સંહારયુગ ઝીળ દિ'નો
 ધોર મંડાણે કુરુક્ષેત્રે,
 કુરુક્ષેત્રના હોમકુંડમાં
 તડીમ ઉઝડી બાણપાવે પાથ
 આકૃતિ દેખો'તો રિપુની.

રણભૂમિ શીખલી'તી
 રુધિરખરડપા વીરદેહે.
 માસ ને રુધિરના આગેચિયાંએ
 રથમઠો ગરી ઉઝડતા'તાં છાંટણું
 ને મરનકવિદોણું ધડ
 તડકડતા'તા પછડાટા આતાં
 મહાવ્યથાએ ધવાયેલ સૈનિકાની આસે
 હણહણાટ ને ધણધણાટે જળવી'તી.

રથ લેતા'તા ધુમણિયા
 અને પથે મંડાણા'તા મહાસંહાર,
 બાણના ઘડયા'તા આગે ત્રાપા,

ને યુદ્ધની શેતરંજે
 ટપોટપ પડતાંતાં પ્યાદાં,
 પાંડવી ને કૌરવી સેના
 લથળથ જની સંહારતી'તી;
 અનેરા હતા આજ પાર્થના વેગ.
 " મહારાજ ! પછે જેઓ પિતામહને
 હરતીનો માંડ્યો છે સંહાર.
 ઈન્દ્રનું વજ્ર પવન કાપે
 એમ પિતામહ પાડે છે ગજપહાડ ! "
 " પાર્થ ! શૌર્યે છો પિતામહનો સમોવડિયો,
 વાળું છું રથ ભીષ્મ સમીપે ! "

અને મહાભારતના સારથિએ
 ભીષ્મની બાણવર્ષાએ પ્રવેશાવ્યો રથ.
 શું અદૃશ્ય થયો પાર્થરથ
 બાણવર્ષાની આધીએ ?
 કુશળ સારથિ કૃપ્ણે
 બ્યમ ને વિહ્વળ બન્ધની રાશ
 સતાણુ ઝાલી કલાં ધનંજયને વેણુ:
 " પાર્થ ! વિખેર પિતામહની બાણુઆંધી ! "

પછી માંડીવનો સુણાયો ટંકાર
 ને પિતામહની બાણુગૂચણીના

ગાંડીવધાવે તૂટ્યા ખંધ,
 પછી તોડ્યું ગંગેવધનુષ્ય
 ને મલક્યા કુરુદ્વદઃ
 “ પાર્થ” શોભે પિતામહસ્થામને । ”
 ને કરે મદી અન્ધ ધનુષ્ય
 ફેંક્યા ચંતનુંસુતે બાણ
 ને વીંધ્યા નર-નારાયણને,
 પછી કુશલ સારથિ કૃષ્ણે
 મંડલાકારે ધુમાળીને રથ
 લીધેનાં ખાખ્યાં બાણ
 ને સર્પાં મુખેથી વેણુઃ
 “ પાર્થને ન હોય દરધડી દોકાર,
 ગાંડીવ લાગે છે । ”

જને ઝીંસતો વક્ષઃસ્થળે લીધેધાવ
 મલકામણે વલો પૃથાપુત્રઃ
 “ મદારાજ । કર મૂળે છે
 ગાંડીવની ખેંચતાં મત્યંચા । ”

બાણે મલક્યા કૃષ્ણઃ
 “ પાર્થ । મેલની ખાતિ તજ
 ને દૂર કર અસાધને,
 સુખદુઃખ ॥ અંતઃકરણનાં,

નથી અલિપ્ત આત્માનાં,
સાપેક્ષે ભાસે છે જે સત્ય
એ દેહ છે નાશવંત,
ભક્ષે બીજમ જાણે પાર્થના ઘાવ ! ”

અને ગાંડીવેથી છૂટ્યાં બાણ,
પણ ભરતી પછી જેમ આવે ઓઢ
એમ પાર્થહૈમે પિતામહ વસ્યા.

અને રણભૂમિએ
પાંડવસૈન્યની પીછેહઠ દીડી
ને સર્થાં કૃષ્ણમુખેથી વેણુઃ
“ પાર્થ ! આંચદ્ય તજ,
હૃદ ઓળંગે છે પિતામહનાં બાણપૂર
નાસેભાગે છે પાંડવસૈન્ય ! ”

અને ગાંડીવેથી છૂટ્યાં બાણ
પણ અસરવિક્ષેપાં નિમાદ્ય,
“ પાર્થ..... ! ”
“ મહારાજ ! આપે બોધ્યાં વૃત્તિચત્યતાનાં જ્ઞાન,
પછી સંહાર મિથ્યા ભાસે છે । ”
“ પાર્થ ! જ્ઞાનના સોપાને પ્રાપ્તે પ્રજ્ઞાન
ને વૃત્તિચત્યતાની મહાદયા;

સમત્વયોગે નિષ્કામ કર્મ કર,
સંહારનાં નહોતાં પાઠ્યાં તેં નિમંત્રણ,
આપમેળે પ્રાપ્ત્યું ॥ મુદ્ધ ! ॥

“ મહારાજ ! ”

“ પાથું ! ધર્મ સંભાળ
ને ઉગ્મળ ગાંડીવનાં નામ.
અંતઃકરણશુદ્ધિની પ્રથમ જૂમિકા સાધ
કુરુક્ષેત્રે કરી ધર્મપ્રદ
ફલાભિસંધિ ને અહંકાર વિહોણું । ”

અને ફરી યથા ગાંડીવટંકાર
ને પાથું જૂઝ્યો સત્યસ્વરૂપે મુદ્ધે
પિતામહના ખાળ્યાં પછી પૂર.
પાડવસૈન્યે દીઠો વાનરધ્વજ રથ
હાહાહાર મચાવતો ધૂમતો
કૌરવી સેનાની તોડી હરોળ
ને અમ્યું બનધોર મુદ્ધ
ધખધખ રેલી રુધિરસરિતા
મહો દુઃખતો'તો માનવ-મસ્તક-મીરજ પાથું.

તે એ દિ'ની સંખ્યાએ
વસમી બારી કૌરવપક્ષે
મુદ્ધનિદ્રાતાની મણના.

(૧૨૩)

ચાથો દિવસ

કાળગી ચોપાટે
ફરતાંતા બે સૈન્યનાં સોગદાં
વિધાત્રી નાખતીંતી પાસા,

ને રધિર ખપ્પર પાન કરતી જોમણીઓના
 પોખાર પડતાંતા કાળની બાજીએ.
 યુગદ્ધાપરની આચમ્પતી સંધ્યાનો
 સંહારનો યજ્ઞ હતો આ.
 હિમ કૌરવી સેનાનો
 પ્રયંડ હતો ધસારો આજ
 શંખ પણવ ને ભેરીના નાદ
 આજગોરાંભે પડતાંતા પડછદા.

એવે કયો ગીતેરી પાંચજન્મનાદ,
 ધરણી ધ્રુજ પછી
 ધનંજયના રથચક્રે
 ને માડીવે કીધા ટંકાર.
 " પાર્થ ! રીઝજો આજના સમાયે,
 ન દેતો અવકાશ ચાંચલને;
 સંહાર કરજે.
 હવે ગામેયના ભેદભેદે ખેમવા
 લંકાકું છું રથધોડલાને ! "
 " મહારાજ ! શે શેભે છે
 રેખો પિતામહનો સુવર્ણટોપ,
 ભણે શીર્ષનો ભાર કયો ! "
 ' પાર્થ ! અનિત્ય છે એ સુવર્ણટોપ
 ને આપિર્ભાવી લીખનો દેહ

ભલે ઝીંપે ગાંડીવઘાવ આજ ! ”

અને સણસણતું છૂટ્યું બાણ
પિતામહનો ટોપ લીધતું.
“ પાર્થ ! અનિત્ય છે અસત્ય
ને નિત્ય છે સત્;
ધરણીએ પોતાડ ગંગેવદેહને ! ”

અણઉત્તર રણો પાર્થ
મલકામણે ફેંકતો ગાંડીવેથી બાણ
મંથન હતાં પૃથાપુત્રમનડે,
સુરપાતાં એણે ગીતાનાં વેણ
પણ નહોતા ઝોલ્યા પૂરા
ગીતાનાં મૂઠાં જ્ઞાન,
ને મુઠ્ઠની જમાવટે
પાર્થે હીદી પુત્રજ્યોત
“ મહારાજ ! પેળો પણે
અભિમન્યુ હિમળે છે માતૃમપક્ષ ! ”
“ પાર્થ ! પિતાનાં શોર્ય પુત્રે બિતરે
ક્ષાત્રયોદ્ધીની છે એ પ્રતિભા ! ”

અને પિતાપુત્રે
સંગથીજા માંડ્યા સંહાર
હાકાબાકા કાપ્યા રિપુને,

મુખ મુખક મુખક વદાબ્યા
 લાલ લાલ રક્તાના ધોમ્
 મદી તગવી મરતકપંક્તિઓ
 કાળભિરવની કંઠમાળને કાળ.
 એ નિદાળાને
 મૃત મૂળે મલકયા પિતામહ.
 " પાંડવના વેલાનો છોડ અભિમન્યુ
 શું હોડે એતે છે પિતા સજી
 સંહારનો ખેલ ? "

અને જુદ પિતામહના વેગે
 દેવા-અશ્રુની વદી ધાર
 એમણે નિહાળ્યું
 દુરિતાપુરના રાજમહાસયધુમટે.
 " એટા ઉતરા ! અબુકોસો છે વુજ કંથ,
 ભાવિ અધકારભયું પેણું છું;
 પાંડવનો વંશચરિણિ
 છે ને વુજ ઉદરે ? "

એવે ઝગક્યા આગેય
 સારથિના સર્પા વેણુલે:
 " પિતામહ ! ક્ષેમ તો છે ને ? "
 " સારથિ ! શો છે આ પ્રશ્ન ? "

“ પિતામહ ! પૃથાના પુત્ર ને પૌત્ર
ન પેળી આપકરેથી બાણસામના
પુદ્ગલ બદલ્યા છે રાહ ! ”

એવે બળયો ભીમકર્માના
‘ પોડૂ ’ રાંખનો પ્રચંડ નાદ,
હસ્તીસંહાર આદ્યો હતો .
કૌરવપક્ષનો બળવ તો ગદાધારીએ
એક એક ગદાપ્રહારે,
હસ્તીના કુલબળ તોડતો ભીમ
ને હંતણ બેંચીબેંચીને
વ્યથ કરતો તો ગદાધારી
કુરુસૈન્યના પહાડ રાહ હસ્તીને
દે પાછા ફરી વાળે કચ્ચરધાણુ

પહાડ બાણુ ધૂમતો તો
સહારતો મગતરાને,
ગજ-ચિચિયારીએ ગાજવું તુ કુરુક્ષેત્ર
મદાવાયુ વાઈવાઈને
જેમ કરે અણનો વિનાસ,
એમ એમ આદ્યો હતો
ભીમકર્માએ ગજસંહાર
મહાટક્ષો જેમ પડે ભીડી

એમ પાનાંતા
બીમ-શૌર્યના વાવાઝોડનાં તુફાને
ધરણી ધ્રુવનાં દળનાંતા
હોરવસેનાના મદમળ ગજરાજ.

મદા મર્યોતો દાદાકાર
ને રીડિયારમણ હનુ રજુમેઘને,
પોર ગજ-સૈન્યના ધર્મમાળે
શોષિતનાં કરાતનાં તળાવડાં
ને રુધિરખરડયો શડવીર બીમકર્મા,
કુગર જોવડા ખડકયા મૃત ગજદળે ડીલા
હરતોતો વિકરાળ અદ્દહાસ્ય

એવે મદામાયાવી પુન ધટોત્તમ
ખમાયો પિનાના સંહારપક્ષે
ને દારુણ પ્રસારી માયા,
પછી માડયો મહાસંહાર;
ધોધધ મચ્છુ ધુધ.

અને એ સંધ્યાના ધુધવિરામે
હોરવપક્ષે થયો મદાઉલ્કાષાત,
શુ કાળઘેરવે સાક્ષાત્ આવી
હોરવપક્ષનો કર્યો સંહાર ?

(૧૨૪)

પાંચમે દિવસ

અને સૂર્યોદય પછીના પુદારંબે

બીધણુ યુદ્ધ થયું પ્રવર્તમાન,
આભ દેતું તું ભયંકર ગર્જનાએ પાછંદા
હસ્તીકુકાર ને અથોના હણહણાટ
દિગંતે પાડતાંતા પડખ
ને પીરગર્જનાએ ગર્જંતું તું
કુરક્ષેત્રને સંદારભરાંગણ,
શાણિતનાં ભર્ષાં આબેચિયાંચિયાં તરતાંતાં
ટોપકુંડળ ને કવચખખતર,
રુયાં ઊભાં કરનાર દશ્ય
ભયંકર ને હતાં કરાળ.

એવે જાણે

આભે ઊગ્યો ધૂમકેતુ તારો
એમ વાનરરાજ હનુમાન ધ્વજ
દ્વરકયો મહાહિલકાપાતે
ને ગાંધીવના ટંકારે ધૂજા ધરણી,
ઊડી રજનાં જાઝબાં અહ
ધર્ષણ થયાં મેઘવિહોળા આભે
ને અપક અપારી વીજ.
ધોર છતાં દિનપ્રકાશો આંધી

ને વધેણી રજનો મેદ
 ચોનગની પડી દિશા
 ને ધૂમ્પા કુરુએ
 કોરવપડે શ તનુસન
 ને પાંડવપડે પાર્થ ધનુર્ધર
 " પાર્થ ! કુદવને દોષ દરિ । "
 " મદારાજ ! મુજ મનકાની જાગૃતિએ
 ચેખુ છુ મુદ્ર જીવોના સદાર
 ખજ માનનીય પિનામદ ને ગુરુ દો મુ શાના સદાર
 મિયારણાની સ્વમાવગ્યામા
 કુ અમરી બાસે છે મુજને । "
 " પાર્થ ! સુપુત્રિ અવરયાએ છે
 જોણુ સ્વપ્ન ને જાગૃતિના વિચાર
 અને સ્વપ્ન જાગૃતિ ને સુપુત્રિથી
 પર છે સમાધિરથ અવરયા,
 અને સમાધિ છે વૃત્તિના લયે
 ખજ પાર્થ ! એ કક્ષાએ પુમાય નિષ્કામ કરે
 માતૃત્વ છે વૃજને વલુમાતૃ મુદ
 સદાર વૃજનાં કરે । "

અને ગાંડીધન્યાએ
 દનનના માડમા પછ.
 ખજ આહુતિ એની
 અધૂરી રહી સધ્યાકાળ પ્રસરે.

(૧૨૫)

છહો દિવસ

મંકરવ્યહની ગ્રહવણીએ
દૃષ્ટ્યુએ કોધી પાડવસેના સુરક્ષિત
ને ધપતી કૌરવસેના
આપમેળે પામતી'તી વિનાશ
દગાધને પાડવશૌર્યે' અણુ અણુ

એવે ડમમગ્યા દોલ્યાયાપ'
સેનાધિપતિ ભીષ્મને પ્રમતા
" ગામેય ! દિનના પ્રારભે
ચણુખાળ્યા ભાસે છે પાડવપૂર ! "
" આયાપ'છ ! સમજાવના સેવે
ને આનહો પાડવશ્રેષ્ઠતાએ,
ભીષ્મને છે પાડવપુત્રો આજ
આપદીધા અભયશસ્ત્રવિદ્યાના શાન ! "

પણ આઘાત્યુથુદિએ કતા કર્મકાડ,
ન હતી વિસ્તૃત ભાવના,
અને પાર્થસિંધની સિરસિખા અભિમન્યુએ
ક પાળ્યુ કૌરવ-સૈન્ય
અગાધ વહાવી પરાક્રમના પૂર.
જેમ ક પાળ્યા'તા દેવાસુરયુદ્ધે
ધન્વંતરસુરેને

એમ અભિમન્યુએ વતીવે દાદાકાર
 દોરવતી અમેષ સેનાએ,
 અને પ્રજા દત્તા એના
 યોગેશ્વર કૃપ્ત ને પાર્થ ધનુર્ધર
 યુગદાપરની સમરાંગમૃમૃમિએ,
 " પાર્થ ! પુત્રપોતાદિના
 સંસારે છે સગવાડ
 જેનું અસ્તિત્વ
 જ્ઞાનદષ્ટિએ શૂન્ય છે.
 આત્મા છે કુદરત
 ને છે અગ્રેરણીય
 પ્રારબ્ધ પુકારે છે
 સમરાંગણે આત્મા યોદ્ધાના સંદાર. "

અને માંડીવધન્યાએ
 બાણમેધની કરી વર્ષા
 ને આદ્યો ધોર સદાર,
 બાળે રુદ્રના ગળેએ રીંછીને
 મસ્તકપ્રાપ્તિની મૂંઝો રંદમાળ,
 જોગજીઓએ પીધાં રધિરખખર,
 ને રધિરે રંઝું સધ્યાનું આભ
 કે મહાકાળી રીંછીને પધારે
 કાળરાત્રિનું ખંજર લઇને,
 ને ચૂડેલે સજે લે
 મહાસંદારનો ધોર રાસ ।

(૧૨૬)

સાતમેા દિવસ

એ પ્રભાતના પહેલા પહોરે
મચંક વટોળ વાતો'તો અમિઠાણેથી
ને કાળ-વિકરાળના પડછંદાએ
ગાજતું'તું કુરક્ષેત્ર;
અને ફુરોધનની પ્રાર્થનાએ કોરવપહે
પિતામહ બન્યા'તા કાળનો મેલ,
ને કાળની શેતરંજી ફરતાં પ્યારાં ઉપર
તૂટી પડ્યા'તા અમોઘ બાણવર્ષાએ
મચાવતા ધોર-ધમસાણ.
અને પાંડવપક્ષે ?
ભડવીર બીમકર્મા ધૂમતો'તો
મપીમપીને કરતો ગદાના ધાવ.
એવે આબ્યો ઘટોત્કચઃ
" પિતાશ્ચ ! ખેલું માયાવી યુદ્ધ ? "
" એટા ! પરમાયાવી ખેલ
સંહારનો યદ્ધ ■ આ ! "

પછી ધુવવાડી કરી ઘટોત્કચે

નેશજદાજ્યા કંઈક
વદાનીને શોણિતગમગ.

એવે આલ્યા કોરવપદોથી
દરનીએ બેરી બમદતરાજ
ને મદના સમ્પરાજ.
એમલે પાડી મદાપોપખુની દાકલ
ને નમતી જાણ કોરવસેન્યનીને
બીપલુ વર્ષાતી જાખવર્ષા
સૌર્યે દીધા થંબા
પછી માતુલ સમ્પના જોમને
મેધ જોમ વારે સુધ
એમ ખાજ્યા નકુવ-સકદેવે.

એવે ધબ્ધકુતા પાર્થન્યે
સુશર્માના મીધા તામ.
" પાર્થ ! ગાંડીવને સાગી છે તુપા
સ હારાને કરાવ રધિગ્ના પાન " "

અને પ્રવર્તમાન થયો મદાસ મામ
મદારથીએના ધનુષ કાપ્યા ધન જયે
ને રથીએને રાજ્યા રજે
મસ્તક બેદી ને કવચ બેદી.

એવે દુર્યોધને દીધી ત્રાડ,
 ને શૌર્યે ગળવ્યું રત્નમેદન.
 એ પેખી ભીમકર્મા
 લોહચુંબક શો ખેંચાણો યુદ્ધે
 કે પ્રતિજ્ઞા કરું પૂરી
 ને દ્રૌપદીના કરું વેણીસંહાર,
 પણ અવધ હતી એને.

“ પાર્થ ! પિતામહ જેતા હશે વાટ ! ”
 “ મહારાજ ! બાળો રથ,
 ને સૌધો ‘ તાલ ’ ચિહ્ન દરકતા ધ્વજને ! ”

અને ધરણી ધૂણ પાર્થરથે
 ધમમ ધમ .. ધમમ ધમ...
 ને ઝંઝાવાતણા બે ચોક્કા
 ધનુર્ધર ને પિતામહ ખેલ્યા સત્રામ.
 “ પાર્થ ! ગાંડીવને પીવું લાસે છે
 આજ પિતામહનું રક્ત;
 પુરુષાર્થનો અધિકારી હો,
 નથી પરિણામનો.
 મ ચૂકીશ કર્તવ્યનો નેમ ! ”

અને છૂટ્યાં ગાંડીવેથી બાણ.

“મહારાજા ! કર્મયોગે પ્રાપ્તતા છે કર્મસંન્યાસ !”
 પછી સત્યસ્વરૂપે આવતા ધનંજયગાળે
 કુરુદ્વદનેયે ડમમગ ડોલાવ્યા.
 હરપા પિતામહ
 ઝીસતા ને ઊઠતા બાળ.
 “પાથ ! અધૂરો છે હજી મુજ સંહારપત,
 જીભ નદી પડે પૂરો થવા લગી ”

ધનંજય શેપતોતો પિતામહરેહે બાળ
 રણાંગણે લીધુંતું બધંકર રવરપ,
 પશુ એવે પ્રસર્પા
 સધ્યાના રંગ,
 સુખં દુઃખો પશુ ન દુઃખા પિતામહ,
 ને અડમ વણ પછી
 સુદવિરામે મમકામણે વેણુ :
 “પાથ ! આજ દીકાં શુંએ એનાં
 કાલે મુજનાં પેખજો સત્યસ્વરપ !

એ સુણી હરપા કૃષ્ણ.
 “પિતામહ ! મહાસાગર ન મૂકે માઝા !”

અને ભેય રથના અશ્વોના જોતર
 સામસામી છાવણીએ જોતર્પા.

(૧૨૭)

આઠમે દિવસ

અને આઠમા દિના પ્રભાતે
 પાહાનબહેરી બૃહદ રથો કૌરવસેનાએ
 આક્રમણ માડ્યા પાડવપક્ષે
 પિતામહની મુઠ્ઠકુશગીતાના
 પ્રત્યક્ષ હતા આજ પારખા
 પણ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને શીમકર્માએ
 સૈન્યને લીધુ સામે ધસારે
 કે વેગને ખાળે વેગ,
 ને હણ્યો પિતામહસારથિ
 કડકડ કર જીકીને ગદા

અશ્વો જન્મ નિરંકુશ
 ને દીધી બેશામ દોહ,
 પણ જુદકુશળ પિતામહે
 માંડ્યા સંદારના સ જે સ જે
 અશ્વની મહી રાશ

પણ એવે મચાવ્યું ધોર બમસાણ
 પાડવસૈન્યપ્રાણ બીમકમળે,
 સાત સહોદર દુર્યોધનના હણ્યા
 ને પ્રવર્તાવ્યો ધોર હાહાકાર.

અને સૈન્યને ખીજે મોદતે
 જળવતા પિતાના માયાવી પુત્રે
 સમરાગણે વર્તાવ્યો કાળો કેર
 ધોર મચાવ્યું બમસાણ ઘટોતકચે
 હસ્તીઓ ધૂમતા તા બેશામ
 રુધિરોના કરતા વમન.
 ને ઘટોતકચની અમોઘ બાણવર્ષાએ
 દયોદય પડતાંતા મોહા

પછી એણે સાધ્યા
 રાજ દુર્યોધનના સામના
 " કુલાધિપ " માનજે આજ, કુણ "

તુજનો છે આખરી સંગ્રામ.
 બહુયે દીધાં છે કષ્ટ
 મુજ પિતા-કાકાઓને,
 ને રજસ્વસા દ્રોપદી માતાજીનાં
 સભામધ્યે ખેંચ્યાંતાં ચીર ! ”

અને કૂર કરી ઘટોતકચે ત્રિવિધારી
 ને બનીને સાક્ષાત્ કાળ
 ધૂધવતું કપડું દુર્યોધને આક્રમણ,
 પથ્ય એવે ગુરુ દ્રોણાચાર્યે
 બાણકિંદસાએ અવરોધ્યો હેડંબામુત
 “ ઘટોતકચ ! માયાવીનોયે છું હું માયાવી,
 રણસંગ્રામે ધ્વજરાક્ષસ છું ! ”

અને અટ્ટહાસ્ય કીધું ગુરુએ,
 એવે સહોદરની સહાયે આબો સહોદર.
 પાર્યંપુત્ર ધરિવાને
 આવી દીધાં અનેરા મુદ્દ.
 હરપા ગુરુ દ્રોણાચાર્યે,
 “ ધરાવાન ! ધન્ય છે તુજ શૌર્યને
 ઉલૂપીની ઉગ્મળી છે કૂખ,
 પણ બીજે દીધાં છે મુજને

આજ રાજ કુર્યો નના રક્ષણ ! **

એવે નિદાણી ઉત્તર મોઝે

પાડવ પક્ષના મદાજમાવ

ને ધોર મર્યુ ધમસાણ

સહાયે આઝો માયાવી ઋધ્યુગપુત્ર

અને પછી ચમ્પા

ધગત્રાત ને આધર્શુગિના સમામ

ઉત્તરપૂર્વ ભારતની યુદ્ધકલા

આજ ખેલતી તી

દક્ષિણ-પશ્ચિમની કના સગે

પણ આધર્શુગિના પછી

વધ્યા જોરના પ્રમાણ

ને ધરાવાનનો કથો વધ,

પાડવપક્ષે મર્યો હાહાકાર

ને કોરવે બળવી ભેરી

પછી ભીમસેને માંડ્યુ ધોર ધમસાણ.

કાળનો જોમ તૂટે મેલ,

એમ તૂટે જ દારે

રિપુ-મરતકના દડાએ

મદાની વહિકા કરી ખેલ્યો !

અને પછી સધ્યાએ !

(૧૨૮)

ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા

અને જાહના દિનની સખાએ
મુદવિરામ પછો પ્રસર્પાતા
વિપાદજ્યેષ્ઠાર દુર્યોધનમનરૂ

કોરવ-સિખિરે બેઠાંતા
 દુર્યોધન શકુનિ ને દુઃશાસન કર્ણ,
 એવે વદ્યા કુરુ-યુવરાજઃ
 " કર્ણ ! ભીમે મચ્છાવ્યો દાદાકાર આજ
 ને ધનયોગ મુદ્ધ ધરોક્ત્યનાં પાસ
 આપણાં પુત્ર વદતા જાસે છે ! "

અને પ્રમરી સાતિ પહો
 કર્ણ મુખથી સર્વા શોભતા વેણુઃ
 " યુવરાજ ! પિતામહ દે ■ છેહ
 પાડવપક્ષે રાખી પક્ષપાત
 ઠાંતાજે સૈન્ય દોખણુ
 ને કા કરેપાડવસંહાર ! "

એ કર્ણવિચારને
 દુ શાસન શકુનિએ દીધા સમર્થન
 " યુવરાજ ! મધારો પિતામહ કને
 ને આદ્યાનાં આણ્ણા અંત ! "

અને જીભમકુટરે
 સંખ્યા કરતા પિતામહને જાણી
 યુવરાજ ટરેવનાંતા બહાર
 અદાર અસોહિણીનાં પાથરી જાવણીના મધ્યે

એ આઠ દિ'ના યુદ્ધે
કંઈક ડેરાતંબૂએ પ્રસર્વા'તા
મહાસંહારના અધિકારઓળા
જૂતોએ કર્યા'તા મહી વાસ
ને સુડેલો લેતી'તી રાસડા

અને દૂર કુરુક્ષેત્રથી
અચગતી'તી દુર્યોધનકણે
આછી આછી ધવાયેતની ચિચિયારી
ને હીસતી'તી મરણો એ પક્ષની
શોધતી ધવાયેતને મતમપટ્ટાને કાળ

એક સર્વો આછો નિઃશ્વાસ
કુર-યુવરાજના ઉધ્ધુ શ્વાસેથી
ને માતાજીયા મૃત્યુએ પોદ્યા સાતના
અધિકારે હોર્યા ઓળા
“ શુ સોયેનો સહાર ?
ના.. ના... ! ” મનોમામી એ મથન વૃદ્ધ
ને પછી સુણાયો પિતામહનો આવકારઃ
“ દુર્યોધન ! આવ, વીર, આવ ! ”
‘ પિતામહ..... ! ’
“ દુર્યોધન ! કેમ અવરોધ્યા છે
તેએ વર્યા મુખડે આવતા ? ”

એ મખમલના વિભૂષિત ડેરાએ
કરુણ ને દતા કરુણવરાળ.
આજ અનિદ વાતાંતા
ધીરે ધીરે બુનાવતા ડેરાની ચક્ર;
દીપક બળતો'તો અગદળ
પિતામહના સૌર્ય સમે,
ને આત્મીય પરિચારક મૂકતો'તો
ગંગેયના અખતર ને આયુધ
“ પિતામહ ! આજે છું પ્રાર્થનાએ
કે વૃદ્ધ છે આપ,
પાંડવસંહાર દુષ્કર ભાસે છે
મલે ક્ષુર સોહાવે સૈન્યદોગ્ધવા,
ને આપ મહાનુભાવ
વારાણસીએ ગંગાકાંઠે વસી
શાંત વિતાવે જીવન ! ”

એ દુર્યોધનવેણુલે
ધોમ જાળ લાગી
અવળાં બિઠવાં ગાંગેયનાં રુવાં,
ને પ્રમેય તાળા સમા નેત્રેથી
જાણે પ્રલયનો ભભૂકયો અગ્નિ.
“ દુર્યોધન ! દુષ્ટ છે,
જાણે નથી જીલ્લા કાંદિ’

એ ઝીલે છે આજ
અપમાનનાં વેણુ "

અને કુરુવૃદ્ધમુખડે પ્રજાઓ રાધાગિન;
પછી અણમિતંત્ર્યો જાણે રાખ્યો ભાર્યો
ને રાધરખાનાં થયાં પરિવર્તન
મુખારવિંદે પ્રસરી હાસ્યની રેખાએ,
પણ તોય કુરુયુવરાજ મૂગતો'તો ક પવા સમે.
" દુર્યોધન ! જ્ઞાન વિદ્યાયુ મે આજ
ને પ્રજાઓએ કોપાગિન હોયે.
છેદ્યા છેદ્યા છેદ્યા ટાણે
શાં વળી ભૂલવાં સમત્વનાં જ્ઞાન ! "

અને વીતી શાંત પળ,
પવન વાતા'તા.....
ને યજ્ઞયે આછી ચિચિધારીને! ધ્વનિ
સુણાતો'તો જાણે નેપથ્યેથી.
ને હસ્યા કૂર અદૃહાસ્ય ગાંગેય.
" દુર્યોધન ! અરીસો છો તું અજ્ઞાની,
તું ને છે ચંડાળોનાં દોરવણાં.
કાવાદાવાના ખેલવા દાવ
એ છે સંસારના ગલનજીવનનું અજ્ઞાન.

કર્ણનો નથી શુભશ સગીર
 કે પડીકે ઝીકે ઝીયે પાર્થસામનાની.
 વિરાટનગરે હતી સારીયે કૌરવસૈના
 પાર્થ ધનુર્ધરે એવે
 એકલે હાથે દીધાંતા પગજય
 કર્ણનાં શૌર્ય
 ઠપ નિદાએ સોડ તાણાં સૂતાંતાં ? =

અમોલ વોતી પજ
 ને કરી કીધું પિતામહે અદ્વૈતસ્ય.
 “ કુર્યોધિન ’ શુભ લક્ષ્ય કરોશ પુલ્કે હનાન
 ને પ્રતિજ્ઞા કરું છું આજ
 કે કરીશ નિષ્પાઠવી પૃથ્વી,
 નહિતર અવશ્ય મરીશ ”

એ સુણી ઊઠ્યો આનંદ
 યુવરાજ કુર્યોધિન મનડે અમોઘ
 “ પિતામહ ! સત્ય વહો છે ? ”
 “ કુર્યોધિન ! સત્યના ન હોય સાક્ષાત્કાર
 અસત્યબળાં આ સંસારે રાત્રિ વિના ! ”

અને કુર્યોધિન યુવરાજે
 કૌરવજાવણીએ દીધા સમાચાર

કે પિતામહ કરશે નિષ્પાંડવી પૃથ્વી,
 ને નમારાએ પડી ઘંડી.
 હર્ષના બળ્યા હું દુઃખિનાદ.
 પડ્યા પાંડવસૈન્યે એના પડ્યા
 ને દીધા યુક્તયરે સમાચાર
 પાંચ પૃથાપુત્રના શિમિરે:
 " મહારાજ ! પિતામહે કીધી છે પ્રતિજ્ઞા
 નિષ્પાંડવી પૃથ્વીની ! "

એ વેણુવે

હિમ શો પડ્યો શેરડે પૃથાપુત્રોને,
 ને પાંડવમહારાણી નૈપદી
 યુધિષ્ઠિરરાજને ઢાળતા વીંઝણે
 કમળ ડોલીને મૂછિત શા બની
 ધરણીએ બેઠા હમલો થઈ
 ખજી પ્રસરી વિવાદલાઝ શાત પણ
 ને સર્વા યુધિષ્ઠિરમુખેથી વેણુ
 " અદર છે પિતામહની પ્રતિજ્ઞા અવનીએ,
 બહાડ કરે તો કરે બીજમપ્રતિજ્ઞા.
 આ પ્રારબ્ધ ! "

અને અધૂરાં રહ્યા યુધિષ્ઠિરવેણુલાં,
 પણ પ્રારબ્ધનો પિછાણુલુહાર

મલકયો મનડે સહદેવ જોશી

એવે પ્રવેશ્યા
શિબિરે યોગેશ્વરેશ્વર કૃષ્ણ,
મુખડે કરતું તું મલકામણું વૃત્ય
“ હારિકેશ ! ભય કર છે આજ સમાચાર,
પિતામહે કોપી છે પ્રતિજ્ઞા
નિષ્કોરવી પૃથ્વીની ! ”

નાનિના બીજા પ્રદરે
સમીઠ વાતાંત્રા યમુનાજીગ્યા રીતગ
ને સધું ગીતેશમુખે મલકામણું
“ યુધિષ્ઠિરાજ ! નિષ્કપ્પાહરી હરી પિતામહે પ્રતિજ્ઞા
તો પાર્થ કરે પાહરપણે પ્રતિજ્ઞા
નિષ્કોરવી પૃથ્વીની ! ”

અરાકમતું શક્ય વઘા કૃષ્ણ,
પણ પ્રાતિએ બીને
યુધિષ્ઠિરમુખે સર્વાં વેણ
“ મહારાજ ! મ ઉપહાસો ! ”
“ યુધિષ્ઠિરાજ ! સસારે છે સમાન માનવ ! ”
“ મહારાજ ! મ ઉપહાસો ફરી,
કિં તે દે છે પડછ દા પિતામહના શૌર્ય,

અગ્નેઃ છે ભારતવર્ષે ગંગેય । ”

ચાલતીંતી એ મંત્રણા
ને પ્રસર્પા કૌરવ-છાવણીએ ઉદ્ધ્રાસ જનણી
પાંડવપક્ષી રથી મદારથી ને અતિરથીએ
યુદ્ધે જાણુવા બાવિની ચાલ
પધાર્યા ઘેરતા મુખ્ય ડેરો,
એવે મુણ્યાયાં એમને
મદારાણી ક્રોપદીનાં વેણુઃ
“ કૃષ્ણરાજ ! મહાભારતના દેવવણુદાર જની
ધનંજયનો લાંકયો રથ
શું મુજ ચૂડીકર્મને કાજ ! ”
“ કૃષ્ણ ! અનાયુધ છું ! ”
“ ગીતેશ ! તો નહોતા દેવા સંહારના આદેશ,
જાલા હતા અમને વનવાસ.
કિંત્રોલતાં પંખીડાં ત્યાં
ને નિસર્ગનાં સુણાતાંતા બાન ! ”

અને ફરી પ્રસરી શાંતિએ
ધક્ત સુણાતાંતા
આન દના હુંકુમિનાદ, કૌરવ-છાવણીએથી બજતા,
એવે સર્પા ક્રોપદીવેણુઃ
“ કૃષ્ણસખા ! ન દષ્ટએ છેલ્લ કોમળે;
પ્રથમ દિને વિરામ્યું હતું ધનંજયે ગાંડીવ,

તારસિયાઓ ટગમગ ટગમગ
 ટમટમી દેતાંતા અદ્વય પ્રકાશ.
 કરે મહી દતી કૃષ્ણે મયાસ
 ને ડાંખ્યાં ને જાગ્યાં ખસેડતાંતાં
 દ્રોપદોના ગમનની પગદંડીએ;
 પશુ અંતર બે સંવહાવણીનું
 ઢાસોના ઢાસો હતું.
 " કૃષ્ણ સખા ! શ્રમે યાવ છે સિયિત દેહ
 ને યાદયા છે પદ મુજના ! "
 " કૃષ્ણ ! રણમયદાનની મધ્યસ્થ ભૂમિ વટાવીને
 પ્રવેશ્યાં છીએ આપણુ કૌરવહાવણીએ;
 દૂર નથી હવે બીજમ-કુટિર.
 પેખ પળે
 મહીપનો પ્રકાશ જાગદગતો "

અને પહેરેગીર દહેલનોતો
 સ્વયંરક્ષી પિતામહને રક્ષોતો.
 " કૃષ્ણ ! અણામળે પિતામહને,
 પશુ ન દઈશ મુજનાં નામ ! "

અને તારસિયાની તેજસ્વી બીજ
 દ્રોપદી પ્રવેશી પિતામહસિગિરે.

યુગદ્વાપરના અખંડ અલ્યારી હતા ભીખ
પણ સની દ્રૌપદીના પ્રવેશને
નહોતી બાંધી એમણે આડ,
એ પહેરેગીર પ્રણામ્યા આયુધ નમાવી
ને પ્રવેશી દુપદ્મન્યા ડેરાની ઊંચકીને ચક્ર,
પણ રોક્યા મારગડા
કિરાતવેશી કૃષ્ણના પહેરેગીર.

અને ભીખશિગિરે
ધ્યાનઅરત હતા પિતામહ,
અહાં ધૂમતુંબું
ને પરબ્રહ્મ દેતાંતા સાદ
અલક્ષ્ય દોર સાધતાંતા પિતામહ
લક્ષ્ય આ સંસારે વસી
સમાધિસ્થ કથાની કષ્ટ હશે ભૂમિકા ?
દિગ્મુક ડોશી પાંડવમહારાણી.
કા' યોગેન્દ્ર
યોગસમાધિએ વિચરતો હતો યોગશોકે !
અને વહેતાંતા મેઝોનીબીંજ્યા અનિલ.
યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગતિ' સંયમી ।
યસ્યાં જાગતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥

એ દત્તી નીરવ શાંતિ
ને કુરુકુળપુત્રવધૂ પ્રણામી:
" પિતામહ ! પ્રભુમુ' છુ ! "

અને પ્રણામનીને સાધ્યા ઉત્તર :
" સૌભાગ્યવતી ભવ, બેટા ! "

વિચારણાના સાગરે ડોહી દોપદી
કે એક પા ' અખંડસૌભાગ્યવતી 'ની અશિષ્ય
ને બીજી પા
નિષ્પાડવી પૃથ્વીની પ્રતિજ્ઞા ? "

શુ સત્ય
અસત્યની માયાએ આગ્રહણુ' છે ?
અને હરી પ્રણામી પૃથ્વીની પુત્રવધૂ
" સૌભાગ્યવતી ભવ, બેટા ! "

એ જ સાધી આશિષે
કુરુકુળને પ્રા-મા પાંચાવીએ:
" પિતામહ ! આપકુલવધૂ છુ' "

સૌભાગ્ય છે હુંમે આજ ગતિનાં
 તે આવી છું પ્રજામવાને કંઠ.
 કાલ ગિયંતા પ્રજાતે
 આપ મદ તુમાવની પ્રતિજ્ઞા નિષ્પાંડવીની
 અદ્વૈત દેશે સંસારે પડ્યા
 કે વૈધવ્ય મેવસે આપ કુળવધૂ ?
 એ વેળુસે પ્થાનરથ શા ઝમક્યા પિતામહ
 ને જુદે ધર્મા નેણે નેજવાં,
 પછી કીધું અદ્વૈતદારયઃ
 “ કાણુ, બેટા દ્રૌપદી ? ”
 અને હરી હસતા વદ્યા માગેયઃ
 “ સૌભાગ્યવતી મય, બેટા ! ”

એ સૌભાગ્યઆસિયની પર પરાએ
 દીન વદને ઠર જોડીન
 પિતામહને પ્રશ્ન્યા હરી દ્રૌપદીએઃ
 “ પિતામહ ! આપે કીધી નિષ્પાંડવીની પ્રતિજ્ઞા
 ને આશિષ્યા છે મુજ સૌભાગ્ય
 વૈધવ્યની ઠરું અપેક્ષા
 કે અખંડ મારા સૌભાગ્યની ? ”

એ અધારરાત્રિના પાછળા પ્રહરે

પત્રિમ દિશાએ ચંદ્રમા આથમતો'તો;
 સારથિ અંગે ધરાયેલા પિતામહ
 મક્કમપટા કરી બિરાજ્યા'તા,
 ને કર જોડી ઊભો'તો કુસવધુ
 " જોડા ! સૌભાગ્ય રહેશે મુજની અખંડ.
 સન્નિપાતે વળો'તો કે નિર્ખાંડવી કરીશ;
 પણ નહીં કરું તો અવશ્ય મરીશ.
 સત્ય છે મુજની બીજી પ્રતિજ્ઞા,
 છલું થયો છે આ જુદા દેહ દવે ! "

અને ફરી લીધી પિતામહે આશિષ,
 " જોડા ! સત્ય ત્યાં કૃષ્ણ છે, ને કૃષ્ણ ત્યાં છે જય ! "

અને ખખડીને કીધું બીજો અટુઅટદારણ.
 " જોડા પાંચાલી ! હવે પેણુ છું જોડ
 કે કૃષ્ણકળા હતી કૃષ્ણની
 મુજ પ્રતિજ્ઞાએ દેવા છેહ
 હુ મેં કરું છું બીજી પ્રતિજ્ઞા આજ
 કે અનાયુધ કાળુડાને
 સુદર્શન ચક્ર ધરાવીશ કાલ ! "

પછી પ્રણામતી પાંચાલીએ ભર્યાં ડમ

ને શિખરદાર લગી આવ્યા પિતામહ
 “ બેટા ! છે ને કા’ સંભાથે ?
 નહિતર ખાઈલું વળાવિયો પાંડવછાવણી લગી ! ”
 “ પિતામહ ! કિરાત છે સંભાથે ! ”

અને અમારરાત્રિના પાછલા પ્રદરે
 સમીપેથી થતા આજા આજા ઓળા
 પિતામહ નિહાળી રહ્યા નેત્ર જે ચીને.

એવે અણુચિંતબ્યા ઝગકયા
 ને ત્રાડ પાડી કરીને અટ્ટઅટ્ટહાસ્ય
 “ ઓ કિરાત ! ઓ કૃષ્ણકિરાત !
 પધાર, પાછો પધાર,
 ‘મહુયે કર્ષા વેશ યુગદાપરે પ્રભુ ! ”

અને અવરનો મુણ્યો ઉતરે
 “ પિતામહ ! ન જિતાત નહિતર કુરુક્ષેત્રે
 અઝગ્ય ગદ ભીષ્મરાજનો ! ”

અને કૃષ્ણમૂર્તિ

રમી રહી પિનામદઅંત-કરણે

પછી અંધારરાત્રિના પાછલા પહેારે

મશાસ ઝાલી લી ગીતેરો

ને બેધ બરતાંતા ડગ.

" કૃષ્ણસખા ! પિનામદે કીધો છે પ્રતિજ્ઞા

કે આપ અનાયુધને

કરે ધગવશે સુસ્થનચક્ર ! "

" કૃષ્ણા ! પાર્યના બનીને સાગથિ

અનાયુધ રહી પરોક્ષ ધ્યુ છે

સહારને કાજ કાગનું સુસ્થન.

હવે બીભમની પ્રતિજ્ઞાને કાજ,

કાસ લઈશ મત્પક્ષ ચક્ર ! "

" મદારાજ ! પ્રતિજ્ઞાભંગ ? "

" કૃષ્ણા ! બકતોની મદત્તાને કાજ

સદાય જામો છે પ્રતિજ્ઞા ! "

(૧૩૦)

નવમા દિવસનું દારુણ યુદ્ધ
ને
ગીતેશે ચક્ર ધર્યું !

પૂર્વ આભના ફાટવા મહાકુર્મ
ને ઝર્યો જિગતા સ્પર્શિરભેથી અગ્નિ,

૧૦૬૩

અભિમન્યુની અમોઘ આણુવર્ષાએ,
એવે સેનાધિપતિજી લીધે દીધી સહાય
કૌરવની તૂટતી પાખે.
ને ત્રમઝતે જોતી આણુવર્ષાની.
રુધિરની ઊડતી'તી શેડો,
ને શંખધોષણાએ ગજ'તુ'તુ' આલ,
ડમરી બિડી ઢાંક્યો'તો સૂર્ય.

એવે કૌરવસૈન્યે દીઠો ખીંગે સૂર્યરથ
ધમધમાટ કરતો ધપતો વેગે
પુત્રને દેવાને સહાય.
“ પાર્થ ! આજનુબાહુ છો;
ભલે ગાંડીવના પ્રતાપ પેળે પિતામહ આજ ! ”

અને ગાંડીવદોગીના ટંકારે
ફિંગ તે દીધા પડછા.
એવે દરયા પિતામહ રથે:
“ પાર્થ ! ભલે આવ્યો તું
નિહાળ તુજ પુત્રજ્યોતના પરાક્રમ !

અને કુ'ણે કીધી હાકત:

“ પાર્થ ! બેહદ માંડી ■ પિતામહે આજ ! ”
 “ મહારાજ ! ગુરુદેવને ગૂંચલું છું હવે
 ગાંડીવની બાણબળે,
 પછી પાતાળેથી સોધીશ પિતામહને ! ”

અને આબના મહાન ગ્રહો બે
 છુદ્ધ ને શુક્ર આચડે જોમ,
 એમ ગુરુદેવના પદ્મશિષ્ય પાર્થના
 આજ હતા આચાર્ય સંગે સંગ્રામ.
 ને કમંડળચિહ્ન દરકતા જ્વળરથેથી
 પછી સુણામાં મલકાગણાનાં વેણુઃ
 “ પાર્થ ! બીજમ સેનાધિપતિની આંધારાએ
 આજ અવરોધું છું દુર મારગમાં;
 મુજદીધી વિધાનાં
 છે મુજ કને વાળણ ! ”

અને પાર્થ વહોડમાં માંડીવેથી બાણ
 ને બાંધી બાણબળ ગૂંચવતી દ્રોણગુરુને.
 “ ગુરુદેવ ! આનંદો આજ
 શિષ્ય યાવ છે આપથી રાવાયો ! ”

પછી ગૂંચવાયા મેલી દ્રોણને

કે આશિષે કુરુક્ષેત્રના ઘેર સંહારને.

કૌરવપક્ષના હલ્લાનાં પૂર
ને ગાંગેયના સંહારખેલ
વણખાળ્યા પાંડવે લાગ્યા
ભેદાતી'તી હરોળ પછી હરોળ.

એવે મહાભારતના સારથિએ
ધુમણિયા લેવરાવી અર્જુનરથ લીધો.
“ પાર્થ ! સ્તંભન કર પિતામહનાં પૂરનાં,
મલય કરે છે પાંડવપક્ષે,
ધનંજય ! મહાર કર. ”

પણ ગાડીવનાં તીર
પડતાં'નાં જાણી નિર્માત્ર્ય તણખલાં શાં.
“ પાર્થ ! ગાંડીવ લાજે છે,
અવસર છે આજ,
પુરવાર કર વિરાટનગરે કલાં વેણ
કે બીજમદ્રોણુ જાગે કૌરવ સંહારીશ ! ”

અને તાલચિહ્ન ફરકતા ધ્વજ સામે
ફરકયો વાનરચિહ્ન ધ્વજ
પાંડવસૈન્યે આળ્યા પ્રાણુ
કે પાર્થ ખાળે છે પિતામહને

“ પ્રભો ! નિષ્પાંડવીયે થાય ને નિષ્કૃષ્ણીયે થાય
જો ચક્ર નહિ ધરે અનાયુધ યોગેશ્વર.
કરે સુદર્શન ચક્રને આજ
પ્રતિજ્ઞાનાં આજ છે પ્રમાણુઃ
ભક્ત વધે છે કે ભગવાન ? ”

અને રણે રીઝ્યા બીજા
ફેંકતા જાય પ્રાણહનન જાણુ
ને ધુમાવતા જાય પ્રચંડ ધનુષ્ય
જાણે મહાકાળીના સંહારના રાગે
મહાકેળેશ્વર ફેંકતા તાણ.

પછી ફરી કીધું અટ્ટહાસ્ય
ને ખડતલ વૃક્ષ અવાજેથી
સરી પ્રતિજ્ઞાની ગીતકડી,
જાણે સંહાર કરતા સાક્ષાત્ રુદ્ર
સંહારસમરાગણે રીઝ્યા:

“ પ્રભો ! ફેંકા સુદર્શન આજ
નિષ્પાંડવી પૃથ્વી થારો રે.
ફેંકા ફેંકાને ચક્ર કૃષ્ણરાજ,
નિષ્પાંડવી પૃથ્વી થારો રે ! ”

અને સાક્ષાત્ રુદ્ર શા ગાંગેયે

એવે..... ?

સાળી

સુશી બોલણ બીજમના ચક્ર ધરું ધનસ્વામ
ભાગ્ય સુદર્શન ફેરવે ભક્ત સારુ ભગવાન !

અને..... ?

પછી હસાગ દઈ કૃષ્ણ રથેથી ગીતેશ
ઝળઝળક ઝળઝળક ઓજસ ઝળક્યું સુદર્શનનું
ને રણભારએ યથા ઘોષાટ
કે યદુનંદન લણી પિતામહ.
અને પીળા પીનામ્બરધારી
નીલમણિ શા ધનસ્વામ
શું અનાસુધ મટતાંતા ?

ધનુષ્ય હોઝ્યું પિતામહે.

“ યોગેશ્વર ! આજ છે મુજ પ્રતિષ્ઠાની પૂર્ણાદિતિ.
બીજમનો યથો છે વિજય
સાશયે વિશ્વ પર આજ ! ”
અને યદુનંદનકરે
ચક્કર ચક્કર ફર્યું સુદર્શન.

એવે કૃષ્ણ પાર્થ

ને ક્રાંત્યા કૃષ્ણ-ચરણ.

(૧૩૧)

દશમા દિ'તું યુદ્ધ

આલેશ કાટ્યુ,
આલેના તૂટ્યા પડ્યા
ને થયો અગ્નિઝરતો સર્વોદય.

યુગદ્વારના આ સહાયમે
પિતામહની દીક્ષાનો હતો દશમો દિ'.

કુરુક્ષેત્રના હોમકુડે
ગગિય હોમતાંતા

અને ધોષવંતી ગગિયની શૌર્યસરિતાએ
રણાંગણે બાદશ્યાં પૂર
એને ખાળ્યાં શૌર્યના બંધ બાંધી
ધૂટણને ને સુખદ્રાગ્નયાએ.

પણ પિનામહ પૂરા કરતાંતા
ભાગ્યચક્રના મહામંત્રે આદેરથો સંહાર,
અને મરથું ધનધોર યુદ્ધ
રણાંગણેથી ભાગં કર સમુદ્રે.
પિતામહે કીધો સંહારકીપ
ને સર્વ લક્ષ્ય થયાં ઈન્દિત ત્યાં.
એવે ધણધણતો આવ્યો પંડી
રણાંગણે ગમગતો ધનંજયવરથ,
ને દુઃશાસને કીધા એને વારવાના પ્રયાસ.
“ પાર્થ ! પેળ પછે દુઃશાસન
ચંપળઓકડીનો પ્રાણ,
શું રમરણ દશે એને કૃષ્ણના ચીરહરણની ? ”

એ કૃષ્ણવેણુમે
ધોમઝાળ પ્રકટયો ક્રોધાગ્નિ
ને ધખધખતાં સર્પો ધનંજયવેણુઃ
“ મહારાજ ! ચમદંડ થાં ઝીકું છું બાણ
ને કરાણું છું ફુટને આજ

જીવંતા મૃત્યુનાં બાન ! ”

એ હતા પાર્થનો ક્રોધીલો શસ્ત્રપ્રયોગ,
કાં જીવે ઇન્દ્રરાજ
ને કાં જીવે સાક્ષાત્ રુદ્ર;
નહોના એ પાર્થ પૃથ્વીએ.

અને ઘોર મચાવી ઘમસાણ
પૃથ્વીએ રિઝાવી પાર્થ
લોહીનું ધખધખતું ખાતર ઇછને,
ને વણા યોગેશ્વર કૃષ્ણ;
“ પાર્થ ! રંગ છે ગાંડીવને !
અંતરીક્ષેથી રીઝે છે નીતિચંતા
કે પાર્થ ઉતારે છે પૃથ્વીનો બાર
પારમાર્થિક કરીને કાપ્ ! ”

અને ગાંડીવેથી ફેંકનાં બાણ
મસકામણ સર્વું કાલ્યુનમુખકે:
“ મહારાજ ! બહુથે થયુ હૃદયમંથન
સમુદમંથન શુ;
ને સાધી મને પરમ લક્ષ્મી
નિશ્ચે નિશ્ચિંતપરાયણુતાની ! ”

ભયંકર હતા આજના સંમામ—

રાહુ ને કેતુ સમા બે મદ
પાર્થ ધનુર્ધર ને પિતામહ
યુદ્ધાંગણે બળવતંતા વિનાશના બેરી ડંકા,
ને બે સૈન્યે મચ્યોતો કેલાદલ,
રથ ધૂમતાંતા સારથિવિડોણા
ઝપાટે લેતા પાયદળ,
ને માવતવિડોણા હસ્તાઓએ
કંપક માનવના ગૂંઘા ફેફ,
છત્ર ધ્વજ શભ અભ.

બે સૈન્યે ધૂમતાંતા
સમુદગળે જાણે પડ્યાં વમળ.

એવે હસ્થા કૃષ્ણસારથિ:
“ પાર્થ ! પિતામહના આયુષ્યની છે અવધ
વીર શિખંડી બૂધણ ત્રાપે છે
ગાંગેયનાં રૂવે રૂવે જાણ્ય
વિહ્વળ બાસે છે સંતનુસુત ! ”
“ મહારાજ.... ! ”
“ પાર્થ ! આરબ્ધ પુકારે છે તુજનાં
નિષ્કામ કર્મયોગના સાદ.
આત્માર્થી પિતામહનું
બોગાવનન સંહારીને

કરતે આજ આમદશન ! "

અને થયો ગાંડીવદંકાર
દિમંતોએ દેતો પડ્યા,
પણ ન વલોડ્યા ગાંડીદાનવાએ બાળ ! "

ધોર એ સમરાંગણ મધ્યે
અનાયુધ જનીને પિતામહ
શિખંડીનાં જીવતાંતા બાળ.
ને પ્રતિજ્ઞાને અજ્ઞતાંતા એપ.

એવે શિખંડીરથ
ગમિયને ચોપાસ વી પવાના લેતો દાર
આવ્યો પાર્થદશ સમીપે,
ને કૃષ્ણસંજ્ઞાએ પડી
શિખંડીએ તણને નિજરથ
સોદાબ્યા ધનજયના સ્થથ
ધનધોર મધ્યુંડું કુદ,
ઠોરવપદનો દતો નિર્ધાર
૩ શિખંડીના તોડ્યા પિતામહે મોગ્યા,
પણ બળિયા જીમ ને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
સૌર્યના સમામે ખાજતાંતા,
ને અનાયુધ જની ગમિય
જીલતાંતા શિખંડીના ધાવ.

“ પાર્થ ! પાડ પિતામહને ! ”

પણ કોણ પાડે ?

ધનંજયે અનાયુધ બનીને

પ્રેક્ષક બન્યો'તો ભીષ્મ-શિખંડીયુદ્ધે.

“ પાર્થ ! પણ વીત્યે વિમાસણાએ વિમારીય ! ”

“ મહારાજ ! ગાંડીવ લાગે છે

અનાયુધ યુદ્ધે ફેંકતાં બાણ ! ”

“ પાર્થ ! વીર શિખંડી જૂથણ

મણ અભેદમાં અભેદ છે ગાંગેવનો દેહદુર્ગ,

પડશે નદિ ગાંડીવધાવ વિના ! ”

બાણના બાઝવા'તા ત્રાપા

દશમા દિ'ના મદાસ આમે

“ પાર્થ ! બેદદ થાય છે ! ”

“ મહારાજ ! ગાંડીવ લાગે ! ”

ધનુર્ધરના એ જ ઉતારે

કૃષ્ણે કોપી કર્યો કોષે દહિપાત.

“ પાર્થ ! અમૂલ્ય છે આજની પણ,

જો નહિ પડે પિતામહ તો

પાર્થ ને કૃષ્ણ લાજશે કુરુક્ષેત્રે

પૃથ્વીએ નથો પાક્યો બીજો ભીષ્મ

કે પાંડવપક્ષે આવીને

ગાંગેવના કરે સામના ! ”

એવે રજુ દો-દાર વીધી
 પિતામહનું સુખાર્થ અદ્દારવ.
 " કૃષ્ણજી ! બેદદ ગિરદાવો છે મને ! "
 " પિતામહ ! ત્રિકોક ગિરદાવે છે તમને ! "
 " કૃષ્ણજી ! ગાંડીવની રાખું છું પત
 પ્રદાર કરું છું ધનુષ્ય મદી આને,
 ભામે ગિરદાવે સપ્તલોક પાર્થને
 કે પિતામહને પાડવા સંમાગે ! "

અને નિદાગી બીજમગાજુરપી
 પાર્થે લીધું ગાંડીવ,
 ને પછી ગાંડીવના તીરે
 બીજમનું બેઠું મમંરથળ,
 ને રથેથી ઉચ્ચાઘ્યા ગાંધેવને !
 એ હતો પિતામહનો નિષાત
 બીજમ પડયા... બીજમ પડયા...!
 સમરાંગણે પ્રસર્યો હાલકાર
 ને આપમેળે થયા શુદ્ધવિરામ !

કુમદાપરના સોરનેનો બાણ
 મુદાંગણે આઘમ્યો આજ;
 નૌતિક અઘચારી ભારતવર્ષને
 શું ચિતારેવોને વરવા પોદ્યો ?

(૧૩૨)

બાણ-શબ્દા

મહાસંહારના દસમા દિના એ પ્રકરે
કાલિરહિત ય્યોતો સર્વ,
નિશાબો પડી ગઇ હતી ચેખા
કે ભારતવર્ષનો ચૌધ-તારો

મધુ-આશમાંથી ખર્ચો'તો આજ,

કોરવ-પાંડવનાં સમુદ્ર સાં પૂર
ભરતી ને ઝોદ વિમારીને
અંતરિ દેવા સંસારતરંગનાને
શુદ્ધવિરામ કરી આખાં'તાં સમીપ.

રૂવે રૂવે ત્રેહાનાં'તા ગાળ્ય
ને એની શધ્યાએ પોઢ્યા'તા પિતામદ
વીરતાની તાણીને સોડ

શ્રીકૃષ્ણ ને પાંડવ-કોરવ પિતામહ
વીંટળાઈ ઝિભા પ્રજ્ઞામતા,
એમને આવડાયાં પિતામહે-
"લાગ્યવ તાએ! પ્રસન્નતા પામું છું તમ દર્શને;
મત્યેક હો પડવદ્ર !"

એ નીરવ શાન્તિ ભર્યાં વાતાવરણે
અભોય હતા સર્વ માનવ
પ્રજા નહેતી અભોય પ્રકૃતિ,
ને એના એકતારે મલકી
પિતામહમુખે સર્વાં વેણુઃ
"વીરો! સારીયે બાખુશધ્યાએ છું સ્વરથ,

પણ અવરથ છું ઝોરીકા વિના ! "

એ પડ્યાં વેળુ ઝોરી
શિળિરે ધાપા શરવીર
ને આપ્યાં મખમલ-ઝોરીકાં.
એ નકાર્યાં પિતામહે
મૂચક દષ્ટિપાતે મલકી અભુનેઃ
" ધનંજય ! સ્વરથતા નથી શિરે । "

અને પાર્યં ધનુર્ધરે
અશ્વમર્યાં નેત્રે ક્યાં પ્રણામ
ને ગાંડીવે ધરી તણ બાણ
પિતામહનું વીંધ્યું આરપાર સસાટ.
બાણે હાથે સર્વો પિતામહેયાં :
" પાર્યં ! વીર છે;
વીરશ્યાને શોભે એવાં દીધાં ઝોરીકાં.
આશિષ છે મુજની, બેટા !
આગુનમ રહીશ રણસંગ્રામે । "

અને પ્રણામ્યો પાર્યં પિતામહવેળલે,
ન લાખ્યા કાષ્ઠને તેજોદ્રોણ,
સમગ્રાવ પ્રસર્યાંતા બે પક્ષે,
એવે પિતામહે દીધી દુર્યોધનને શીખઃ
" બેટા યુવરાજ ! મુજની આહુતિએ

સમાપ્ત કર પિતરાઈનાં વૈર,
 મુદિધિર નદિ કરે શૂન વેળુ અવગળના,
 ને પ્રીતે વસી આનંદો.
 અનિત છે પાથ;
 શૂન થયે રહી છતરી જુદદ ભારત ! ”

પણ પિતામહવેળાં
 ન જન્માં ઉખેડવા સમય
 જિંડા પ્રેમ્યાં વૈરનાં મૂળને,
 દસ્યા પિતામહ
 ભાવિતું જાણે કગલ અટકારવ
 “ કૃષ્ણજી ! કાણુ કર્યું—ભક્ત કે ભગવાન ? ”
 “ પિતામહ ! ભગવાનને સદાય છત્યા છે ભક્તને ! ”

બને પ્રસર્પા યોગશ્વરેશ્વર કૃષ્ણ મુખે
 ઝોલસ દિવ્ય દાસ્યનાં,
 ઝોનાં કીધા બીએ પાન,
 થયુ તોય દાખરી તૃષા
 અભુજના વધારવા માન.
 “ પાથ ! તૃષાતુર છુ ! ”

એ ઝીલ્યા કુરુપુવરાને
 સુવર્ણ પાતમાં આપવા નીર

“ પિતામહ ! આરોગો ! ”

અદૃઢઅદૃઢાસ્ય કોધું કુરુદ્ધેઃ
= દુર્યોધન ! સુવર્ણ નથી સામ્રાજ્ય
કે પીઠે એને ખાસે નીર ! ”

અને પિતામહે સંજોધ્યો ધનુર્ધરઃ
“ પાર્થ ! તૃપાતુર છું ! ”

સારુચે મંડળ નિહાળી રહ્યું
કે કેવાં પાણી પાર્થ પાશે ?

અને પાર્થમુખેથી સર્પા વેણુઃ
“ પિતામહ ! પ્રુષ્પવંતા છે મંગાસુત,
કહે તો આકાશમંગા ઉતારું
કે ઉછાળું પાતાળમંગા ! ”
“ પાર્થ ! આકાશમંગા ને મંદાકિનીને અરિથીયે પર
ખામીશ ઊડીને હું પરશ્વત્તરવરપ,
તો ભલે પૃથ્વીમાતાને પટેથી
આજ કરું પાતાળમંગાનાં પાન ! ”

અને ગાંડીવે કર્યો ધનંજયે દંડાર,
ધરણી ધૂણ,
પછી પ્રેક્ષા ! ધરણી ગાંડીવળાણે

ને કેડાં બીધી પાનાગમંગાની,

એનાં કર્યાં પિતામહે પાન.

પછી સર્પાં મુખેથી વેળુ:

“યત્ર યોગેશ્વરઃ દૃષ્ટો યત્ર વાર્તાં ધનુર્ધરઃ ।

સત્ર ધીરિં જયો મૃતિ ધૃયાનીતિર્મતિર્મમ ॥

અવશ્ય માનજો, ઓ માનનાર !

નિજ્ય, વિમૃતિ ને સ્થિર નીનિ

નિ સંશય છે, છે ને છે

કુસ્થેએના યુદ્ધનિ.

અવશ્ય નિદાળીશ હું એનાં પ્રમાણ.

રતંબન કરીશ મૃત્યુનાં

ઉત્તરાયનના સૂર્ય સમી.

મૃત્યુ જીવન છે મુગ્ધને દાસ

પ્રમાણ પૂરો છે ને યોગેશ્વર ? ”

અને દરયા કૃષ્ણ:

“પિતામહ ! પુણ્યસાગી છે જગતજ્ઞતા ! ”

સ ધ્યાના પ્રસર્પાં રંગ,

પ્રદક્ષિણા કરી પિતામહની

ને પ્રતિરૂપી પડ્યા પંથે

કે સિંહિરે સયન કરી રાત્રિના

અગિયારમા દિનના ખેલે સંગ્રામ.

(૧૩૩)

શિબિરે પાથ-વિપાદ
ને
કૃપણોપદેશ

રોગિના પ્રસર્માંતા ઝાળા,
શાંત હૃદય રજુક્ષેત્ર
વિના કે
ધન્યા માનવ, અથ ને હસ્તીની ચિચિયારીના સાદ
સુચાતાંતા કોંક કોંક દાણે
મેટીને લાંબાં અંતર.

અસ્તઅસ્ત દનો અર્જુન,
પિનામદના નિપાન વ્યથ કરનાંતા ધનંજયને

શિનિરે દના કૃષ્ણ-અર્જુન
ને વાતાંતા આજ સમીર.
" મદારાજ ! પિનામદના ધાતે આજ
અંતઃકરણે લાગી છે દ્વાપ । "
" પાર્થ ! ન પેખ સંકુચિત મનોદયાએ
સ સારે ભોગાવતનના ધાત છે.
દેહ નાશવંત છે.
પિનામદ તથાં છે નિષ્કામ કર્મ
જીવનો જન્મ-મૃત્યુ.
ન તસ્ય પ્રાણા ઠરવામસ્તિ
તન્નિય સમઘલીયન્તે ।
પ્રારબ્ધનો કીધો છે વિનાશ બીજો
સુખ-દુઃખે સમત્વ ધરી
ને પૂર્વજન્મોદિના કર્મના દંત
કળ ભોગવ્યા વિદોણા દન,
એ સચિત કર્મના
માને કીધા છે મગિયે નારા.

અને વીતી અબોલ પગ
શું પાર્થના મનોવિચારે

(૧૩૪)

મહાભારત-સંગ્રામનો અગિયારમો દિ';
અને
દ્રોણનું સેનાધિપતિત્વ

અગિયારમા દિ'ના પ્રભાતે
સમુદ્રે બરતી ચાં બે સૈન્ય

હિજાંતાં મુદ-મુદતની ગદ નીરખતાં.

પિતામદ પડ્યા ને
મેનાપિપતિત્વ મોહાળ્યા મુરુ દોળે

એ દત્તા પાંડવ-કોરવના સૌગં નિપળવગુદાર
પરશુરામે કહેતા
૧ મેં કરી એકવીસવાગ નક્કની
પખુ દોખુ કરે મેંતાનીસવાગ
ચુરદેવની વિચાના
ત્રિલોકે સુખાનાં પ્રસંસાનાં માન.

આજ કુરુક્ષેત્રે પડીંતી હાક
કે કમંડળચિહ્નનવાજ રથ ચુરનો
જાળપડી ભેટી ધુમખિયા.
સ્વેન વચ્ચ ને મુરખું કવચ પરિધાની
મે સૈન્યે કરતાં ત્યા ચુરદેવ દલિખાત.

એવે કુરુમુવરાને પ્રખ્યાખી
પ્રાપ્તો ચુરુ દોલનેઃ
" ચુરદેવ ! અપાર જાગિયા છે. આવ,
આવને પાતાળે પાડે,
તો શી વિસાત છે પાંડવોની ? "

એ વેળા અવરોધી મલક્યા ગુરુ દ્રોણઃ
 “ દુર્યોધન ! પાર્થના પરાક્રમની
 પૃથ્વીએ જોડ નથી.
 હન્દ્ર આવે સુર-અસુરો સંગે,
 અજેય છે તોય પાર્થ ! ”

એ સુણી કીધો દુર્યોધને દહિષ્ઠિપાત
 સારથિ બે સૈન્યે.
 ‘ ગુરુદેવ ! આળ્યો છું એક યાચનાએ
 કે પરદેજ કરો યુધિષ્ઠિરને,
 આપમેળે અટકશે સંહાર.
 પછી ખેડાવીશ છૂત
 ને પરાજય દષ સેનાવીશ ફરી
 બાર વર્ષના અરણ્યે વાસ ! ”

હસ્થા દ્રોણ.
 “ દુર્યોધન ! ભાસે છે વ્રજ ધ્રુવ
 તો પકડીશ યુધિષ્ઠિરને.
 પણ બે મજનાં કરુ છું રજોદન—
 પીઠ બે દાખવશે યુધિષ્ઠિર
 કે હશે બે પાર્થના સાથ
 તો સુરક્ષિત છે ધર્મરાજ ! ”

o o o

અને પાંડવોએ જાણી કીજીપ્રતિષ્ઠા,
 દમગમ્યું યુદ્ધાધિપતિને
 પછી પાંડવપક્ષને મોઝે
 મેંડી ગાંધારી પાથરેના રથ
 મહાભારતના સાનધિનાં લેવા દોરવળાં,
 આખ્યા યુધિષ્ઠિર બીમ ધૃતદુર્યોધન
 ને જાવડાયાં કૃષ્ણે
 "યુધિષ્ઠિરનાજી ! યુદ્ધારંભના મૂર્તના
 સુખાય છે એ પક્ષે પડ્યા,
 મી વિચારખાએ પનાવાં છે ?"
 "કૃષ્ણગજ ! ગ્રુદેવે કાપી છે પ્રતિષ્ઠા
 મૂર્તને પગજિત દરવાની,
 પજી ગમ્યું છે વ્યવધાન પાથરું !"

અને માંડીવધવાં ધનજયને
 મીનેને હથા યુધિષ્ઠિર સમર્થન વેળે
 "પાર્થ ! ત્યાં છે તુજ મતમ્ ?"
 "મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરગજના કરીય અવરથ સંગ્રહાજી,
 પજી વિઘાટોની જનીને
 નહિ કરે ગ્રુદેવનો વધ !"

અને દ્રૌપદપ્રતિજ્ઞાને
 શું ધનજયના હથા સામના ?

(૧૩૫)

અગિયારમો દિવસ

યુદ્ધવાયોએ માલ્યુ કુરુને
ને ગિદાક સિંદન દ ને રજુકાને પામે

ઈમંતોએ પડ્યા પડાંદા,
 પછી થાય જેમ સરિતાના સંગમ
 એમ બેટાં પાંડવ-કૌરવ સૈન્ય
 ને ગુરટેવે મચાએ દાદાકાર
 પછી અમોઘ ક્રોને બાબની વર્ષા
 રિશ એને ઈધી
 આમમે પાશરી ગાબુનના,
 ધૂલ્લુમ્મના પાડવ-ગોખરે
 બપુ ૬૭ માડ્યાં ગુરટેવે મદન,
 એમન માથ દના કર્જુ બાબાવળીના
 મુદે ચડ્યોતો કર્જુ આજ
 પિત્રામદના પેટ્યા પછી,
 ને મડાબા પોર મુદ્દ
 ધૂલ્લુમ્મ સાત્યજી ને ધૂલ્લુમ્મ
 દુપદ ને રિશ મજ સગે,
 ગુરટેવે, કૃપાગાય બમદત ને કર્જુ
 આજ એવતા તા અનેરા સમામ

એવે જગદી પાર્થની યુવગયોગ,
 ગુરટેવ આનદા
 અભિમન્યુના નિદાણી પરાક્રમ
 બાબુડો ધ્રુમ તોતો એ મોટેસને,

નિમિષે નસાડ્યો જપ્તધને ગ્લેથી
 ને સત્ય સંગે સાધ્યા સત્યામ.
 એવે મહાવેગે આવી
 બંધુપુત્રને રોક્યો ભીમકર્માએ:
 “ બેટા ! બલે ઝીંસે લગીર આજ
 રાત્રયરાજ મુજ મદાના ખાવ ! ”

અને કાપાગિન સમા ભીમકર્માએ
 મદા વીંઝી
 જાણે વીંઝાયો ધમદક,
 કાળ તિખ્ખારા મહી થી ઝરતા'તા.
 એવે ગુરુ દ્રોણે
 સરિતા જેમ બદલે પ્રવાહ
 એમ રેડ્યા યુધિષ્ઠિર રથ દીમણા.
 એ નિદાબ્ધુ દ્વરેથી
 મહાભારતના સારથિએ.
 “ પાર્થ ! આચાર્ય દ્રોણ મૂઝવશે
 યુધિષ્ઠિરજીને નિ.સ.સય.
 જો પણે ફરકાવે છે
 કમંડલચિહ્ન રથધ્વજ ! ”

અને માંડીરધન્વાએ કીધો ટંકાર.

" મહારાજ ! ધુમાવેા રથ,
શિષ્ય રેડશે આજ કમડોળે
શાર્પવિદ્યાનાં નિર્મળાં નીર । "

અને ધરતી ધણુધણી,
એ હતો વાનરધનજ રથ,
મમકયા ગુરુદેવ નિહાગી આન દે :
" પાર્થ ! સમોવડિયાના હોય સંમામ । "

અને ગાંડીવેથી વણુરથુ' જાણુ
આચાર્યના પાદે પ્રણામ્યુ' :
" ગુરુદેવ ! સમોવડિયો નથી ડા' આપતો । "
" પાર્થ ! સમોવડિયાથીયે છે સરસો । "
પંજી પાર્થમસ્તકે આસિપનાં
ઊડી ગયાં ગુરુદેવનાં જાણુ.

એવે.....
ગુરુ દ્રોણની જાણુ જળમાં
ગૂંચવાયોતો યુધિષ્ઠિરરથ,
સારથિ ને રચી બેસ

ડગમગ ડોલતા'તા
અસ્થિર મનોદેહે.

એવે પાર્થે કર્યો ગાંડીવટંકાર
બાણબનળ ગુરુની તોડી
મુક્ત થયો સુધિષ્ઠિરરથ
ને મલકયા કૃષ્ણ મલકામણે.
“ પાર્થ ! ભયે જોલે ગુરુદેવ હવે
શિષ્યના બાણુ ધાવ ! ”
“ આશા, મહારાજ ! ”

અને ગાંડીવેથી છૂટી બાણુવર્ષા,
પણ હતી એ ફૂલગ્રાંતી વર્ષા
વીંધતી સુવર્ણખખતરને
પણ ન વીંધતી ગુરુદેહને.
“ પાર્થ ! ગુરુદેહના વીંધવા દુર્ગ
શું દુષ્કર છે ગાંડીવને ? ”
“ મહારાજ ગાંડીવ વીંધે બહાડિને
પણ ન વીંધે ગાંડીવધન્વા
વિદ્યાના દગ દેનારને ! ”

પણ પાર્થ વીંધતો'તો

કાળ જની કોરવ-સેનાને.
અસળ દતી ગાંડીવવર્ષા
ગણે કાળની છવાઈતી આંધી,
પીછેઠઠ કરતુંતું કોરવસૈન્ય.
દ્રોણાચાર્ય દિદમ્બ હતા રથે
ને હસડા શાં બાણ વેરી
શુ પુષ્પવર્ષાએ મૂઝડતો હતો પાથ ?

અને..... ?

સ ધ્યાના યુદ્ધવિરામે
એ સૈન્યે લીધી શિખિરની વાટ.

અને કોરવ-છાવણીએ
ઓસરી મયો હતો યુવરાજ કુર્યોધિનનો ઉત્સાહ;
અસમર્થ નીવડ્યાંતા શુરુ દ્રોણ
યુધિષ્ઠિરાજને કરવા પરાસ્ત.
યુદ્ધામવીરોનું મંડળ
મધ્યસ્થ ડેરાએ મળ્યુંતું
કે કેવી પાડવી યુદ્ધની કાઝ.
ઝટકાનો વાતોતો પરાન
મહી મિશ્રિત હતી કુર્મ ધ
સડેલા માંસ ને રુધિર-અર્ધની

ગીધડાંએ ને સમળીએ
ચાએ મહીને માંસના લોચા
બિડંતાં'તાં સ્મશાનપથે
રધિર ટપકાવતાં કૌરવ-છાવણીએ.

ધોર હતી અંધારી રાત
સંહારના કાળ-પડદાએ ઢળી
ધુવરાજ દુર્યોધનને મનડે
“ કર્ણુ ! દશ દિ'એ પિતામહ પોઢયા
ને અગિયારમે દિને રહી અધૂરી આરા ! ”

અને ઉચ્છ્વામે મૂકયો નિશ્વાસ,
એવે સુણાયા પગરવ
ચાખડીએ ચડી પધારતા ગુરુ દ્રોણના.
રણસંભામે ભાસતા કાળ સમા
અત્યારે કેાં ઝડપિસમા હતા.
મૂંઝતી જતા ને વિઘાના પૂરબરપૂરે
શોશલુ”તુ” હિમભાગી લલાટ.
આપ્તુ ઉત્તરીય ઓઢવુ”તુ” દેડે.

ચાખડીએ ચડી ગુરુ પધાર્યાં

ને મળ્યાઆ સર્વ.

પરુ ન સર્વા શું આશિષવેશુસાં ?

" દુર્ગોધન ! શી મંત્રણાએ

સારુએ પધાપુ છે મુદ્દામમંડળ ? "

ચુરદેવ ! ન ઝપટાયા મુધિધિરરાજ ? "

" દુર્ગોધન ! મુજનાં દનાં પાથે વ્યવધાન ! "

અને સર્વ અંતઃકમ્બુ સુખનારાએ

આઆર્થમંત્રણે દેતાંતા સાથ

ઢે પાર્થ-ધનુર્ધરના શૌર્ય ?

અને દુઃશાસને ઝીંખ્યા મારમડા

મંત્રણા કરી ત્રિગર્તરાજ સંગે,

ઢે ત્રિગર્તરાજ પાડવે ધનંજયને નિમંત્રણ

ખેતવાને મહાસમામ.

અને રાત્રિના પહેલા પ્રદરે

પાડવ-છાવણીએ પ્રવેશ્યો કૌરવ-દ્વત.

○ ○ ○

અને અહીં ?

અગિયારમા દિ' લગીની વિચારધટિકાના

ટકોરા મુજુતાંતા પાડવયોદ્ધા.

એવે દીધા પ્રતિદારીએ સમાચાર
 ને પ્રવેશ્યો પ્રણામી કૌરવપાહવ્યો હત.
 “ મહારાજાં ત્રિગર્તરાજ સુરામાં યાવે છે
 ગાંડીવધન્યા સાથે યુદ્ધ કાલ ! ”

એ આવાહને
 પ્રસરી નીરવ શાંતિ,
 ખલ્ય પાર્થે સ્વીકાર્યાં યુદ્ધના કહેલું.
 “ હત ! કહેજો સુશર્માને
 ને સારાયે ત્રિગર્તી યોદ્ધાને
 કે ખાપલ્ય લઇ યુદ્ધે આવે
 નિશ્ચય સેવી મરણ્યની બાસ. ”

હત વિશ્રમ્યો
 ને પ્રસરી યુધિષ્ઠિરમનકે વિમાસણ્યા
 કે કેવી પડશે રણક્ષેત્રે કાલ ?

અને પાહવ્યા ગીતેશને તંબૂએ
 પ્રતિદારી સ એ પધારવાના સંદેશ.

અને..... ?

એ ધુધિરનો મુકતપદની નિમિ
 મોટો મોટો જાગે ગદ અકટથો,
 એમ પ્રવેશ્યા માતેસ—
 પીડી પીતાગર ને
 જીવકો જીવતા'તા,
 ન દના મુકટ માથે
 મોદની તો સચન ॥ તામગી
 એવે દસી પ્રવેશની દ્રોપદી
 શર્મિષ્ઠાખ્યાનો જિ ચકતો ચક,
 " કૃષ્ણસખા ! ન્યામજે અનાયુધ છે,
 પથ્ય કયુ અનુ છ કરે આયુધ ? "
 " કૃષ્ણ ! બસી છે .. વેણુ છે । "
 " હા વેણુના નાદ કરી આજ
 રખાગણે રચાવના ઓ રાસ ? "

એ દ્રોપદીવેણુને હસ્થા કૃષ્ણ
 " કૃષ્ણ ! ત્રીને એને સ સાથે રાસ
 સત્યના દોભે
 પડે છે વિરોહ-ગાનની યાપી "

પથ્ય એ ટાણે ...

યુધિષ્ઠિરગનકે પડનીંતી
 જાય ને કંપારીની યાપી.
 " મહારાજ ! પાર્થે રીકાર્યા છે
 ત્રિગતિંયાનાં સુદ્ધઆમ નણ્ય
 કાણ્ય બીકશે ગુરદેવ સગે ગાય ? "

અને વઘો ધન જય
 ઉદેશી ગીનેશન
 " મહારાજ ! પ્રતિજ્ઞા છે મુજની કે
 ન દેનવા સુદ્ધઆમ નણ્ય,
 જો દેયુ તો ગાડીવ નાજો
 ને સાજો માતા કુતાની કુખ્ય ! "

અને દાસ્ય-ગાકના સમિશ્રણે
 વેણુ વદ્યા ગીનેશ
 " પાર્થ ! પ્રતિજ્ઞા હ એક સસારે
 મનોનળના દે છે પ્રમાણ્ય
 અતદગ્ધની શુદ્ધિના મારગકે
 કે દેદમનની ને મનોમનની
 બિગડગતિના સાધે રાહ. "

પણ્ય એ કૃષ્ણ-તરંગમાન

સંસારે ડગમગાવતું તું ખમં રાજને.
 " મદાગજ ! અમમયં કું દુ
 ગુરુદેવના નિશ્ચય આપવા,
 અવશ્ય પકડાઈશ પાર્થગદાણ રિના ! "

એ વેળાએ
 પાર્થ દ્રીધો દષ્ટિપાત
 ને નેત્રે પીધા સત્યગિતશીર્ષ.
 " મુષિહિર બાળ ! સત્યગિત કમ્પે સંગદાળ ! "
 શુ મત્યગિત શીર્ષે પાર્થસમાન હતો ?
 ને અગિયર ગિયર દ્રીપદી ડોસી ડગમગ.
 એવે સયીં કૃષ્ણમુખેથી વેળુઃ
 " મુષિહિરગજ ! જ્ને બીડ પડે સત્રામે તો
 અવશ્ય વળગ્ને શિનિરે
 નાનપ ન માનશે લેશ
 ફેટનીલિનો છે એ સત્ય પ્રકાર ! "

(૧૩૬)

બારમો દિ' ; ભગદત્તવધ

ઐ રણધરો

બારમા દિ'ના કાગળની હતી નજાવર

ગુરદેવ બગતા'તા રધિર-કરીરા
કે સંદાર-પાંગતે ગેળિ જોમ મીઝો
ખખર બરી બરી કરે રધિગનાં પાન.

એ દનો ધેર સંશ્રામ.
કરતા'તા કોશ્વ-પાંડવ મોગદા
કુરસેનની સંદાર સેનર જા ગાજીએ.
પાર્થ સંચર્યો'તો ઉત્તર મોગએ
ત્રિગનાં મને ખેનવા સુદ.

એવે વર્ણાઆ ગુર દોળે
જવાસામુખીની દાદકે જ્યોત શા ગાજી
રખુદાક ને સીંગદાક કરી
ગ્રામ્હિનની વદાવી નહી
મજતું'તું પાડવસૈન્ય
કે દાવાનળ સાગ્યો સદારનો
આચાર્ય'ને કરતું'તું આજ લૂચુ દવાસ
યુધિષ્ઠિરને જકડાને કેદ,
પણ સત્યજિત રાગના દત્તા યુધિષ્ઠિરગ્યોપા,
શ્રદ્ધિ પામતુ જનુ દત્ત સત્યજિતવ્રત બ્રમ
તુમુન ધોપજીએ વીર
ધરતીએ દાળતો તો રિપુને.

એવે આચાર્યે વાશૂકયો દ્વાધામિ,
 પછી બપંકર શસ્ત્ર ઊડી એમણે
 ઘોર મચ્ચાચ્યુ ધમસાચુ,
 હાઠાખાઠા કીધો સત્યગિતને.
 પછી ઊડ્યું અર્ધચંદ્રાકૃતિ બાણ
 ને રણના યજ્ઞે હોમ્યું
 * વીર સત્યગિત મસ્તકપ્રારણ.
 કોરવસેન્ને બળ્યા રણભેરીનાદ
 કે પાંચાલનો મહારથી પોદયો,
 ને અટ્ઠઅઠ્ઠાસ્ય કીધું ગુરુએ.
 " સારથિ ! રથ લે યુધિષ્ઠિર સમીપ,
 આજ કરુ યુદ્ધસમાપ્તિ
 પરાસ્ત કરો પાંડવએકને ! "

અને ક્રમ કળાધ્વજ ફરકતો રથ
 ધણધણ ધ્રુજાવતો ધરણી
 જાણે કાળનો વટોળા આઠ્યો,
 એમ અસ્તઅસ્ત કર્યા ધર્મરાજને.
 પછી ગુરુદેવની આજ્ઞાવધીથી
 આલે જાણે છવાઈ બાંધી—
 * ગણશે કે ગીકશે.....!
 બધમ થયા યુધિષ્ઠિરરાજ

ને રમ્યાં એમજે યોગેશ્વર કૃપ્ય વેણ
 કે ' દુઃનીતિ છે સંસારની ક્ષણ । '
 મુષ્કિલિરે રથ તાજ્યે સત્વર
 ને પમાવ્યા વેગવંતા અશ્વે
 પમાવન કરતા શિબિરે તત્કાળ.

એ દાણે

કુશાસને દીધી આચાર્યને હાકલઃ
 " ગુરુદેવ ! બાણે બાધે મુષ્કિલિરને । "
 " કુશાસન ! ગુરુ ન કરે ક્ષાવ
 બાગના શિખની પૂડે । "

પછી ગુરુદેવે માડ્યો સંદારઃ

ઇન્દ્ર જેમ દેત્યોને હણે
 એમ ધૂમતાંતા દોણે
 પીછેહટ કરાવતા પાંડવસેન્યને.
 આગ વૂગી'તી ત્રીછ કરાળ
 ને ભીમકર્મા ને કૃષ્ણગુપ્ત
 આજ કાટે જેમ થીમડાં મારે
 એમ બ્યર્થ કરતાંતા તનતોડ પ્રયાસ.
 એવે ત્રિગતી'ને રણે રાણી
 સુધન્વાનો કાપો ધનંજયે વધ

મદાદમન એમણે માંડ્યાં,
રચણ ને દયણ-પાપણની
ધમપુરીએ બાંધી નિસરણી
એ નિદાણીને
ઠાળમેધ જેમ કરે વર્ષા
એમ તૂટી પડ્યો પાર્થ
દસ્તી-સેનાનાં કાઢતો નિકંદન.

એવે પ્રાગ્જ્યોતિર્માત્ર ભગદત્તે
બેઠેલી દા કરવા આજ ને
પાર્થને ધમતો કે પાઠવવા
વૈષ્ણવાચનો કીધો ધાન.

એ ત્રીલુપ્ત રથે ઊભા થઈને કુસુમવત્
વદનરચણે યોગેશ્વર કૃષ્ણે.
રૂપલાલણ્ય-ચલ-ચક્ષુસંહનમત્સ્યાન્નિકાયમસ્પન્ન
" પાર્થ ! છવમેજ દત્ત આ રુભ ! "
" મદારાજ ! મદાયોગયોગેન્દ્ર હો. "

અને ધોમઝળ અગ્નિ પ્રકટયો,
ધમેલ માંખા શાં ચર્વા ધનંજયનેન
ભગદત્તના વૈષ્ણવાસ્ત્રપ્રયોગ અંગે
તે પાર્થે કર્યો માંડીવટંકાર.

“ મહારાજ ! વૃદ્ધ ભગદત્તરાજ
વિવેક ભૂલ્યો છે અભ-શસ્ત્રપ્રયોગનો ! ”
“ પાર્થ ! ભક્તે ચાખે ભગદત્ત
ગાંડીવનાં યમદંડ શાં બાણુ ! ”
“ મહારાજ ! ભદ્રકાળીને દઉં છું
આજ ભગદત્તનાં બલિદાન ! ”

અને ગાંડીવેથી વદ્યટયું તીક્ષ્ણ તીર
ધરતીએ જડતું હરતી ને માવતને
જાણે કુંઝર ડોલ્યો.
દયમમ્યા હોદાએ ભગદત્તરાજ.
“ પાર્થ ! વૃદ્ધ દુર્જય યોદ્ધાએ
સમાટે બાધી છે લાંબી પાંપણ
ને શી વર્ષાવે છે બાણુઝડી ! ”
“ મહારાજ ! પાંપણ હાળું છું પૃથ્વીએ
કે પૃથ્વીપટે વાગે ભગદત્ત
પુનર્જન્મનાં એકત્ર થયા ક્રિયમાણ.

અને ગાંડીવબાણે
સત્તાટ વીંધી તોડ્યાં પાંપણબંધન
ને નેત્રે થયું દષ્ટિરંધન,
એમાકળો બ-ચો ભગદત્તરાજ
ધનુષ્ય પડયું સિચિત્ર થયા કરેથી.

એવે સબસજાદ કરતું આબુ
 હવ તી'ધનુ' ગાંડીવખાણ,
 ને કુંગવેથી હજે સિખર
 એમ દસ્તી-અંબાડીએથી
 મૂત બગદતનો પડયો દેદ
 ને મચ્યો કોરવપદો દાદાકાર,
 એવે આબો સકુનિ અપરે
 ને હરયા ગીતેશ,
 " પાર્થ ! એપાટનો કુસગ બાણમર સકુનિ
 બલે આખે ગાંડીવધાવ ! "
 અને સમ્રાટે ત્રોધુ' ધન'જયે બાણ
 એવે પૂઠ દાખવી સકુનિએ લીધી દોઢ,
 ને દસ્તા ગીતેશ,
 " પાર્થ ! રણની એપાટગાણએ
 નથી વિસાત સકુનિની,
 બહી' તો છે પાર્થના પેખાર ! "

અને એ દિ'એ
 કોરવએનાની દક્ષિણ પાંખે
 ધન'જયે મચાવ્યો'તો દાદાકાર,
 અધિરઓધથી વ્યાપ્ત કરી વિપુને,
 સદ્માના રંજના ઓળા
 પાર્થે લિત થાં કુરુક્ષેત્રે.

[ગીતેશ]

---

(૧૩૭)

દ્રોણાચાર્યને અભિમન્યુનું
આંતર દર્શન

ગુરુ દ્રોણે રચ્યો'તો અકબૂદ્ધ આત્મ
પાંડવપણે પ્રસવ્યું' દિમગોળું,

૨૦૧૭

બે નૈમ્ય જિભાંતાં કુરુએ
 ન વિચારખાંએ દગ્ધ પાંડવ અમતીર ૨૬
 પ્રાત કાગે પાર્થ સચર્યાંતા
 અતર કાપનો ઉત્તર મુદ્ધમેગ્યે
 ત્રિમતીં સંજે ખેતરા સમામ
 કાખ બેદે ચક્રબુદ ?

- બે લેન્યને પીતા નેત્રદશમે
 ગુરુદેવ જિભાંતા ગય-ચાંત ળિએ અડી
 ને હરક હરક હરકનોતો
 કમગ્ગચિહ્ન જ્વજ રથદાડીએ
 મુદ્ધા બને ફળી હજી વાર,
 એવે ગુરુદિના સાચા દોર
 પાંડવેદસેનાની મ નજાએ
 ને મનાગત વણા મરકતા વેણ
 “ શુ ઉદેશાતા હશે ચક્રબુદના બેદ ? ”
 પાર્થ ન દીક્ષિ ગુરુદેવે
 ને ન દીક્ષિ પાર્થની પુત્રજયોત.
 “ અભિમન્યુ ..... ? ”

અને મનોગત વણા ગુરુ દોજ -
 “ શુ પિતા પુત્ર સગાથીલા સચર્યાં હશે
 ત્રિમતીંનો કરવા સદાર ? ”

મુદારલને હતી વાર
 ને નેત્ર ગીંચ્યાં ગુરુદેવે
 સમાધિએ પેખવા અભિમન્યુની બાળ
 હિતર મોરચે સંચરતો'તો પાર્થ'રથ
 યોગેશ્વર કૃષ્ણ ને ધનંજય હતા.

એવે દશ્ય-પલટો થયે સમાધિએ
 ને દશ્યમાન થઈ પાડવસિબિર,
 રથ ઊભો'તો
 ને યનગનતા'તા ધોડલા હાવળો દેતા.
 સુભદ્રા અવરોધતી'તી અભિમન્યુને
 માનશુકન થયા'તા માતાને
 ફરકયુ'તું જમણું અંગ.
 ' શું ચકાવાનો થઈ લેશે વીર બાળનો બલિ ? '

મનોહિયાએ ડગમગ્યા ગુરુદેવ
 ને સુણ'યો એમને પછી
 અંતરિક્ષની દેવીઓનો સાદ.
 દેવીઓ માતી'તી કરુણ સ્વરે
 વીર અભિમન્યુનો રાસ:

" કુરુક્ષેત્રે રણભેરી બજે

કે વીર અભિમન્યુ ઘુટે ચડે.

પાર્થનો એ પરાક્રમી સપૂત

કે ન શક્યો રણે રહે ! ”

દર્શો આનંદા મુળી ગુરુદેવ

અને વધુ ગીતઃ

” માતા મુખમાંએ વાળો બાળ

કે ન અટક્યો રથે ધૂમે । ”

એ દૃશ્ય નિહાળ્યુ ગુરુદેવે સમાધિએ

બહુમે શક્યોતો માતાએ

પણ દડીસો અગ્નિમંડ્યુ

આરંભ્યો ધનુષન મઢી રથે

ને સમાધિએ કંધ્યું ગુરુદેવું

માતાએ લીધા પુત્રનાં ઓવારણા

દેવું બરાધું હવું મદગદ,

પણ વીર દાનિયાણીએ

ન દપકાળ્યું એકેય અશ્રુબિંદુ

દેવું કંઠ્ય કરીને

કે માનશુકન સાથ પુત્રને.

અને રથનાં દુર્ગા ચક્ર

શું આખરી હતાં આ માતા-પુત્રનાં મિલન ।

સમાધિએ દશ્યમાન ચતા દશ્યને

ખાળવા મધ્યા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય,

પથ એવે દીસ્યું દસ્ય;

મારાદાળ્યો રથ એક

આવી ઊભો સિખિરે.

‘ કાણુ હશે ? ’

એ ગુરુસમસ્થાના ઉત્તર

સ્વર રેણી અંતરિક્ષની દેવીઓએ દીધા:

“ ચિત્રરથેથી ઉત્તર પાછી ફરે

કે નણુદક્ષનો વીરો ન હોઠો મળે.

આ જામ, આ જામ, સુભદ્રા રહે

કે ઉત્તરાકુમારી રથે પળે ! ”

અને સર્થાં સમાધિસ્ય ગુરુ વેણુ

હમેં જર્થાં જર્થાં છત્રક્રમાં:

“ એટા અભિમન્યુ ! તું વીર છે

ને ઉત્તરા છે વીરાંગના ! ”

અને દીસ્યું દસ્ય

માતા સુભદ્રાનાં સુણી વેણુ

અઝુધાર દપકાવી પ્રણામી ઉત્તરા

ફરો આફટી રથે

અભિમન્યુના રથને આંખવા,

અને એ રથ થવા પડખોપડખ.

“ નાથ ! નાથ ! હું દાસી ! ”

“ ઉત્તર...! ”

“ નાથ ! ન પધારો મુદ્દે બાજ ! ”

અને ગુરુદેવે સમાધિએ

અદ્વાર્ય કરતો હોઠો અભિમન્યુઃ

“ ઉત્તર ! કુળનાં લાગે ચારે પખા

અનર્ય સંચરીશ હું ગ્યાનજે ! ”

“ નાથ.....! ”

“ ઉત્તર ! મ આણીશ મોળું ઓસાણ

બહાઃ ફરે તો ફરે મુજ નિથર ! ”

ઉત્તરએ પિછાવ્યો હનો

રણજી અને માલરામાથાંચે હડીલો.

અન સમાધિરથ ગુરુનાં

દશ્ય નીરખી દ્રવ્યાં નેત્ર.

એવે સુણાવું ફરી

અંતરિક્ષની દેરીઓનું માન

“ બાણુનો ઉત્તરને પૂરો છે યોગ

કે પાચેં શીખવેજ એનો ઉપયોગ ! ”

ગીત-કડી અટકી

ને ચાચતી સુણાઈ ઉત્તર

“ નાથ ! સંજાથીલાં કરશું સહાર રિપુના

મનેયે સાધ્ય છે ધનુર્વિદ્યા
સસરાગ્રએ દીધી વિરાટનગર;
પાર્થની શિષ્યા છું હું, નાથ ! ”

એ વેણુમાં સુણી
સમાધિરથ ગુરુનયણે સરી અશ્રુધાર.
“ ઓ દુર્યોધન ! દુર્મતિ દુર્યોધન !
પરશ્વજનેયે હરાવે પાર્થ
જો યુદ્ધે બેઠે પાર્થને;
ને પાર્થની પુત્રજ્યોત અભિમન્યુ
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રુદ્રનેયે કે પરાજય
ને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધે
બસ હિ એકલી પાર્થની શિષ્યા ઉત્તરા । ”

અને સુણ્યાયુ ગુરુદેવને
અંતરિક્ષની દેવીઓનું ગાન;
“ પાંડવના કુળ કેરી એવી છે રીત
કે નારીબળને નર અવગણે ખત્રીત !
પરાબલે ઉત્તરા પાછી ફરે
કે નાથ ! નાથ ! કહેતી એ અજળા વિરિમત ! ”
અને દૃશ્યે ડગમગ ડોલ્યા દ્રોણ
“ હાય ! શું આજ મેં લીધું સેનાધિપતિત્વ ?
વિખેરું છું ચક્રવ્યૂહ ! ”

પણ નિશ્ચય સમાધિના
 બુદ્ધિમાનદસાએ અમલ કરે ન્યાં
 એવે મુખ્યાયુ' ફરી
 અંતગિહની દેવીઓનું જ્ઞાનઃ
 " પાત્રી અભિમન્યુ વીર ચક્રાને ચડે
 કે સોયે' લડીને યશસ્વતી પડે;
 પાડવકુળના રંજિતલા સડે
 કે મદાસારતનુ મદાકાબ્ય ઉચ્ચરે । "

ગીત બટકયુ ને આશ્ચર્ય પામ્યા ગુરુ દ્રોણ.
 " શું આ મદાકાબ્ય રચાશે ? "

એવે મુખ્યાયે સારથિને બોલઃ
 " ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! "

અને જાણે ઝગમગા દ્રોણ.
 " સારથિ ! શું છે ? "
 " ગુરુદેવ ! વીતી છે યુદ્ધઆરંભમુહૂર્તની પરિકા
 બે પક્ષ થતમને છે સંહારને કાળ ! "

અને ગુરુ દ્રોણે
 ફરી કપો પાડવસૈન્યે દૃષ્ટિ પાત,
 ઊડતો તો કણ્ઠિ' કારવૃક્ષચિહ્ન ધ્વજ.
 શું મોખરે આવી ગયો હતો અભિમન્યુરથ ?

(૧૩૮)

અભિમન્યુવધ ને રાત્રિએ પાર્થપ્રતિજ્ઞા

રણભેરી જગ રથાગણે

ને થયા ધુધારંબ,

અઠગ્ધ્રુવ બેઠવાનુ ખીકું

વીર અભિમન્યુએ ઝડપે હજુ આજ.

પર્યંત શોર્ગ

પુત્રને કનગી ચક્રાચ્છી હતી,

ને આઠ લ થયો પાકવધસારાનો.

ભીમકર્માના હતા લત્તાળને સાથ

“ જોડા ! સિંદવાજ છે
પણ સાત મઠ વીધવા છે
શુર કોળ રચવા ચક્રવાના ! ”

અને વર્ષાવર્ષા બાબુવર્ષા
દીધા અભિમન્યુએ ઉત્તરઃ
“ પિતા-ભાત ! વજના મઠ તોડું;
ભાતુલ કુબ્જાએ દીધો વિદ્યાએ
ચક્રાવે વીંધીશ અવરથ,
પણ અબુળાણ છું પછીના ઘરે ! ”
“ જોડા ! સહાયના કરશે જગદીશ પછી.
પાથની ગેરલાગ રીમાં
નોક શખી છે તે પાડવેની ! ”

અને જેવે
ચક્રવાના પ્રથમ મટે પૂઝ્યો અભિમન્યુરથ
એવે વણો વૃદ્ધ મારથિ
“ કુમાર ! આયુષ્માન હો,
પણ ભારે મન્યું છે કાર્ય આજ
હડિલાઈ મૂરે છે માઝ
પારંગત છે ચત્રવિદ્યાએ,
પણ નથી ચુકાનુભવ
આપ પિતા ધનજય ડગમએ એવાં

દુષ્કર કાર્યોના લીધા છે ભાર ! "

અને વર્ષાસ્તાં બાણુની વર્ષા
સારથિને દીધા અભિમન્યુ રમીએ ઉત્તરઃ
" સારથિ ! મુજ શૌર્યના મ આક ગોર્ધા મુદ્ગ,
જો, ભારતના શૌર્ય-ભાણુ જે
માતૃય કૃષ્ણ ને પિતા પાર્થ;
સંભાલેયે જો કરે મુજ સામના
તોય અભિમન્યુના શૌર્ય
સમીરેય નહિ જાતરે ગોર્ધા ! "

અને મથાળ્યો કુમારે
મહાદારુણ સંભામ
દ્રોણસૈન્યના ઉતારી મસ્તક
નેનાળા રધિરસન્નિતાએ,
અશ્વરોને દહો જેમ કાર્તિકસ્વામી
એમ માડયા ધોર ધમમાણુ

પાર્થની પુત્રજયોત
જલાવતી'તી રિપુસેનાને
એવે ચક્રાવાના પ્રથમ ક્રોડે
દહો' દીધા સામના
ને વહો અભિમન્યુ વેણુઃ
" સુતપુત્ર ! માતા દ્રૌપદીના ખેંચાળ્યા ગીર

એ પાપનાં કર આજ પ્રાપ્તિત ! ”

અને તીક્ષ્ણ તીર ત્રાકણ અભિમન્યુએ
બખ્તર વીધી દેદ વીધીને
ધગતાંએ સી ચર્તુ રધિર.

પછી ચક્રાવાળા દુર્ભંગ કોટે
સુખગ્રાપુત્રે જાણ્યો રાત્રિરાજ જ્ઞાત.
એવે સર્વા બીમકર્માના દર્પદેખ
“ બેટા ! પાપને ચિરે ચડે કે કમળી આજ ! ”
“ પિતાજી ! દુષ્ટ તે ગદગદીશ અવગ્રહ
પૂરવંએ કલમી ! ”

અને એવે.....
અશ્વમેધને બોળે કોટે
કુન્દાસને દીધા સામના,
પણ શી વિસાત પરમાપ્તની
સોયનાં દિમાદિ કને ?

અને દરમો અભિમન્યુ વીગ,
“ દુષ્ટ કુન્દાસન ! ગ્રહાગ્રય તજ,
નહિતર તમને તુજ પ્રાણ દેલને ! ”

અને અભિમન્યુ માણે

ચાળણી શા કરો છિદ્ર
 વી ધ્યો દુઃશાસનદેહ.
 એવે રનરથ બની રાધાપુત્ર કબૂ
 દુ શાસનની સદાયે આગ્યો,
 પશુ ન હતી વિસાત આજ
 કે કરે 'મ' અભિમન્યુના સામના ' '
 વીરહાક ને ગર્જનાએ
 કશકો દેતો'તો પટાધર
 ધનુષ્યટંકારે મુગ્ધવતો રણાગમ્ય
 પછી કાળકૂટ અભિમન્યુએ
 બીજવાર દીધી કબૂને હાર
 ને વેગવાન અથે આફદી
 કણે જાધા પનાયન

અભિમન્યુનું હૃદ્ય એ ધોર મુદ્દ,
 શાહુળો સિંદ પહાડી પટાધર
 સ હારતો'તો રિપુના જળ.
 એવે હરથા રણાગણે
 મધ્વરથ શા ગુરુ દ્રોણ.
 ' ૨૩ છે... ૨૩ છે...
 આજ ! ૨૩ છે તુને.
 ધરણી વિના ન નીપજે ધાન,
 પાથ' ને સુભદ્રાનો બાયો છે ! '

અને એવે...!

દુર્ધેનિનકુમાર લક્ષ્મણે
અભિમન્યુના કપાં સાગના,
"લક્ષ્મણ ! કેવાં ભાણે છે જ્ઞાત્ય !
આનંદતા રમતા ને લહેરતા સંગાયે !"
"અભિમન્યુ ! આ છે સંદારયણ,
તું મરીશ ને દુષ્પ મરીશ,
હરી રવળે" એતથું સંગાયે !"

અને લક્ષ્મણે કરી જાણ્યવર્ષા,
એને ત્રીતીને દાસે,
હાલ જાણ્યુ કે ક્યા અભિમન્યુએ,
જીવતેજુ હતાં એ;
ને રુધિર-સરિતાના વહતા પ્રવાહે
મગ્નકર્ષક સંગે તથુ,
જાગ-પિતરાઈ ને મિત્રજુ મગ્નક,
ને ધન્યજીએ પોદયો લક્ષ્મણદેહ,
તાલકાર મગ્નો કૌરવ-સૈન્યે
ને બેઠાણી ચક્રાવાતી ત્રીજી હરૌણ,
શીમકમોએ કીધુ અટ્ટહારવ હન્યી,
"એણે ! બેઠાણી વટાવજી સીમાંતે !"

અને અભિમન્યુની ઝપટે

પડી અપટાગો બૃહદ્-મન,
 ને વાનાએડે જેમ બિડે તલખનુ
 એમ વીર અભિમન્યુ બાણે
 નજી રોળાયુ ધડેથી બિડીને મસ્તક
 એ નજીકોડીતો કુમાર
 ધીર મચાવતો'તો વ્રમસાણ
 શાર્દૂલ સિંહ ધૂમતો'તો
 નાક પાડી કરતો ચા હાર
 રીડિયારમણ નજીગણે મચી તી
 એવે ત્રીજી વાર ... ..
 ની પાછ હતી જનારે ચક્રચૂડની ચોથી હરોળ
 ત્યારે કણે કપાં અભિમન્યુના સામના
 પશુ રી વિસાત હતી કર્ણની
 કે નાવ ત્રીતે ચરણિયાના
 અઢ કારસમુ હણ અભિમન્યુને મૃત્યુ.
 ચોગીહઠ, રાજહઠ ને જીહઠ,
 પણ અભિમન્યુએ હતી બાળહઠ.
 પછી બાળુડા એ જાણાવળીએ
 કર્ણને હીધા ત્રીજીનારના પરાજ્ય
 પછી કૃપ ને કૃપાચાર્ય રક્ષિત
 એદો પાંચમી હરોળ,
 ને જીહી હરોળે
 ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાને ડાલાબા

ને કીધા મારમડા
સાનખી દરોળની નેમ સાંધીને,
શાહી સિંધુરાજ વાપડે
બેદાબેદ ક્યાં સામના,
પણ સોંસરવો ગયો અભિમન્યુ
જેમ તૂળ મોસરવો તવ અગ્નિ !

પણ સિંધુરાજ વાપડે
અરોધ્યા સાધીનાં પૂર
અને મળે દત્તા ગુરુ કોળાગાય
એ અબેદ્ર બેદાબા ચક્રવ્યૂહે દરવા,
" અભિમન્યુ ! મુમદાની ઉભળી કૃષ્ણ ! "
" ગુરુદેવ ! શીખું છું આપ બોલ
પણ શા શા છે હવે ? "

અને એ વીર
આશુનમ બોલોતો રથાંગણે
મહાસંહારની બળવનો બેરી
મ ઝગાકાર ફેરવતો ધનુષ્ય
ને ધનધોર મચાવતોતો ધમસાળ,
વીરરથો બાણે વાઘ !
સાત બૂદનો વી ધી ચકાનો,
તોળાહ તોળાહ પોકરાવતોતો.

પણ અન્ન પાંડવ મહારથીઓનો ધસારો
 ખાળ્યો'તો સિંધુગળ જ્યદ્રથે,
 ને અકેલો ધૂમતો'તો અભિમન્યુ વીર ચક્રાવો વીંધીને,
 હાંમન ગગપ્રવતો ગિપુના.
 એવે કૌરવ-સેનાના છ મહારથીઓએ
 ઘેરો અકેલો શાર્દૂલગાળ.

એ દરથે

ચુરુદેવ હગમગ્યા હેથે
 કે વીસરાય છે યુદ્ધધર્મ,
 ન ઘેરાય એકાકીને આમ
 પણ મનોમંથન ચુરુદેવનાં
 શુ મન-ચક્રાવે સમી ગયા ?

અને કણ્ડ ખાણાવળીએ

અભિમન્યુ કુમાગની લખંકરે ખાણવર્ષાએથી
 માંડ રાખ્યું સમતોલ શરીર,
 ને છ મહારથી સંગે અકેલા લડતાનો
 સાવધાનીથી સાધ્યો લાગ.
 પછી પ્રત્યંચા ધનુષ્યની તોડી
 ને ધનુષ્યવિદોણો કીધો ખાળ.
 પછી કણ્ડે છેએ સંગાથીલું
 અભિમન્યુએ નિદંય આક્રમણ.

પખ તોય પાર્થનો પુત્ર
 ખડ્ગ વીંઝી કૃદ્ધો રથેયા
 કુદે જોમ પટાધર અપટે;
 એવે કળેં છેદી દાડ
 હાળ ભરના પટાધરને પેંતરે
 ને ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાએ ધસી આનીને
 રથેથી દાળ્યો અભિમન્યુ સારથિ.
 એવે કુશાસનપુત્રે
 પૂરેથી કીધું આક્રમણ
 ને ધરનીએ દાળ્યો અભિમન્યુ.
 પડી ગદાએ છૂંટું વીંનું મસ્તક !

અને... .. ?

' અભિમન્યુ પડ્યો... ' અભિમન્યુ પડ્યો... !'
 કોગવપડો થયા હર્ષનાઃ
 ને પાંડવપડે
 વિપ્રાદના છવાયાં વાદળ.
 મધ્યસ્થ શા ગુરુ દ્રોણ દૈમ્યે
 વિપ્રાદનો પડ્યો શેરડો.
 " હ હ હત્યારાઓએ
 દમ્ભમાગ્રથી માર્યો વીર !
 મ આ ખાતર રચ્યોતો

ચક્રાવાનો બૂદ ?

ઉત્તર... સુખદ્રા ! ”

અને વદી છેલ્લા વેણુ
રથે દગ થઈ બેઠા ગુરુ દ્રોણ.
ને પગી સધ્યાના રંગે
રણગણે થયો યુદ્ધવિરામ,
પણ નહોતો વિરામ ગુરુ-મનડે.

શોકાતુર હની પાડા-જાણી,
ગીગીને આથમી મથો હતો આજ
બાળસૂર્ય સરીખડો અભિમન્યુ
અધકાર પ્રસર્યો'તો વિવાદનો
આકાળ મત્યુના જઠર દહને,
છ હત્યારાએ માર્યો'તો વીરમાળ
ને રમશાનશાંતિ પ્રસરી'તી પાશ્વ-જાણીએ.

એવે અધકારના વીધી બોળા
ત્રિગતિ'યાને છૂતી ઉત્તર મોરચેથી
આવતો'તો પાર્થરથ
“ મહારાજ ! ઉદ્ધસીનતા દીસે છે જાણીએ,
નથી બળતા શરણાઈ ને નગારે ચોવણિયા,
શુ ગુરુદેવે ક્રોધા હશે યુધિષ્ઠિરજ્ઞાતને પરાસ્ત ? ”

" પાર્થ ! અંમામના ખેલ છે.
પડશે એવા દેવાશે ! "

અને પાર્થસારથિએ
પાંડવશિખરે શેઠ્યો રથઃ
અને દત્તા ઉદારીન,
પણ ન દત્તો એક.
પાર્થદષ્ટિ કરી રમી ધૂમી.
" જ્ઞાન ! અભિમન્યુ ક્યાં ? "
વિદુલગ થયો કુંતીપુત્ર
સર્વને અણહિતર રથા નિહાળીને.
" મહારાજ ! અભિમન્યુ ? "

અને સુધિષ્ઠિર પછી
મંદ અવાજે દીધો ઉત્તરઃ
" પાર્થ ! વીર બાજ પેલયે શાશ્વત નિદાએ
સુભક્ષની ઉગ્મળાને રૂખ ! "

એ વેણુલે
શુ' મૂર્છિત થયો ગાંડીપથન્ધા !

અને.....?

યોગેશ્વર કૃષ્ણના જ્ઞાનખોધે

સ્વસ્થ થયો પુનઃ પાર્થ,
 પણ ક્રોધાગ્નિ ભઝૂક્યો એનો.
 ભીમકર્માસુખેથી સુણીને વાત
 કે વીરશ્યાએ પોદયા અભિમન્યુ આળને
 જ્યદ્રથે કર્યો'તો પદ્મહાર.
 અણુછાજતુ હતું એ હીન કૃત્ય
 ને પન'જથે કીધી પ્રતિજ્ઞા:
 " અચ્યુત ! સુણુજે મુજની પ્રતિજ્ઞા:
 અભિમન્યુની વીરશ્યાએ પદ્મહાર કરનાર
 સિંધુરાજને હણીશ કાલ.
 ને ન દણું સધ્યાએ તો
 સમર્પીશ દેહ અગ્નિની જવાણાએ
 પછી ત્યા ' કીર્તિસ્તંભ ' ખૂડજે
 ને કાતરજે મહી' અક્ષર
 કે અપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાએ પાર્થ પોદયો ! "

અને પાંડવસૈન્યે યયા કુંદુલિનાદ
 કે બહાંડ ફરે તો ફરે પાર્થપ્રતિજ્ઞા.
 એ સુણાયા કૌરવ-છાવણીએ
 ને દુર્યોધનને હીધા દૂતે સમાચાર;
 થર...થર...થર...ધ્રુજ હાલ્યો સિંધુરાજ.
 પાર્થની પ્રતિજ્ઞા !
 સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાએ ન દે જીવતદાન

અને ગુરુ દ્રોણને શિષિરે
વાચનો વધો દુર્યોધન પુરુરાજઃ
" ગુરુદેવ ! પાર્થે દુરી છે પ્રતિજ્ઞા
કે કાસે દ્રોણે જયદયરાજને ! "

એને કરપારીખર્ષા વેળ
થર...થર...ધ્રુવતા સિંધુરાજનાં સર્વાઃ
" ગુરુદેવ ! સરકાખુના ઘો અજાયબાન,
ને કા સચર રખાગણ તણ,
પાર્થપ્રતિજ્ઞાએ કે પે છે કાય ! "

એ મુખી મનડે સ્વપ્ના આગાવ,
પણ પડો વળા સાનવનવેણુઃ
" સિંધુરાજ ! કાસને મુદ્દે આપ
વસગ્ને સારીયે સેનાની પૂઠે;
અભેદ વ્યૂહ સમર્થાગણે રચીસ ! "

અને હથે' સંચરતાને
નિહાળી રથા ગુરુ દ્રોણ
મનોગમ કટાક્ષ કરતા.
" દુષ્ટે ! અભેદ નથી કંઈ મુજ શિષ્યપો,
પાતાળનાયે પેટાળ ચીરે પાર્થ ! "

અને પાડવસંન્યે

કૃષ્ણે પાઠવ્યા ગુપ્તચરે દીધા સમાચાર

કે ગુરુએ દીધા છે અભયદાન

વયસ્થો સંગ્રહણના

ગેહાંતા આસને એ ટાણે

ચોગેશ્વર ને અર્જુન સગાથે

“ પાર્થ ! પરિગ્રાણાય સાધુનાં

ત્રિનાશાય ચ વુજ્જતામ્ ।

ઘર્મમન્થાપનાર્થાય

સંભવામિ યુગે યુગે ॥

પત રહેશે તુમ્ પ્રતિજ્ઞાની

પણ નથી રણગયુની રીત આ.

તુમ્ પ્રતિજ્ઞાના પડ્યા

ગીત્યા છે કૌત્યસૈન્યે

ને ગુરુએ દીધા કહે છે અભયદાન । ”

“ મહારાજ ! મ આણે મોડું ઓસાણ

કૃષ્ણસારથિ ને પાર્થરથી કને માડી

ન યુનો સ મમ ત્રિનોકને ધ્રુવને । ”

• • •

અને એ રાત્રિએ કૃષ્ણશિમિર

દારુક સંગે કરી કૃષ્ણે ॥ નળ્ય

“ દારુક ! પાર્થ કરી છે પ્રતિજ્ઞા

મન્ય મારશે કા સિ ધુરાજને

ને કો કરી અગ્નિપ્રવેશ ! "

" મહારાજ ! દુષ્કર બામે છે કાર્ય ! "

" દારુક ! જો ગુરુ દોળે દીધાં દગે અમયદાન મિ'ધુરાજને
તો આમને ઉના-ધુ' પડશે પાતાળે ! "

" મહારાજ ! મીં આજા છે દવે ! "

" દારુક ! કાલના ધોર સંગ્રામે
મરુકધ્વજ ફરકનો આપણે રથ
શસ્ત્ર-અસ્ત્ર બરી રાખ્યો સામદો,
જો બાસરી મને

ઝોમયાં પૂ-પાર્યની પ્રતિજ્ઞાના
તો બાપમરવરે કરીશ પાંચજન્યનાઈ
ને કવચ પ્રતી તુ આપજો વેગે,

પાર્યની પ્રતિજ્ઞાને કાજ

દુ'યે લઇશ દક્ષિણ,

ને જગત જોગે કાન

સુન્દરાંન ચકના અકદધ્વા અગત્યાર ! "

" આજા, મહારાજ ! "

અને પ્રજાગી સચર્ગે દારુક

રાત્રિના મોડા મોડા પ્રહરે,

કે જગારે હજી

કો'ક કો'ક સંભળાના હના

મરણનો ન માન સીઓની ત્રિવિધારીના સાદ.

(૧૩૯)

ચૌદમો દિવસ; જયદ્રથવધ

અને યુદ્ધારંભે

દેક્ષ વાયુ વાયો ચોતરફ
ને રણવાદિનોના નાદે દિશાઓ ભરી;
હિમેળે ચડ્યાં છે સૈન્ય,
એવે પાંડવપક્ષને મોખરે
આવી ઊભો પાર્થરથ;
કરક કરક કરકતીંતી વાનરજ્વળ,
એવે કર્ગો ધનંજયે શંખનાદ,
રિપુદ્ધળ કંપારીએ કંપ્યું.

પછી યુદ્ધારંભે

અવનીએ ઓઢાણા અંધારપછેડા
પાર્થની અમેઘ ભાણુપાંખે.
ને ગાજવીજ ને ગડગડાટે પછી
ગાડીવના ટંકારે ટંકારે
મેઘમાળની પ્રસમકાળટુટિ ત્રાટકી
ને રથી-મહારથોઓને
બોણી વીણી દાળતોંતો પાર્થ.
ધખધખ દેલીંતી રુધિરની નદી
મણીં તરફડતોંતાં ધડ;

વળી કો'ક માથા વિનાનાં
 ગિર્ભા ભાગતાં તાં ખડમ જાળીને
 ને કો'ક માથા વિનાનાં
 ધનુષ્ય મલી ગિર્ભા ભાસનાં દર્શાં
 દારુણ દનો આગનો મંદાર,
 ન કરણું કોઈ પાર્થ સામના,
 પુત્રનું વેગ પિત્ર લેનો તો આગ.

અને એમ એમ પદ્યું લાંગળ
 કોરવસિંચના અમળાગે;
 એને ખાળવા
 દસ્તાસિંચે આઘ્યો દુઃશાસન
 ને ઘેરો અભ્યુનંધ.
 દસ્તાઓના, પંદાઓના ને ટોકાના સજ્જ
 ગળતનાં તો રખાગળ.
 “ પાર્થ ! કર આજ દગ્ધી-સદાર
 હંદે જેમ કાપી'તી પર્વતોની પાંખ ! ”
 અને યોગેશ્વર કૃષ્ણે
 કયો પામ્યવચનો નાદ
 ને દિગ્ધ-તો કર્યા પડ્યાએ.
 પછી ધરતી ધણુધણી
 દસ્તાઓના ધબકળ દેહ-શૂદ્ધિયાએ.
 કંઈક દસ્તાઓની મુંદ

કપાષને પડતી હતી ધસ્તીએ
 ને કંઈક કરતા'તા રુધિરવમન.
 એવે ગાડીવધન્વાએ હુ શાસનને
 રૂ વે રૂ વે ત્રોડ્યા બાણ,
 ને બપથાયુક્ત યથા નાયક હુ શાસને
 પછી સૈન્ય સહિત કરી નાસભાગ

એવે પાર્થ દીઠા ગુરુદ્રોગુરથ
 ને ખેંચે બાણની સધુવાધની.
 “ પાર્થ ! સમયના છે આજે મૂલ્ય,
 છેડ ગુરુદેવને,
 જયદ્રથનો કરવો છે વધ ! ”

અને ગુરુપ્રદક્ષિણા કરી
 આગે ધપતો'તો જેવે પાર્થરથ
 એવે દીધી ગુરુએ હાકલ
 “ કૃષ્ણરાજ ! ધર્મધુર ધગ છે,
 તોળજી પડતે ન્યાય
 નિવૃત્ત શાય છે પાર્થ આજ
 શત્રુ છૂટ્યા વિદોણો ! ”

અને હસ્યા પાર્થસાગથિ
 “ આત્માર્થ છે ! સિધ્ધ છે તમારો પાર્થ,

ને શત્રુ નદિ પળ ગુરુ છે આપ;
અપરાજિત છે ગર્જાગ્નિ ! "
" કૃષ્ણ...રાજ ! કૃષ્ણ...રાજ ! "

દેવે ઉત્તમામી કહેવું 'તું કંઈક ગુરુદેવને
પળ એવે પાર્થ સારથિએ
ધરતી ધણધણાયતો ધપાળ્યો રથ
ને માંડીવ કરતું જતું 'તું' સંદાર;
એવે કૃતવર્માએ અવરોધ્યા મારગ.
" પાર્થ ! છેક સંજ પીપણું
ને હણ્યું કૃતવર્માને,
રથગિણ્યું છે આ ! "

પણ માંડીવનાણે કૃતવર્માને
ન દણ્યો પળ કીધો બ્રમ,
પછી સંદારતો ધણો પાર્થરથ.
એવે વિંદ-અનુવિંદ બે બાતે
ધનંજયને દીધાં મુદ્દ.
" પાર્થ ! વધ કર બે બાતને
સમય વીને છે અણમૂલો.
વગી ચાક્યા છે રથપોડલા
રાખખડક્યા ને રુધિરખાળોચિયાં ભર્યાં મારગડે
સાવાયે દિ'નો કરી અવાસ. "

અને પાર્થે
 બે બાણે માર્યા બે બ્રાત.
 “ મહારાજ ! નિહાળો પણે કૌરવધસારે!
 પ્રથમ આક્રમણે ઘેરે છે આપણુરથ.
 વળી યાક્યા છે રથ-ઘોડલા,
 તો આપ છોડો ઘોડલા
 ને રથેથી જીતરી છું
 રિપુને હાખવું ગાંડીવશાય ! ”

અને ધનંજયે જીતરીને પ્રથમ
 ગાંડીવેથી વહાળ્યો બાણધોધ
 ને આસપાસ રચ્યો બાણહિલ્લો,
 પછી પાંતળગંગા ફેડી.
 “ પાર્થ ! ધન્ય છે તુજ ધનુર્વિદ્યાને ! ”
 “ મહારાજ ! આપ કૃપા ! ”
 અને પાર્થસાગથિ યોગેશ્વર કૃષ્ણે
 ખરેરો કરી ધમાર્યા અશ્વ.

એવે આગતો'તો ગાંડીવધન્યા
 દયદળ ને પાવદળના ધસાગ.
 એવે રથવિદોણો નીરખી પાર્થ
 કૌરવમહારથીઓએ કર્યો ધસારો
 રમીને લેવાયતાં ધુમખિયા

પર પાર્થનાં સૌથં !

એ દુર્યોધન ગુરુદ્રોજી નિદાળ્યું
પાંડવસૈન્યને ખાજતાં અમરોરમેથી
ને મનોમય કરી ધનુર્ધરની પ્રશંસાઃ
“ પાર્થ ! મુજની દીધી વિદ્યા પર
આજ મહે છે ઓપ ! ”

અને.....!

વિરિમત ધનું સારથે હૌરવસૈન્ય
જેવે રથ આરોહણ કરી ધનંજયે
રિપુસૈન્ય વચ્ચે કરી કર્ષા માર્ગ
ને પાર્થસાગથિ કૃષ્ણે
પાંચજન્ય શંખનો કીધો નાદ.
સુગીને દાંભ ગમડ્યા
જયદથને ગદાના ૧૭ મહાગથીઓના
કે શું કાળ સમીપ આપ્યો
અભેદ સામના વીંધીને ?

અને મુરસજ દુર્યોધને દીધાં મુઠ્ઠા

“ મહાગાજ ! પાચાવીને કષ્ટ દેનાઁ દુર્યોધન
પન્થ જોમ આવે પ્રતીપે
એમ આપ્યો છે દાઝના ! ”
“ પાર્થ ! ન ચૂક અમૂલ્ય પગ ! ”

“ આત્મા, મહારાજ ! ”

ને ગાડીનટ કારે
ચણ્ટયા તીક્ષ્ણ બાણ
પણ શા આશ્ચર્ય !
“ પાર્થ ! વ્યર્થ જાવ છે ગાડીનપાણ શુ ? ”
“ મહારાજ ! ભાસે છે કે
શુરહેવે ધાગણ કરાવ્યુ છે
અભેદ કવચ દુષેધિનને ! ”

અને હસ્યો પાર્થ
“ મહારાજ ! અપારે રેડયા છે શુરહેવે દાન
મૂર્ખને નથી જાણ
કે હવે કરવા કેના દારુણ યુદ્ધ ! ”

અને પાર્થે મન-સમતોલતાએ વાપરી દક્ષતા
ને અ-દાક્યા અભેદ કવચે
દુષેધિનના વીંધ્યા પોચા,
વેદના વ્યાપી, ને યથો વ્યગ્ર
ને કર્યા પછી એણે પનાયન

એવે પ થે દીઠા પટોતકચ
રયને ચીવે ચાલે આનંદો,

ને પાડવસેનાના મહારથીઓ
કૌરવની તોડીને હરોળ
સગબગ હતા પાર્થરથ સમીપ
ઘોર ધસારાએ ધસતા આવતા
એવે કૃષ્ણે નીરખ્યું દૂરળીનેથી દ્રુપ
સાત્યકિ ને બૂરિશ્રવાના દંદસંગ્રામે
પાડવપક્ષી યોદ્ધાની હતી વધધડી
“ પાર્થ ! પણ પેખ બૂરિશ્રવાને
હમણા હણારો વીર સાત્યકિ ! ”

પાર્થે પીધા નેત્રે દ્રુપ
“ મહારાજ ! આનંદુ છું નિહાળીને
વીર બૂરિશ્રવાનાં સૌધ ! ”
“ પાર્થ ! સાત્યકિ હણારો ! ”
“ મહારાજ ... ! ”

અને એ વેણુએ
હજી કૃષ્ણમુખેથી સરે બીજી વાક્ય
સુમાળ્યુ ત્યા પાશે ગાડી
ને સાત્યકિના વધની ધડીએ
ખડ્ગમણી બૂરિશ્રવાનો કર
હામા વીંઝેતો વીંઝો.
“ પાર્થ ! જોહદ દાખતો ચપગતા ! ”

કે જ્યદ્રથવધ છે સમીપે ! ”

અને ગુરુ-શિષ્ય પછી
 ફૂલડાના જાણે એલ્યા સંગ્રામ,
 બન્નેનાં બાણ વીધતાં કવચ
 પણ ન વીધતાં એકેયનો દેહ.
 “ પાર્થ ! સમય વીતે છે,
 આમ ને આમ પ્રસરશે સંધ્યાના રંગ ! ”
 “ મહારાજ ! શા ઉપાય તો ? ”
 “ પાર્થ ! ન ખેલ ગુરુ સંગે ફૂલડોલ,
 રણગણ છે આ ! ”

પણ ધનંજયનો ધર્મ
 ને ગુરુપ્રત્યેની પૂજ્ય ભાવના
 અવિચળ ભાર્યા ગીતેશને.

યોગેશ્વર કૃષ્ણે પછી
 યોગપ્રક્રિયાના સીધા મારગડા,
 ને સંયમ ક્યો જ્યદ્રથે
 કે પ્રહર એકે બાકી રહે દિવસ
 ત્યારે આભના સૂર્યને અસ્ત થયો યેજે.

અને આવી એ દાણ

સિંધુરાજ જ્યદયે પેખી સંધ્યા
 ને ઓથ તજી આવ્યો બહાર
 મનભેદી કરતો હર્ષનાદ.
 " પાથ ! દુગતમા દીસ્યો છે
 ને રાશના ઠી હજી સૂર્ય આભે,
 સંહારીને કર પ્રતિજ્ઞાના તર્પણ ! "

અને માંડીવે
 પાથ ધનુર્ધરે ચડાવ્યું મસ્તકછેદન બાણ.
 " મહારાજ ! સંહારું છું જ્યદયને ! "

અને તત્કાલ
 માંડીવધનવાના તીક્ષ્ણ બાણે
 જ્યદયધડેથી ઊડ્યું મસ્તક
 અને..... ?
 પાંડવપક્ષે થયો હર્ષ
 ને પાચજન્ય ને દેવદત્ત શંખના
 દિગન્તોએ દેતા પડ્યા
 ફરીફરીને યથા નાદ.
 ને પ્રતિજ્ઞાપૂર્ણકૃતિ પાથની નિહાળી
 પછી પશ્ચિમે આથમ્યો બાણ.

પણ પ્રદ..... ?

(૧૪૦)

ચૌહમા દિ'નું રાત્રિયુદ્ધ ને ધટાત્કચવધ

ઘોર હુલ્લું એ રાત્રિનું યુદ્ધ.

આમે જેમ તારલિયા હતા

એમ હતા કુરુક્ષેત્રે મરાણદીવડા

ભેરીઓ ને શંખનાદે

રાત્રિની વીંધાતી હતી સાતિ.

જયદ્રથવધે વ્યથ ધર્યો'તો દુર્યોધન
દિ'ના સંહારને સંધ્યાના યુદ્ધવિરામ વિના
બેળવ્યા હતા રાત્રિયુદ્ધે;
ને આબની વીજળી શા
ઝગકે ઝગકતા'તા મહારથીઓના રથ
અથગાઇ અથગાઇને મૃત્યુઓથે ઢંકાવા.

એવે બે નસત્રે શા
ધર્ષણ થયા દુર્યોધન-યુધિષ્ઠિરરાજનાં.
પછી મ ગણ્યા મહાસંહાર
ને રથિરમાસનાં ખાખોચિયાએથી
રગાતા'તા રણખૂંદના પાયદળ
અથો ઢેસ ખાઇ પડતા'તા
સડયા માસના બાઝયા સેવાળે
ને રમદોળાના હતા મશાલીઓ રુધિરે
ધૂમતા રથોની અડફેટે આવી.
“ પાર્થ ! તપઃકર છે આજનું યુદ્ધ ! ”
“ મદારાજ ! જૂમિ ભારતના રણ્યોપાદપડે
ક્યારેક જ બેસાયા હશે આવાં યુદ્ધ ! ”
“ પાર્થ ! યુગપલટો છે આ ! ”

જાને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે
રણ-આબમાંથી ખરતા'તા

તારા સમા કંઈક રણવીરલા.
એવે કૃષ્ણ દીદા ધર્મરાજને
ગુરુ દ્રોણના સાધતા સંગમ.
“ પાર્થ ! ધડીના છટા ભાગમાં
ગુરુ કરશે રાજાને કેદ ! ”
“ મહારાજ..... ! ”

એ બેજ સુણ્ય ન સુણ્ય કરી
કૃષ્ણે કુ જોખ્યો રથ
રણભૂમિમાં યુધિષ્ઠિરરથ સમીપે
“ યુધિષ્ઠિરરાજ ! ગુરુદેવ છે મદાગ્રણિયા
ન ખેલો એમની સંગે સંઘાત.
દુર્યોધન છે આપસમેવડિયો ! ”

અને કૃષ્ણે દીધી આત્માર્થને હાકલઃ
“ ગુરુદેવ ! પાર્થનેમે વાળો બાણ્યવર્ષનાં પૂર
ભાવિને જિતાવણું છે ધર્મરાજને રણાગણે
ને ભારતવર્ષે પાથરવા છે ધર્મના સામ્રાજ્ય ! ”

અને પાર્થ પ્રતિ ફેકતા થોથા શા બાણ્ય
ગુરુદેવ દ્રોણાચાર્ય મલકયાઃ
“ કૃષ્ણરાજ ! બ્રેહ્મિકર વિચરો
ધર્મને ન જકડે કદી અધર્મ કેદ,

અધર્મપક્ષીનો સેનાધિપતિ છું હું ! ”

અને દસ્યા કૃષ્ણ.

“ શુરદેવ ! શોભે એવાં વઘા વચન ! ”

અને એવે... ?

કણે થેથે ધનંજયરથ.

“ પાર્થ ! રાત્રિનાયે કાળાં અમ

ધડીક ઢાંકે આભચંદ્રને,

પથ પછી... ? ”

અને એ કૃષ્ણવેણના

પાર્થ દીધા મૂક ઉત્તર

કર્ણસારથિ સંહારી અશ્વ સંગે.

પછો કર્ણ બેઠો કૃપાચાર્યરથે,

રપટ પેખ્યો કૌરવસૈન્યે પરાજય.

પથ પછી કર્ણ વીરે

શંખનાદની કરી પરંપરા

ને શૌર્યે સંહારી પાંડવસૈન્ય

એસરનાં વાળ્યાં કૌરવપૂર.

“ પાર્થ ! બેઠહ કરે છે કર્ણ ! ”

મદારાજ ! વીર િ રામાયુત,

ભારતે પડે એના શૌર્યના પાછંદા ! ”

એવે આબ્યો રાત્રિનો રાગ

માયાવી ઘટોત્કચ ત્વરાએ

“ મામાજી ! આપ ને પાર્થકાકા જે છો આસા

તો સુદસમાપ્તિ કરું આજ ! ”

અને મહાભારતને સારથિએ દોષા હિતર:

“ જેટા ઘટોત્કચ ! પરાક્રમી છે બીમ સપૂત,

અમૂલ્ય પણ છે આજ

ગુજ શૌર્ય દાખવવાની ! ”

“ આસા, મામાજી..... ! ”

અને માયાવી ઘટોત્કચે

બચ કરે કીધો હુકાર

ને અદૃહાસ્ય કીધું મહાસંહારનું.

સુશ્રી કંધ્યું સારુયે રથ્યામણ

હાજી ગગડયા કૌરવસૈન્યતા

ઘટોત્કચની રાક્ષસી સેનાના ભિમટયા પૂરે.

મહાવિક્રાળી હતી એ માનવ

સ હાનુ જાણે કરતા તાડવ.

છસ મ દસ એક ઠેકે

કિરખાણે કાપતાંતા દસ મસ્તક

ને કાળભૈરવ શા ઘટોત્કચે

અગાધ ફાં બળે પછી

કર્ણુરથના અશ્વને ઝાળી

રથને ભેવડાબ્યાં ચક્રધુમલિયાં.
પછી મુષ્ટિકાએ હણ્યો રથસારથિ
ને કર્ણ પ્રત્યે કર્યો ધસારો,
એવે અશ્વત્થામાએ વાથો
આડો બાધી બાણકિન્નો.

અને ઘટોત્કચે
દશ્યે પીધો આક્રમણ બાળનારને
ને કૂદે જોમ વીર્યો વાધ
એમ એક ને બે છબંબે
અશ્વત્થામાના રથ સમીપે આવી
ખૂટાતો ઝાંધો મહાર
પણ અશ્વત્થામા ગુરુપુત્ર
સમોવડિયો શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાનો
એણે કાપ્યું બાણ કરી ખડ્ગ.

એવે ગાડ દીધી ઘટોત્કચે
ને આળે અદશ્ય થઇને
પથ્યગ્ના જરસાબ્યા જરસાદ.
એ દગ્ધ રાત્રિનું પોર ગુદ્ધ
ને રાક્ષસી સેના ઘટોત્કચની
બાણે બુનાવળ પ્રકટીને
કરતી દગી માનવ-સંહાર.

અમર્યાદ હવું એ
અધોર ધોર રાત્રિ-યુદ્ધ.

એવે અસાધુધ રાક્ષસે
દુર્યોધનને કહી લીધી રણસગામ
હે માયાવી ખેલે માયાવી સંગે.
અને ધોર એ રાત્રિ-યુદ્ધે
માયાએ મૂકી મર્યાદા.

એવે પુત્રની-સહાયે આવ્યો પિતા
ને બીમકર્માએ .
અસાધુધના સાધ્યા સમાગમ.
એવે ધટોત્કચની ભૂતાવળસેના
સંહાર કરતી'તી કીરવસેનાના.
ને પાર્થરથ સમીપ આવ્યો હરખાઈને ધટોત્કચ.
" મામાજી ! બહુયે કીધો છે રિપુસૈન્યસંહાર,
શી આશા છે હવે ? "

અને વણા કૃષ્ણ મહાકવી:
" એટા ધટોત્કચ ! ઉગ્ગળો તે દિકાંબાની કૃષ્ણ,
પણ પાંડવપક્ષની કૃત-વૃક્ષાએ
અવરપ છે પ્રથમ
રાક્ષસેન્દ્ર અસાધુધનો વધ

ને પછી રાધાપુત્ર કહ્યુંનો । ”

એ કૃષ્ણ-વેળા ઝીંયાં ધટોત્કચે
 ને ‘હુ ક .. ’ ‘ હુ ક... ’ કરી હુંકાર
 પ્રથક કરી ઘોષણા
 ને અનાયુધ ને બીમકર્માના યુદ્ધે
 આભેથી ફેંકયો પથ્થરદગનો પહાડ;
 પછી એવા બે માગાવી
 ધનધોર મહાભયકર યુદ્ધ.
 “ પાથ’ ત્રેનાયુગે જોવા’તા
 વાનરેન્દ્ર રાથી ને સુમોવ-યુદ્ધ
 એના બેલે છે બે । ”

અને એવે હીરુ હસ્ય કૃષ્ણ ને પાથે’
 પચક્રાય વીરનાળ ધટોત્કચે
 હપદા ને કર્પા હાકના
 ને દીધી એક ને બે ઠેક
 પગપગ ઠેકે એમ
 ને પગ જાદા અમાયુષના
 પછી ફરમગી ફરોને
 કુબાલ જોમ ચાકડે ચડાવે
 એમ યુમાબેલ ચણર ચણર
 અમાયુષનો પ્રથક દેદ,

ને પછી પટકયો ધરતીએ !

શું અસાધ્ય મરાણો ?
કૌરવસૈન્યે મર્યો હાહાકાર.
“ પાર્થ ! બેઠક કરી છે ધટોત્કચે ! ”

અને રાત્રિના એ પ્રદરે
ભાથાએથી લપ્તને વહેડતાં બાણ
વધો માંડીરધ-વાઃ
“ મદારાજ ! માયાવીએ છુટ્યો માયાવી,
ને પ્રથમ ઉદ્ભવે છે દેવે
કે કયા સંસારકૃત્ય કાળ
ભીમકર્મા વર્ષા દિડંબાભાજીને ? ”
“ પાર્થ ! મહાભારતના વ્યાખ્યા સંહારયજ્ઞે
વિસ્તૃત કરવા દેહ-બળ
વિધાત્રીએ વગબ્યા ભીમકર્માને
કે પિતા પુત્ર સગાથીલા
પૃથ્વીનો ઊનારે ભાગ ! ”

અને એવે દીરધ્ર
ધૈર અધારગત્રિના પ્રદરે દશ્ય.
માયાવીના વાળમાં પૂર
કર્ણે બોડી કરી લામ.
કર્ણનાં શોષ

સૂરનાં કિરણ સાં હતાં તેજશાં
પણ હાંકતું હતું ધટોત્કચાપી માયાવી વાળ.

રાત્રિ વીતતી હતી
ને ધટોત્કચના ધોર પરાક્રમે
શું સારીયે કૌરવ-સેનાનો થયો નિઃશ્ચે નાશ ?
અને કૌરવ અમરીનૃત્તે
વીનઝ્યો કણ્ઠ વીરાને.
એ વિનવણી કુર્યોપનની હતી
" કણ્ઠ ! વીતી છે અર્ધ રાત્રિ
ને પ્રભાત થયે
ધટોત્કચ વાળશે ખમસાધ્ય
સારીયે કૌરવસેનાનો ! "

અને ઝૂમતો મામનાએ
ગધાપુત્ર કણ્ઠ વધો
પુત્રરાજ ! મુઠ્ઠા અઢેલા શિરે આઝ્યો જારે
પ્રયત્ને મારે ઉનાક કણ્ઠ
પાઠઝ્યો મેં કુશાસનને
ગુરુ દ્રોણને દેશ સદેશ,
પણ ગુરુએ દીધા ઉત્તર
" અજ છે મોખરે રહી
પાંડવ-જેનના પ્રચડ ખસાર,

ને કહ્યું દુઃશાસનને
 કે સરદાર ન લાગે ક્યાંય
 તો માતા ગાધારીને ઉઠેરે લેજો ઓથ ! ”
 એ સુણી પડીક ડગમગ્યો દુર્યોધન
 પણ પ્રચંડ સંહાર ઘટોત્કચને
 વીતતી રાત્રિથીયે હતો અધિક,
 “ કહ્યું ! તુજ કને છે
 ઇન્દ્રે દીધી અભોધ સાગ ! ”
 “ યુવરાજ ! જીવલેણ છે એ સાગ,
 પણ સંધરો છે પાર્થેહનન કાજ ! ”

અને વધતી હતી
 ઘટોત્કચની ભયંકર ભીષણતા.
 “ કહ્યું ! મદ્રા પામશે જીવતા નર
 અહમ્મ્યા છે ઘટોત્કચમાંડયા સંહાર.
 સમરયા છે આજ રાત્રિયુદ્ધે
 કે વધશે કે નહિ કાત પ્રભાતે
 કૌરવ-સૈન્ય-વિકાગ શેષ ! ”
 “ શું..... ? ”

પછી કહ્યું કયો સિંહનાદ
 ને ડગમગ્યું સારુચે રણમાંણ !
 “ પાંચ ! વીર કહ્યું આજ

કરશે હદની બેહદ ! ”

“ મહારાજ ! વીર છે કણ્ય ! ”

અને એવે દીશ્યું દસ્ય
પાર્ય ને પાર્ય—સારથિને:
કણ્યરથે ઝખૂંટી વીજ
ઝળહળ જાણે ઝાઝમાળ.
એ હતી ઇન્દ્રે દીધી શક્તિ,
એક જ આસ હતી કણ્યની,
એ વીંઝી એણે
ને વણેડી ધટોત્કચે.
બહુથે નેમ ચૂકવવા મધ્યે માપાવી,
પણ એ હતી અધિક માપાવી,
ને વીધી વદાઃરચન
ગૃધ્રીએ પાડ્યો ધટોત્કચ.

પહાડ પડ્યો જાણે
ધૂમી ધૂમી આભેથી જૂતળ
એમ પડ્યો વીર
પટકાઈ કુરુક્ષેત્રના સંહારખજે.
એના ઊડવા આજે હવિ,
ને સખ્યા આબ—જેસરંભે ઇતિહાસ
ધટોત્કચના મહારોવના !

(૧૪૧)

રાત્રિયુદ્ધવિરામ ને કૃષ્ણે ભાષણો
પાંડવ-વિજય

રાત્રિયુદ્ધે ધર્મેત્કચહનન પછી
પ્રવર ત્રીજાએ થયો અંતોદય
તે વ્યાજ-ચાંદરડા થયા ઝાખાં.
અને કુરુક્ષેત્રનાથે સૈન્ય-તાગલાગ્યો
ધોર યુદ્ધના અમે ઝખનાણા થયાંતા.

બે પદો થયો હતો પુદ્ધિવિરામ
 નિદ્રાદેવોની આરાધનાને કાળ.
 પણ પાંડવોમાં છવાઈ'તી વ્યથતા
 ધોર ધટોત્કચના વધેથી,
 ને રાત્રિપુદ્ધિવિરામ પછી
 શોકમસ્ત બેઠા'તા મળા
 એવે રજૂમણેથી સંબળાતા'તા
 ધવાયા યોદ્ધાઓના આત'નાદ
 ને હેમતા આસ મૂકતાની
 અરણ્યે પડી'તી કો'ક કો'ક ચીસ.
 એવે મલકામલ્યું વેરતા વેરતા
 પાડવશિખરે પધાર્યા યોગેશ્વર
 અને આનંદે કરવા લાગ્યા નૃત્ય.
 ત્વરિત મનોમ થન પછી વલો પાર્યઃ
 " મહારાજ ! ધટોત્કચનો થયો છે વધ
 ને આપ બાસો છો હર્ષિત,
 શા છે બેદ ? પ્રભો ! "

અને હસતાં દમતાં કૃષ્ણે
 બીમકર્માની યાગડી પીડ.
 " પાડવશિખર ! ઉમ્મઆગી ને યજ્ઞમાગી પ્રે.
 ગુગ્ગુ પુત્ર ધટોત્કચે
 આજ નિતાડ્યા છે પાડવોને

રણે પોઢીને કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ ! "

અને કૃષ્ણ-વેણુએ
આશ્ચર્યે દુષ્ટ્યા પાંચ ભાત,
એવે ફરી વઘા યોગેશઃ
" મુખિષ્ઠિરરાજ ! શોક વિદારે,
ક્ષત્રિયજ્ઞયો રણે પોઢયો.
એમાં વધી છે કુળની લાજ,
દેહ-હનન તો સર્વને છે
કર્મ-સંન્યાસયોગે જીવે જીવન
ને ધર્મરથાપના અર્થે.
ભારતના ભાગ્યોદારના યજ્ઞે
પોઢયો વીર ધટોતકચ
દેહે ઝીલી કર્ણની સાગિ
એ એક સાગિ -
અવશંજતું છું મુદ્ધનું ભાવિ.
અવશ્ય દણ્ડત કર્ણ પાર્થને,
ને પાર્થવિદોષ્યા પાંડવ,
નિવિવાદ એ છે વાત,
કે રણગણે પામે પરાજય.
આનંદો.....આનંદો.....
ઓ ભાગ્યવંતાઓ !
ધર્મરાજ્ય જ્યારતે પ્રધરશે

ને વીર ધટોત્કચ
નાશવંત રાક્ષસદેહ તજી સંસારેથી
પ્રાપ્ત્યો છે આજ દિવ્ય દેહ સ્વર્ગે ! ”

એ કૃષ્ણવેળે
શોકવાદળ જાણે પીખરાણી
રાત્રિએ દાંકતાં આભના ચંદ્રને
ને પ્રસરી નિર્મળ ચંદ્રિકાનાં
પ્રકાશ વેરતાં તાં પાંડવ-શિબિરે.

એવે વદા મહાભારતના સારથિઃ
“ મુષ્ટિરિરાજ ! જૂમિ ભારતનો વિદારવા વણર
ને ધર્મ-સ્થાપના અર્થે
યુગદ્વાપરની સંધ્યાએ
અનતરો છુ દું જમને.
યદા યદા દિ ધર્મસ્ય અજાનિર્ભવતિ ભારત !
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદ્વાત્માગ મૃજામ્યહમ્ ॥
મનુષ્યએ કર્યો કંસનો ૯ દાર
ને વધ કરાવ્યો જરાસ ધનો
ખળિયા જીમહર્માની ગદાએ
અગાધ દતાં એનાં યુદ્ધકોશસ્થ
દેવ-દાનવ સંગાથે મળે

તોય હતો એ અન્ન્ય.
 વળી હણ્યો સિશુપાન.
 છેલ્લે વીર ઘરોતકચને ગ્રેરીને
 કણની હરી સાગ
 પાડવોને જિતાવ્યુ પેખો
 કુરુક્ષેત્રનુ ન્યાગણ્ય,
 ને જારતને અલ્લ-જારતના સામ્રાજ્ય ! ”

એ વધા કૃષ્ણ વેણ,
 એવે પ્રવેશ્યો પ્રજામતો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
 શત્રુસામ્રાજ્ય ગનીને,
 ને હરયા બીમકર્મા
 “ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! હજી પરાદ નથી પ્રકટ્યુ
 એવે પધાર્યા શત્રુઓ સજી ”
 “ બીમકર્મારાજ ! અભિમન્યુ ને ઘરોતકચ બે બાળુકા
 સ્વર્ગે કરે છે રીડિયા-રમણ
 એમના બાળખેને મૂકી છે માઝા,
 ને ઇન્દ્રરાજનામે કરે છે બાળુકા પન્દિસ.
 આવશ્યક છે ત્યા
 ગુરુ દ્રોણની હાક !
 પાલવશુ ને ગુરુદેવને સ્વર્ગે ? ”

અને મલ્લકામણી ને પ્રસર્યા હારથ

“ પાથે ! વીર મૃત્યુમનનાં વેણુ
 શું સાચાં પડશે આવંતી કાલે ? ”
 “ મદારાજ ! મરિદીવ અશકિત દાખવે છે
 સેવીને ગુરુ-પૂજ્યભાવ ! ”

અને કોર-હાવણીએ

ઉપાસ-રોકમિશિત હૃદય અમવીરનું.
 ધરોહરને હૃદયો'તે કહે
 પણ પાર્શ્વને અજિત કરીને,
 અને ગુરુકીલ્પશિનિ
 એકાધારી કુરોધન-કથા
 યા નિશા સર્વમૂતાનાં તરુણાં જાગતિ' સંપન્ની.
 તરુણાં જાગતિ મૂતાનિ સા નિશા પરપતે મુનેઃ ॥
 મોગી શા દલો ગુરુ કીલ્પ,
 પણ મોગમિત્ર મનના દલો
 સભોમના છે' પરિવર્તને
 ભામળ દલો એ
 નેવે નિશાએ પોદધા'તા અન્ન માનવો,
 જા ભગે નિશાચર
 ને કા ભગ મોગા.
 “ કુરોધન ! દલ પોદધા નધો ! ”
 “ ગુરુદેવ ! અમણુ અનિદિત
 કુરોધનના મદારાજ દારે,

મુહૂર્ત પછી જિગશે પંદરમા દિનું પ્રભાત,
પિતામહ પોદયા બાણુશમ્પાએ
ને ભૂરિશ્વરા ને જયદ્રથ હણાણા
પણુ ક્ષેમ જો પાડવશ્રેષ્ઠ,
એ નિહાળી હયમચ્ચું છે હૈયું મુજતું. ”

અને મૂંઝવણના કા’ મોખાએ
ફૂખી ગયો દુર્યોધન સુવરાજ.
વાતાંતા મંદ મંદ અનિલ
ને આજના અત્યર્થ બાગે
અ પ્રમાથે વૈરતો’તો અધઃપાદનાનાં હાસ્ય,
એ ઝીલી વધા ગુરુદેવ:
“ દુર્યોધન ! વિષાકાની ભાસે છે તુજ ભાવિ.
યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યજ્ઞ પાર્થો ધનુર્ધરા ।
સજ્ઞ ઐર્ષિઃજયો મૂર્તિધ્રુવા નીતિમતિમંમ ॥
નિર્ધિવાદ છે એ વાત,
કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે
તે ધર્મ છે ત્યાં છે જય ।
યતઃ કૃષ્ણસ્તતો ધર્મો યતો ધર્મસ્તતો જય. । ”

અને મનોમંથનને ડાલને
ડગમગ ડાલ્યો હસ્તિનાપુરયુવરાજ.
“ ગુરુદેવ ! ઐર્ષા સા વદો છો વેણુ !

આદર્શ નહિ રખાય અધૂરાં । ”

એવે પ્રવેશ્યો શકુનિ

ને હસતા વઘા ચુકે દ્રોણઃ

“ શકુનિ ! અટવાયા છે સુવરાજ રણખાણએ.

મોપાટખાણએ પારંગન છો તું.

તો ફેંક પાસા

ને પાડ પોખાર । ”

અને હોબાયો વયો શકુનિઃ

એવે પ્રવેશ્યો શસ્ત્રસભ્ય કુ શાસન.

“ કુ-શાસન ! સાક્ષાત્કે મેનાયો અગ્નિ

એમ મેનાવે રણંગણે

ને બાળ પાંચ પાડવખાન. ”

પણ કોણ દે ઉત્તર ?

ને દરયા ચુર દ્રોણ.

“ દુર્યોધન ! દક્ષાદ કરીશ કોરવખાન

કાનના ચુદ્ધે.

સર્વ પાયાલ મોદાના દરીશ પ્રાણ

ને ખાઈની ખાણ

મોપા' ખુ વીર કબ્રાને । ”

અને.....!

(૧૪૨)

પંદરમો દિન; દ્રોણવધ

પરોડ જીગ્યું પંદરમા દિનું
 ને સ્વર્ગરાજના સાગથિ અરુણે
 રજનીના ચંદ્રનાં દયોં તેજ.
 પછી સ્વર્ગરથ પૂર્વે દીસ્યો
 ને પંદરમા દિનના રત્નગિણે
 ધરતી ધ્રુવધણાવતા ગુરુગથે
 પાંડવસૈન્યે બોસાવી હાઠ.
 એકએક ખાંચાલ યોદ્ધાને
 હાથમેણ બાણે વીંધના'તા ગુરુદેવ.
 શંખ બોરી ને વીરઘાટે
 એટલે-ભરતી આવતી'તી બે સૈન્યે.

એવે નકુલે
 તીક્ષ્ણધારાગા ખડ્ગે
 જેમ શુભક દુર્વાચિન્ધિ કાપે
 એમ માડ્યો કૌરવ-સ હાર.

શું કોડ દત્તી ગુરુદેવ ને નકુલે
 કે કોણ વધે છે સંહારે ?
 એવે સદેવે

આચાર્યે છે જ્ઞાન

ને ધનંજયે છે યોગ । ”

“ કહ્યું, વીર ! અને શાં શાં છે તુંમાં ? ”

એ પ્રશ્ને

મજધાર દૂખીને વિચારસાગરે

ઝમકે જેમ સાગરજીભેયો

પણ દૂખકાં ખાતો ખાતો પછી

અમાન, સમાને ડમમગી

પુકારે જેમ મનોવેણ્યતાં

એમ વધી કહ્યું.

“ યુવરાજ ! ગુરુ દ્રોણે છે ને પાર્યે છે

શૌર્ય જ્ઞાન ને યોગના જાંઝાર,

એથી છે અધિકાં હું કને,

પણ આઘાતો અસત્યના અત્રે

અને મૂક્યો કણે નિઃશ્વાસઃ

“ દુર્યોધનરાજ ! કહ્યું દાનેશ્વરી કહાબો

જન્મતે દીર્ઘાં કહો માગ્યાં જ્ઞાન

તે જ્ઞાનની પુણ્ય-જ્યોતે

ભરમ ખતે અસત્યનાં અત્ર;

પણ પૂર્વજ-મનાં ક્રિયમાણે

પ્રતિકૂળ જાણે છે જાણિ,

પણ એ કાવિને સંહારીશ હું
મુખપદાના કુરુક્ષેત્રભૂમિએ । ”

એવે..... :

પાંડવસૈન્યેથી કીડયો જેખ્યો વટોળ
ને એ વીરા યથા સમજ;
પણ હજી એ ઘુશાન,
વટોળ હતો એ ગદાધારીના સૈન્યનો.
કુસળ મેધ સરીખડો
ગદાઓનો વરસાવતો વરસાદ
કરીને એક ધા ને બે કાઠિયા
પધેરતો હતો નાગિયેર શાં મસ્તક
ને ચારે જોમ ઊભો શેરડીનો સહિ
એમ પાઠ કરતો'તો ગદાધારીના સંહાર-નિયોગને,
ને ઊભે ઊભા કરી જીવ નિયોગ્યા દેહના,
‘ પતરી ’ યાદ ધરતીએ
બિહાવાતી'તી ઊતરાની જાનમ

એ સમર્થમણીની શેતરજે
પ્યાદાં સામાં હતાં પ્યાદાં
ને અશ્વદળ સામાં હતાં અશ્વદળ
ને રથના ગોરવાએ
મગ્ધા'તા રથીઓના ધનુર્ગોરિયા
“ પાશ ” અવધ ઊઘાળ અવરથ

ગુરુ ક્રોધુના સંહારહવનતી ! ”

અને ફૂલડાં સાં વેરતો બાણ
ધનંજય વદો વીર વિનયવચનઃ
“ મહારાજ ! વિદ્યાભક્ત છુ’ છુ’ શિષ્ય
કહી નહિ સંહારં ગુરુદેવને ! ”
અને વધતી બાણવર્ષાના
ત્રાપા બાઝ્યાંતા કુરુક્ષેત્રે
ફૂફૂક... ફૂફૂક... ડહ ડહ પડતાંતા
ખે પક્ષના થોહા રણે
ને ગુરુદેવની સંહારહાક
મમપુરાંએ દેતીંતી ખડખડા.

એવે યુદ્ધે ઝૂઝતા વીર જીમકમનિ
મહાભારતના સારથિએ કીધી સંગાઃ
“ મહાધર ! ગુરુ ક્રોધુના ધોર સંહાર
અવધની ઓળંગે છે ક્ષિતિજ.
સારુથે પાડવસૈન્ય
સંખ્યાએ પોઢશે રણંગણે ! ”
“ મહારાજ ! ત્વરિતતાનો છે અવસર,
આપ આપા ને દોરવણાં
સદાય છે અમને શિરોમાન્ય ! ”

અને રથી પાર્યં વર્ષાવતેતિ
ગાડીવેથી અમોઘ બાણવર્ષા

એવે વણા અર્જુનના સારથિઃ
 જીમકર્મા ! રણાંગણને પશ્ચિમ મોરમે
 ખેલાય છે હસ્તી-સંગ્રામ.
 મહોન્મત એક હસ્તી છે દૌરવપક્ષે
 ને એનું છે અશ્વત્થામા નામ;
 મદાધાવે વધેર કુંભસ્થગ
 ને અશ્વત્થામા-હનનતા
 હપનાદ કરીને દે સાહ ! ”

અને જીમકર્માએ
 જઈ હણ્યો અશ્વત્થામાનામી હસ્તી.
 “ અશ્વત્થામા મૂઓ ! અશ્વત્થામા મરાયો ! ”
 પ્રચારસાહ પ્રસાર્યા સારીપે સેનાએ,
 એ સુણ્યા ગુરુ દ્રોણે

મહાભારતના સારથિએ
 ધુમાળ્યો ધનંજયરથ
 ને લીધો ધર્મરાજ સમીપેઃ
 “ કુધિષ્ઠિર ! અવલ એ છે યુદ્ધનું બાવિ આજ
 તમ સંસારની હદાતાએ;
 જીમકર્માએ હણ્યો છે અશ્વત્થામા હસ્તી,
 ગુરુ દ્રોણે માન્યો છે નિજ પુત્ર;
 અમાધ આ સંહારના સમુદ્રે

દુઝર છે લાખરી લાગ,
પ્રશ્નશે આત્માર્થ આવી તમને:

અને દિડ્-મૂઢ બન્યા યુધિષ્ઠિરે
પ્રશ્ન્યા ગદાભારતના સારથિને:
“ કૃષ્ણરાજ ! પ્રશ્નશે તો સત્ય વદીરા
કે બીમકર્માએ હજ્યો છે અશ્વત્થામાનામી દસ્તી ! ”
“ યુધિષ્ઠિરરાજ ! સંકારવડે ન હોય સત્ય-અસત્ય.”

અને એવે...!
કર્મડગ્ધનમ દરકતો
સમીપે આગ્યો ગુરુ દોષ્ય રથ.
“ યુધિષ્ઠિર ! ધર્મી હો,
ધર્મ છે જગતે ધુરંધર,
પ્રશ્નું છું જાનને પ્રશ્ન
શું હજ્યો છે અશ્વત્થામા ? ”

એને મનસૂસામરે કમમમ ડોલી
વેણુ વઘા ધર્મરાજ
અધર્મ ને ધર્મ મિશ્રિત:
“ ગુરુદેવ ! અશ્વત્થામા મરાણો છે મુઢે ! ”

અને વઘા પછી મંદબ્ધનિએ વેણુ :

“ નરો ઘા કુંજરો ઘા ! ”

અને ગુરુ દ્રોણ રથ
પુનઃ ઊભો આવી રણગણે.
આજના ધનધોર સંઘમે
રુધિરની વહેતી તી સરિતા
ને મહોં સરતી તી મસ્તકપાંકિત.
વિચારમસ્ત ગુરુ દ્રોણ
શસ્ત્ર તમવા કે વાપરવાના મનોમ ધનેથી
હસાં શાં વેરતાં તાં બાણ

એવે ધૂમતો ધૂમતો
દ્રોણ રથ કને બાબો. જીમકર્મા.
“ ગુરુદેવ ! પ્રસન્નનાં આયુષનાં કરો વિસર્જન
ને અશ્વત્થામાની આત્મસાતિ કાળ
સર્જન કરો કોં સુકાર્પનાં ! ”

અને આત્માએ
આયુષી ટેકવી રથની યાંભલીએ
યોગાસન માંડ્યું રણગણ મધ્યે
ને સમાધિરથ થયા ગુરુ દ્રોણ.

અને.....?
ફરક...રફક...ફરકતોડો કમડળધ્વજ.

“ પાર્થ ! પેખ ધ્યાવાણુ ને ક્ષત્રિયનાં મનોવર્ગી કરમ્ય,
અભિમન્યુ પોદયો રણગણે તેવે
પ્રતિજ્ઞા કરી તેં જયદ્રથવધની
ને ગુરુદેવ શસ્ત્રો તજીને
બને છે સમાધિસ્થ અત્યારે । ”

કૌરવદળ પર વર્ષાવતો બાણવર્ષા
ધનંજય મલક મલકયો.
એવે ધૂમતો આબ્યો ધૂટદુમ્ન
મહાભારતના સારથિ કને,
એતે હૈ આંધીને
કૂણે કરી નેત્રસંજા.
એ પારખી ધૂટદુમ્ને
ને ક્ષણિ માટે જેમ વીર્યો વાલ
એમ એક ને બીજા ઠેક
પટાધર જેમ પૂગે સિકારીને મયાણ
એમ ગુરુ દ્રોણ રથે આશ્વી
ખડ્ગ વીંઝયું આલે
ને સમાધિસ્થ ગુરુનું મસ્તક
દેહથી કડું અળગું.
“ દ્રોણવધ... દ્રોણવધ...! ”
રણગણે થયો હાહાકાર,
કૌરવસૈન્યે પડ્યું ભંગાણ

ને થઈ નાસ-ભાગ
 રાખનાઈ થયા પાંડવપણે
 ને ભારતુ' જન'ત કે મયો મુદવિરામ.
 ગુરુ પેદયા રખાંમણે
 વિદ્યાનો પડયો દોષ્યામણ
 એમના બળ્યાબ્યા
 કુરુદેત્રે ખેલાતાંતા
 વિજય ને પરાજયના વણ-અપવણ
 ને દ્વાપરની ભાગ્યવિધાનીએ
 ગુરુ દોષ્યાની રેખા આંધી હતી.

અને.....!

પાંડવ વીરા
 ઘેરી ઊભાંતા દોષ્ય રથ,
 રથે ફરકતોંતો ક્રમ ડગડગ.
 ને ધખ ધખ...ધખ વહેતોંતો
 દોષ્યાચળેથી રધિરધિધ.

એ જ ગોરવમયુ' મુખકું
 મરક મરક મરકતું પડયું'ઈ
 કે જીને બેલેથી ઝીટ્યાંતાં
 પાંડવ-કોરવે વિદ્યાનાં જરણાં.

એક વિવાદછાયા

ધનંજયમુખડે પ્રસરી

ને ધૃષ્ટદુમ્નને ક્યાં રોષવેણુ

“ ધૃષ્ટદુમ્ન ! અનાયુધ ગુરુનો નહોતો કરવો વધ

યુદ્ધધર્મની ઓળંગીને રીત ! ”

એ પાર્થવેણુએ

કંપારી પ્રસરી સર્વને

ને ધનંજયને મુખડે

જેમ તપતો હાનુ થડે આભે

ને બદસાય અક્ષાશ ને રેખાશે વાતાવરણુ

એમ બદલીને પ્રસરતાંતા

રોષના ભાવ-આનિર્ભાવ.

એ નિહાંગી બીમકર્માએ

યોગેશ્વર કૃષ્ણ પ્રતિ સાધ્યા નેત્રદોર,

એ ગીનીને વદ્યા મહાભારતસારથિ:

“ પાર્થ ! આયદન તજ,

ભાગ્ય-નિર્માણ હતો ગુરુદ્રોણુ-વધ ! ”

“ મહારાજ ! ક્ષમા કરજો,

પણુ નહોતો એ યુદ્ધધર્મ;

સમાધિરથ હતા અનાયુધ ગુરુદેવ

ને હીન કૃત્ય હતું વધ કરવાનુ ! ”

બરમના કુગેથી બરમ જ દોષ । "

• • • • •

અને નાસભાગ કરતું કોરવ-સેન્ય
કોરવની છેત્રી હરોળે
કમે કમે જમા થતું હતું.
'દોષ પડ્યા'... 'શુરુવધ'ની શબ્દાવસિયે
પ્રસર્યા હતા હોહાટ ને યોધાટ
ને એક યોદ્ધા કોરવ-પદના
ધેરીને ઊભા'તા અશ્વત્થામાને.

અશ્વત્થામા...

નિઘા ને શૌર્યનો અંકાર
જાણુજીહાર અમોઘ અભ-સરજતો.
એતું પિતાવધના ક્રોધે
વિહ્વળ ને વ્યથા બન્યું'તું' મનકું.
ને રોષઅંકુર ઊગીઊગીતે
વિસ્ફુલ થતા હતા મુખડે.
એવે ક્રોધાગ્નિ બમ્બકયો ધામઝાળ
ને નિઘા અ-વિઘા બની,
અજાનનાં પ્રસર્યાં સાઆગ્ર્ય
ક્રોધ-અગ્નિને જાનને દાંકતાં
પછી ધનુષ્યનો ક્યો અશ્વત્થામાએ દંકાર
ને બાધેથી શોધીને કાઢ્યું

ના...ગા...પ...જ્ઞા...અ...

" કુપોધન સુવરાજા ! હવે જોળંગુ છું
આજ બેઢતની ! "

" અશ્વત્થામા ! વધાર્યું વઘા.

અંજલિનાં તપશ્ચ શુરદેવને આ વિના
તાં દશે શેઠ બીજાં ? "

અને અશ્વત્થામાએ
ધનુષ્યેથી વઢોડ્યું નારાયણાચ.

આખે જોડ્યું પ્રથમ
એ નિહાળ્યું મધુસૂદન કૃષ્ણે
ધ્રુમશ્રિપા લેતું ચક્ષુચાએ
ધૂધનાં પ્રસરાવતું અન્ન.
અન કુરુશેત્રે
સૂય્યે થયો અંખવાલો
સ્તંભન થયાં વાતા વાણનાં,
ને સારીયે પાંડવી સેના
આખે નિહાળી રહીઃ
ને નારાયણાચ અશ્વત્થામાનું
વિરતૂત કરતું અથઠર આંધી
ચક્કર ચક્કર ફરતું બિતરતું હતું.
એ નિહાળી વલા યોગેશ્વર કૃષ્ણઃ

" જીમકર્મો ! ઝગુબે છે મદાસંહાર
 સારીયે પાંડવી સેના રૈજારો.
 ગુણ છે નારાયણાચને.
 દોહચુંબક જેમ બેટે સોહચુંબક
 એમ અછ-ચાચને બેટશે
 ને કરશે પછી અછ-ચાચધારીનો સંહાર ! "

એ ધ્યુવેજુસે

હાકાબાકા થયા વીરા
 ને આખરી વિનાશના ઓળા
 ભાર્યા નૃત્ય કરતા
 " મદારાજ ! સર્વના હોય જાગે વિહારજી ! "
 " જીમકર્મોવીર ! છે અવશ્ય વિહારજી
 કે અનાયુધ બને સર્વ ! "

અને રણક્ષેત્રપતિ જીમે
 સારીયે પાંડવસેનાને આધ્યે આદેશ
 કે સર્વ બને અનાયુધ !

પછી.....!

ધુમણિયા લીધા નારાયણાચે,
 પણ વ્યર્થ.....
 સારીયે પાંડવસેના હતી અનાયુધ;

ને ધૂમીધૂમીને
નારાયણજી જેડી પૃથ્વી
ને રસાતાલે ડીનરી થયું રાંધું

ખખ તોય

સંધ્યાના કચ્છ રવરની
ધુળરી હની પાંડવસે-યે.
પૂરવી રાડી વિરાગકુ રસાતાલે નારાયણજી,
ખખ ક પારીએ કંપાતાં યોદ્ધા,
ને મધ્યાના સપ્ત રમે
સપ્તભોજના મનમ શા બાસ્થા,
રણગણે બજૂકતીંતી દાદક જગજા
ને મહાસદારના કારખા નાદ
કાનની ફોડતાંતા જવનિકદ
કારખા ચિચિપારી દરતીઓના
ને ધવાયેલની સિતકારીએ
ભયંકર બાસણુંદુ ક્રુરશેત્ર

કેવી પડી આવતી કાલ ?

એ ભય કરે પ્રથ
રાત્રિના પ્રસર્પા ઓળાએ
ધૂમતી ભૂતાવળ રો ધૂમી રકો હતો
બેપદી પાંડવ-કોરવસે-ગાએ ?

(૧૪૩)

સોળમે દિવસ; કર્ણુ સેનાધિપતિપદે

અનેરે હતો આજનો સંમામ
ઠોરવસેન્યે હતાં મહાધનુર્ધારી કર્ણુનાં દોરવણાં
ને હતો આજ અનેરે ઉત્સાહ.

કર્ણુ કરતો'તો
' જય ' ધનુષ્યની પ્રત્યંયાનો ટંકાર
ને રણુક્ષાક કરીને વીર
મહાસંહારનાં ખેલતો'તો તાંડવ
ઢંકાયું હતું રણુમિલુ
કાયા મરતક ને રૂધિર લય્યાં ખાખોચિયાંએ,
પાંડવસૈન્યે પ્રવર્ત્યો'તો હાહાકાર;
કર્ણુના ધાવ
વસમા હતા ઝીલવા આજ.
“ પાર્થ ! ધમધમતાં કર્ણુનાં શૌર્યપૂરને ખાળ
નહીંતર સંધ્યાના યુદ્ધવિરામે
અદ્ય રહી હશે પાંડવી સેના । ”
“ મહારાજ ! આશા..... ! ”

અને પાર્થરથે

પુદગિજે સારથો કળંદોર;
 મરક મરક મરકયો કળં.
 " પાર્થ ! પિતામહ ને ગુરુદ્વેશ નથી,
 દવે છે કળં સામેના સંગ્રામ ! "
 " કળં ! શોધના બે દુરંધર પોદયા,
 શી છે દવે તારી વિભાલ ! "

અને બે ખેલ્યા પછી

પ્રારંભનાં અસ્પૃશ્ય;
 એવે અશ્વત્થામાએ દોષી લાકઃ
 " પાર્થ ! સંશયેતક ચેદ્ધાના કૌરવભૈરવે
 આમંત્રણ છે મુજનું તુને
 કે સંગાધીક્ષા ખેલીએ સંગ્રામ ! "

અને ધનંજયે ઝીંઘ્યાં વેણુ.

એવે દોર્યો ળીમકમાં
 સિંદગળનાંએ ગદા વીંઝેનાં આબે
 ને બધ કર વાયુએ પ્રસરાવતો સંહારવદોળ.
 " મહારાજ ! અશ્વત્થામાનાં ઝીંઘી આમંત્રણ
 કરશું ને સંશયેતક ચેદ્ધાએને સંહાર ? "
 " અવશ્ય વીર ! સંહારનો ધજ છે આ,
 રુધિરની ઢેળે આહુતિ;
 ધૂમ એના આબે ઊડશે

ને ઇતિહાસ લખશે આજને ઝોરાએ
યુગદ્વાપરના મહાસંહારના ! ”

• • •

અને મહાભારતના સારથિએ
ધુમાળ્યો પાર્થરથ
ને પછી સંશયેતકમોએ મંડાણો સંહાર,
“ પાર્થ ત્વરા રાખ,
હજી કર્ણુ સંગે ખેલવા છે
કુરુક્ષેત્રના આખરી સંગ્રામ ! ”
“ મહારાજ ! અભિવાધા પૂર્ણ કરી ગુરુપુત્રની
મહાકાળીના ખરેખર બરું છું
રેડીરેડીતે કોરવરધિર !
પછી ખેલીશ ગુરુપુત્ર સંગે ! ”

અને ધનંજયે કીધો ગાડીવ-ટ કાર
ને માડ્યા ધોર ધમસાણું
એક બાણે છેડે મરતકપંક્તિ
ને બીજે બાણે
અપ્તરદાકયા વીધે હૃદય.

એક મુહૂર્તમા
પાર્થે મત્યાળ્યો હાલાકાર;
પછી દીધો અન્યથામાને પરાજય

રણે રાણા પાર્થ.

એવે યુધિષ્ઠિરરાગને

કૃષ્ણે દીઠા કણ્ઠે સ્વમે એવતા સંભ્રામ,

પણ કણ્ઠે આણાવણીની આલુભને

બયર્થ જાણે મારતા વચખા;

વીર નકુન કરતો તો સહાય

પણ ખેવ હતા કણ્ઠે શૌર્યે અસહાય.

" પાર્થ ! અવનવુ કરશે કણ્ઠે । "

" મહાગજ ! વીત્યો છે એ કાળ કેદીનો,

હવે તો ' ગાંડીવ ' ખેલશે ' જય ' ધનુષ્ય સંગે । "

અને કૃષ્ણે કાઢ્યા પામજન્યનાદ.

જેમ મુરલીનાદે શેષ ડોને

એમ ડોલ્યો વીગ કણ્ઠે

કે સમોતડિયાના લાખ્યા સંભ્રામ.

એવે કૃષ્ણે દીડી હાકલ

" વીગ કણ્ઠે ! શેભાજે ' જય ' ધનુષ્યના ખેન

પાર્થના ' ગાંડીવ ' સંગે । "

" દારિકેશ ! ચનગનું છુ કેલ વારનો

કે કપારે ખેલુ પાર્થ સંગે,

પણ યુધિષ્ઠિર ને નકુલ

દ્રોણટ અવરોધનાના મુજ રાદ,

(૧૪૪)

સત્તરમો દિ' ; કર્ણવધ

સૂર્યદેવ પૂર્વાચળે
પ્રતિભાભરી કિરણવર્ષા વર્ષાવતા
સુવર્ણરથે આભે ઊડ્યા,

એના હતા આ પરિણમિત કટાક્ષ
 “ પાર્થ ! કર્ણુરથે શોભે છે શલ્ય સારથિ ! ”
 “ મહારાજ ! પણ નહિ કૃષ્ણ સારથિ ! ”
 “ પાર્થ ! બીજી બિલુપ છે વીર કર્ણુને
 કે ઉદ્ધતાસરવિત કરે છે
 મહેલ્યા મારીમારને શલ્ય ! ”

અને પ્રભાતપ્રહરને મુહૂર્તે
 એ પક્ષે મંડાણા સંમામ,
 ધોરતા ધનધોર વ્યાપી
 ન વાચુ વાયા સંહારના.
 ધરતી માગતી'તી લીલુડા માયાના દાન
 છિન્નભિન્ન વેરાતો'તી માનવખોપરી
 ને શોષિતની વડેતો'તી સરિતા.
 યુદ્ધે ચઢ્યો'તો વીર કર્ણુ
 ને વણખાણ્યું હજી પરાક્રમનું પૂર આજ.
 પાંડવસૈન્યના હસ્તીઓ
 જોમતેમ કરતા'તા નાસભાગ
 વિહ્વળ બની કર્ણુના તોફાણ બાણો.
 “ શલ્યરાજ ! પેખ્યા કર્ણુના ધાવ ? ”
 “ કર્ણુ ! મમતરાને તો સૌથે મારે;
 બીતજો વસમા પાર્થના ધાવ ! ”

પણ એ કટાક્ષવાણી સારથિની

એતાં તેછલાં કિરણ
કોરવસૈન્યને મોખરે ઊભાને
ઝીસતો'તો સૂર્યપુત્ર કહ્યું.
“ કેવી પડશે આજની સંધ્યા ? ”
એ પ્રશ્ન પૂરછયો
સૂર્યપુત્રે સ્ફુરેલો રથે વિગળધાને,
પણ ઉત્તર લાખ્યા નિજ અંતરાત્માએથી
કે “ દિવ્ય દેરાનો વાસી
સંચરશે દિવ્ય દેશે. ”
“ શું ..... ? ”

અને એના ઉત્તર
શબ્દ સારથિએ દાધાઃ
“ કહ્યું ! બમ બન્યા ભાસે છે
સંહાર નીરખી પાંડવસૈન્યના.
શું ચિત્તમમણ્યાએ વહો છે ? ”
મદ્રરાજ શબ્દ
કુશળ હતા અધિવિદ્યાએ;
કહ્યુંને ખેલવ તા પાશ્વે સ એ સમામ,
પણ ધનન્યસારથિ હતા હારિકેશ
ને કહ્યું કરી શબ્દરાજની વરણી.
પછી બહુબહુએ કુર્ષોધનરિતવણીએ
કમને સ્વીકાર્યા શબ્દરાજે રચાન,

કૌરવ-સૈન્યનાં ખાળ્યાં પૂર.
 તૂટી હરોળ ફરી સાંધી
 ને મચાવ્યો રિપુઓમાં હાહાકાર.
 હરતીએ ધૂમ્યા મહાવતવિહોણા
 ને સારથિવિહોણા રથોએ
 પૌર મચાવ્યો ધણુધણાટ
 હડફેટે લેતાં પાયદળ જૂથને.

એવે દુઃશાસને આવી
 નાસભાગ થયા મોરચાને દીધો હાથ
 ને મંડાણો ઉમ સંઘામ.
 એવે શ્રીગીતેશ દીધો હાકલઃ
 “ ગદાધારી ! દુઃશાસનના રુધિરપાનની
 સ્મરણાએ સ્મરે તો છે ને પ્રતિજ્ઞા ! ”

અને ભીમકર્માએ
 આભે વીંઝી પ્રચંડ ગદા;
 વાલુનાં જાણે ચર્પા સ્તંભન
 પ્રસ્વેદરેલા ટપકયા દુઃશાસનકાથે,
 પરોક્ષ વિજ્ઞાસ આનંદ હેબ્યા ઉલ્લાસ
 આજ અત્યક્ષે ભાસ્યા શોકધેર્મા વાદળ શા.
 નહોતી આ કૌરવની સભા
 કે પરિહાસ કરી ખે ચે પાંચાલીનાં ચીર,

પણ દતો ક્રોધની આબાધ—
 નિકરાળ મહાવિકરાળ બીમસેન;
 ન ધમકડ શી શ્વસેણ મહા
 આમ-વીઝણ્યે કુન્તી પગિદાસ
 પળનીયે વિપળ પછા
 કડકડ તૂટી કુશાસનમરતકે,
 ને અવધ આવી એના આયુધ્યની;
 નિશ્ચય દેદ ધરતીએ દબ્યો
 ને ધખધખ વણા રુવિરધોધ.
 ' કુશાસન પડ્યો .. કુશાસન પડ્યો...! '
 ને ધૂટણીએ ઝખૂમી કુશાસનમૃતદેહે
 બીમકર્માએ ક્યું અદૃશ્ય
 પછો ખોખે ખોખે ને
 ધોખે ધોખે કર્યા રુધિરપાન.

એ નિહાળી દૂરથી
 કર્યા ગીનેશ વદના.
 ' પાર્થ ' પૂણું કરી છે આજ
 બીમકર્માએ નિજ પ્રતિજ્ઞા,
 ક્રોધની વલ્લભ્યે શૂન્ય
 મોથેરા નીચડ્યા કુશાસનને ' "

એવે વટેણ વાથે

ને આભે છવાઈ આધી;
 કર્ણુખાણુનાં ધનધોર વાદળ
 કુરુક્ષેત્રને આગ્રહાદી કરતાં તાં સ્વામ,
 ને ડરેડર પડતા હતાં
 મરનકકપાયાં પાડવસૈન્ધરામ.
 " પાર્થ ! કર્ણુનાં ઝગહગતાં શૌર્ય
 પલટાવશે પરાજયે જીતતી ખાજીને ! "
 " મહારાજ ! ગાડીવે રાખો વિશ્વાસ ! "
 " પાર્થ ! વિશ્વાસ સરતો ભાસે છે અવિશ્વાસે ! "
 " મહારાજ ! બેહદ વહો છો ! "
 " પાર્થ ! હદની ઓળા ગો છે સીમાંત
 વીર કર્ણુના અમોઘ શૌર્યે ! "
 મહારાજ ! એને ખાળશે ગાડીવ,
 મોરચા સામે રચો મોરચો ! "
 અને ' ગાડીવ ' ધર્મણુ ' જય ' ધનુષ્યે થયાં,
 પૃથ્વીપ્રત્યના સુણાયા સાદ
 ને હિમાદ્રિ સા મહારથીઓના
 ફૂફ... ફૂફ... ઢળતાં તા શિખર
 ખૂડતાં રુધિરભર્વા સાગરે;
 અર્ધમૂચ્યા ને દેહતળ્યાના
 સીતકારો ન ચિચિવારી
 રેવ્યાં કમ્પાપતાં હતા;
 ને મરતકનિહોણા ચક્રાનાં ધડ

ખરૂં લાઇ ધૂમનાં તાં સંહારપણે.
 અને પાથં ધનુષેરનાં બાણ
 ઝીલનોતો કણે બાણવણી
 ઉત્સાહનાં બર્ષાં બર્ષાં પૂરે.
 શમ્યરાજ ! અમર ઇતિહાસ મહાસંહારના
 વાંચો કુરુક્ષેત્રે આજ ! ”
 “ મગતરાં માર્ગાં છે કણે ! ”

એ પ્રભોતરરથાને
 નિરુત્સાહી વેણુ વઘો શમ્યરાજ,
 ને ગમ ખાધી વીર કણે;
 પછી ગૂંથી બાણની જાળ
 ને આભે આઘાતાં બાણ
 આપાઠનાં ધનધોર વાણ રાં.
 “ શમ્યરાજ સારથિ ! પાથંને દહશ પરાજય ! ”

અને વધા કણે સારથિ મમકામણે:
 “ કણે ! મિથ્યા તજ બકવાહ,
 અજેય છે ધનંજય ! ”
 “ સારથિ ! બેઠક ચાપ છે ! ”
 “ કણે ! આત્મમ્હાયા ઓળંગે છે સીમાત ! ”

અને ‘ જય ’ ધનુષ્યેથી વર્ષાવતાં બાણ

ધડીક થંબો વીર કર્ણુ પ્રજ્ઞતોઃ

" શક્ય...! "

" કર્ણુ ! વીર છો,

પણ વિશિષ્ટ વીર છે પાર્થ.

વિરાટનગરે એકાકી માંડીવધ-વાએ

પિતામહ, ગુરુ દ્રોણ ને દુર્જન

એકલ હાથે હીધાંતા પરાજય;

શું કર્ણુનાં પરાક્રમ

એ દાણે પોઢ્યાંતાં નિદ્રાએ ? "

એ શક્ય-સારથિનાકથ

શું છ રથા કર્ણુ-મનડે.

એવે પાર્થરથે કર્યાં આક્રમણ,

ને દ હાર પછી ધનુષ્યદંકારે

મંડાણા ધોર સંત્રામ.

પાર્થરથ ને કર્ણુરથ

એ જવાબામુખી શા જાણે

ઝગહળતા હતા કુરુક્ષેત્રે.

એમનાં વર્યસ્વની હતી સમસ્યા.

એવે ધનંજયને થયો અહંકાર:

" મહારાજ ! અજિત છે ગાડીવ

એક એક બાણના ધાવે

યોજન હદાવે છે કર્ણુરથ ! "

“ પાર્થ ! પરાક્રમી હો,
પણ ન રાખીએ અહંકાર ! ”

અને એ ધાર સંપ્રામે
કરી દેંકયા ધનજયે મળિયા બાબુ
ને યોજન એક દહયો કર્ણુરથ
પણ પછી કર્ણુબાણે
હિમાદ્રિ શો ગિરિ મળો પાર્થરથ
ને યોગેશ્વર કૃષ્ણે પારખ્યા ધનંજયે
અહંકારના વિગ્નરતા અંકુર.
કર્મસંન્યાસના પથિક પાર્થને
અવરોધરૂપ હતા અહંકાર.
અને યોગેશ્વર કૃષ્ણે
કુબક કરી નિરનારેસો જ્ઞાર
રેત્રક કરી કર્યો હળવો
એવે આબુ પીર કર્ણુ બાબુ
ને દાનકડેલક પાર્થરથ
એ યોજન દહયો પૂરે
“ મહારાજ... મહારાજ . ! ”
“ પાર્થ ! વસમા છે વીર કર્ણુના ધાન
યોગપ્રક્રિયાએ કુલક કરી મેં
વજ્ર શા વજ્રને અડગ રાખ્યો રથ
રેત્રક કરી વજ્રન-નિવૃત્તિએ

એ યોજન રહો છે પૂઠે ! ”

અને મલક્યા કૃષ્ણ
રથ ધપાવતાં કર્ણ સમીપે-
“ પાર્થ ! સ્વરથતા પામ,
પુનઃ કુંભકે લાધીશ વજન,
ને મહાધનુર્ધર કર્ણના ઝીનીને બાણ
અડગ જિભશે રણાંગણે રથ.
પણ અહંકારને દેજે તિનાજલિ,
ઝેર પર સ્થાય હોય છે સવાગેર ! ”

અને...!

કુરુક્ષેત્રના સત્તરમા દિના સંહારે
અરતાચળની દિશાએ ધપતોતો સૂર્ય
ને રણાંગણે ખડકાધાંતાં રુધિરખરડ્યા
શય મરતક ને માસ-હાડના ઢગ,
ધોર સંગ્રામ દતો પ્રવર્તેલ
હુ કાર સીતકાર ને ચીસોએ,
ને મારે...કર્ણ . ના ધનિએ
ભય કર માસતુ’તુ’ રણાંગણ.
વીર કર્ણ ખેલતોતો આજ
કુરુક્ષેત્રે ધનધોર સંગ્રામ
હણવોતો પાર્થને કે હણાવુ’તુ ખુદને,

એ દતો એનો આખરી અંતમ,

એવે કણું નું રથચક્ર
રુધિર-ખાબોચિયે પૃથ્વીએ મળ્યું
ને અદકર્ષા રક્ષનાં ચલન,
"શમ્પરાજ ! રથચક્ર કાઢો
ને હુમાવો રથ;
સાચીમાં દણું છું પાથ'ને !"

અને એ અણીની પળે
શમ્પે કર્યો કણું-ઝિપદાસ
"વીર ! ઝેથી ઊતરીને તમ રણગણ્ય
નહિતર હૃદય બેદારો પાથ'ખાણે !"
"શમ્પરાજ" સાગિની નથી આ રીત
કે મહેણાં દેવા નિરુત્સાદનાં...!"

રિથર થઇ ગયો હતો કણું રથ
ને કોઇ બ્યાખોતો વીરને,
વિષમ અવયોએ કણું ખેલતોતો
પાથ'સમા પ્રતિરપ્ધી સંજે સમામ.

અને કર્યો કર્યો ત્વરિત નિશ્ચય
કે અમોઘ શત્રુ ફેલાને
પાથ'ને પોદાગવો ફરસેત્રે.

અને બાથેથી મહું તીક્ષ્ણ બાણ
 એવે લપટાયો દોઢો ઝેરી નાગ
 એણે કહ્યાં નાગભાષામાં વેણુઃ
 “ વીર કર્ણ ! વછોડ બાણ સંગે મને
 ઝહરડ'ખે હણીશ મુજ વૈરીને ! ”
 અને ઝમકયો કર્ણુઃ
 “ નાગરાજ ! સ્વાવલંબી છે સૌયે કર્ણુ ! ”

અને નાગને ધડેલીને
 કર્ણુ વછોડયું તીક્ષ્ણ બાણ,
 પણ રથને નમતો કર્યો પાર્થસારથિએ
 તે લક્ષાટનું નિશાન મુકુટ વીંધીને મધુ.
 એવે હરીને વીર મહું
 બાથેથી મહું ખીલું બાણ,
 ને દોઢો કૂર લપટાયો નાગ !
 કર્ણકોષે મૂકી માત્રાઃ
 “ નાગ ! ઝાંકની સહાયે નથી મારવો પાર્થ,
 દહિં છું તને છેલ્લી અવધ
 કે હપ્પા પહેલા પાર્થને
 અવસ્ય વ્રજને હણીશ ! ”

અને નાગને દાબ્યો બોયે

ને ફરી એ'ગી ' જમ ' મનુષ્યની પ્રત્યંયા
 પણ એ આણુ વિનાયુ' મન'જયે
 ઊણુપ બાસતી'ની સૂર્યપુત્રને,
 નહોતા સેવાતા સરખા માવ
 રથચક્ર ખૂંચુ' હતુ' પૃથ્વીએ
 ને છુમણિયા લેના પાર્થરથેથી
 ગાંડીચનાં છૂટતા'તાં સાગસાધ્યાં આણુ.
 તેથી વિદ્વજ બન્ને કહ્યું મનુષ્ય'ર,
 " શાસ્ત્રરાજ ! અધર્મ કરો છો,
 રીત નધાં આ સારથિની,
 રથ-પૈ કાદો ને છુમાવો રથ,
 પાર્થ'તેયે આજ પાહવીશ સ્વર્ગે" । "

પણ અણુકિતર રલો શાસ્ત્ર સારથિ,
 ગિયતિ બનતી કતી વિપમ
 ને બ્યમ કરતા'તા ગાંડીચઆણુ.
 એવે ઉણુકા બન્ના કહ્યું
 રથેથી ક્યાં ધરણીએ ઉતરાણુ
 ને પ્રમાસ આદર્શ રથ-પૈ એ'ચવાના.

એવે વણા મહાભારતના સાગ્ધિઃ
 " પાર્થ ! સંહાર કહ્યું'ને,

અણમૂલી લાધી છે આ તક ! ”
 પણ ગતિહીન હતુ ગાડીવ !
 “ મહાનાજી ! યુદ્ધધર્મ નથી;
 અનાયુધ છે વીર કણ્વ ! ”

અને સામે કણ્વ કરતો'તો પ્રયાસ
 પૃથ્વીએ ખૂચ્યું 'પૈ' કાઢવાનો
 ને યોગરદમ ચાલતો'તો બીપણ સંગ્રામ
 હાકવા ને ચાતા'તા હાનંદા
 ધબોધમ પડતાં'તા લી'ગુડા માથા
 ને રુધિગ્ની રેલી'તી સરિતા.
 “ પાથ ! સહાર કણ્વને
 નિષ્કામ કર્મથી; ન હજી અધોગતિએ,
 ઢાલુ છે તુ સહારનાર !
 રમરણપટે આણુ 'ગીતા'નો બોધ
 શુ વીસર્યો છે વિશદ્દર્શન ? ”

એ યોગેશ્વરવેણે,
 મયૈયૈતે નિદ્રતા. પૂર્વમેવ
 નિમિત્તમાર્ગ મય સત્યસાચિનના દર્શનજ્ઞાન
 પુનઃ પ્રાપ્ત્યા પ્રમાણપંથીને,

ને ગાડી-રખનાએ
 માંડોત્રપત્ર ચાએ ધર્મ ગાણ,
 એ નિહાળી વઘા ઠણીવી
 " પાષ" ! બાજુરદિત બનીને
 ધરતીએથી ખેંચું છું રથ-ચક્ર,
 ધર્મ નયો અનાયુધને સદારવનો ! "

એ ઠણીવેણુ ઝીની
 યોગેશ્વર કૃષ્ણે કીધું અટકારણ
 " ઠણી ! ધર્મ છે ધર્મીએને કાજ,
 નથી અધર્મીએને કાજ
 પાસાલીના ખેંચ્યા બરસનાએ ચીર
 તેવે ધર્મ કેમ ન થયો જાસમાન ?
 શકુનિએ દર વ્યા મુષિધિરને ઘૂતે
 કપટપાસાના ફેંકે પોમાર
 ધર્મ ક્યા વીસગણા હનો તેવે ?
 સાક્ષાત્કે લગાડી વામ
 તે દિ' ધર્મ બળ્યો હનો રા' ?
 ધર્મ તો છે ધર્મીએને કાજ,
 નથી અધર્મીએને એના નિર્જીવના અધિકાર "

અને યોગેશ્વર કૃષ્ણે

ધનંજયને દોઢી હાકલ-
 " પાર્થ ! સંહાર કર્યુંને,
 બત્રીસો માગે છે કુરુક્ષેત્ર આજ !

દિવસઅસ્તના વાગતાંતા બણકારા
 અસ્તાયળે લગલગ હતો સૂર્યરથ,
 એવે ગાંડીવેથી છૂટ્યું દિવ્ય બાણ
 ને છેલ્લું કર્યું—મસ્તક !
 " કર્યું પડ્યો...કર્યું પડ્યો... ! "
 ને કૌરવસૈન્યે પડ્યું ભંગાણ.

એવે પશ્ચિમે
 ખીરો ધીરો ધીરો સૂર્યરાજ
 ધરણીએ અદૃશ્ય થયો તેજરહિત થઈને.
 સ ધ્યાના શોકોદગાર કલ્યાણ રાગ
 લાતાવરણે બાંધ રજા
 ને રણાગણે
 ભાંસ, રુધિર ને હાડ—ચર્મને ખૂંદતાં
 મુદ્ધવિરામે જતાંતાં બે સૈન્ય.
 ' કર્યું પડ્યો...' ' કર્યું પડ્યો...'ના સાદે
 ત્રાહાકાર પ્રસર્યોતો કૌરવપક્ષે
 ને સત્તર દિ' પહેલાંની અગિયાર અક્ષૌહિણીનો અધિપતિ
 અદ્ય સૈન્ય મહારથીવિહાણું પેખી

ગરકાવ ધયો'તો સંસારસાગર-વમજમાં.
 પાંચ પાંડવ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને શિખંડો
 યોગેશ્વર કૃષ્ણની સંગાય
 મેરી ઊભા'તા વીર કહ્યુંને.
 " પાર્થ ! ધરતીએ લીધા છે આજ
 જત્રીસસહસ્રા વીરનો જાલિ,
 વિધાત્રી રૂઠી'તી કહ્યું પર,
 જન્મથી જ બાવિ સામે ભરતા'તા આથ
 તે રથા મરથ પર્વન્ત ભરતા.
 સારથિ શલ્યરાજે
 વીરને કરાવ્યો છે સ્વધાત.
 રથે વદતો શલ્ય અવજવાણી
 ને નિજસાહનાં પૂરે વસી
 કહ્યું જોઈયો'તો આખરી સંગ્રામ.
 પશુ અમર કીર્તિ કહ્યું દાનેશ્વરીની
 યુગેયુગ રહેશે ભારતવર્ષે ! "

અને અંજલિ દહા વીરને
 રાત્રિના સામ્રાજ્યમાં
 શિશિરમારગ્યા લીધા સર્વેએ
 ત્યારે તારલિયાઓ
 મરક મરક મરકતા'તા આગે.
 શ્યાં રહસ્ય હશે યુગદ્વાપરનાં બાવિનાં ?

(૧૪૫)

અઢારમો દિવસ; શલ્યવધ
ને દુર્યોધન-પલાયન

આખરી યુદ્ધના આ અમ કતા આજ
કુરુક્ષેત્રે જિભા તાં બે સૈન્ય,

પાથે નિહાળતોતો
કુરુગોખરે ઊઘા કૌરવરથને.
“ અભારાજ ! મદ્રાધિપતિ શત્રુમાણુત
શું સેનાધિપતિત્વ મોહારથીને
સંહારશે બગિનીન્યાય ? ”
“ પાથે ! પિતરાઈ ખેલ્યા યુદ્ધે
સહોદરે જીલ્યા સહોદરના ધાવ.
માણુમ સ્વર્ગે સંચરશે બગિનીન્યાયકરે,
યુગદ્વાપરની સમ્યા છે આ ! ”

અને શત્રુ કંઈ સખનાદ
ને થયા યુદ્ધાર બ.
મદ્રારાજ શત્રુના શોષે
બરોબરિયા કરતા ગુરુ ને પિતામહની,
અને માંડ્યો શત્રુ સમામ.
પ્રથમ માનીતા બાબિયુના નકુલે
માણુમને ક્યાં બાણેથી પ્રજ્વામ.
“ વીર ! શોભાવજો મુજ બહેનીની કૃપ,
રણાગણ છે સ્વર્ગની સીડી
પરાક્રમી દાત્રિયોને કાળ ! ”

એવે શત્રુદાક કણ્યુયુતે

વીર નકુલના કર્યા સામના.
 પથુ નહોતો આ સૂર્ય ને કુન્તાનો પુત્ર કહ્યું
 કે જેનાં હતાં માતા-પિતાનાં એ પપ્પાં સરપ્પાં;
 સુતમાતાનો જાયો હતો કહ્યું પુત્ર.
 અને દાણના છઠ્ઠા ભાગે
 અર્ધઅર્ધાકૃતિ ખાણુ વછોડી
 નકુલે કયો શિરચ્છેદ,
 કૌરવસૈન્ય થયું હાકાબાકા.
 એવે હાલંદા ને હાકલા કરતા
 બીમકર્માએ કયું શબ્દ પર આક્રમણ,
 એને ખાળ્યો કૃતવર્માએ.
 પથુ ભડકીર બીમનો ધસારો
 આમનાયે ગોરાબા ફાડે.
 ઠાળદંડ જેવી ફરતી હતી
 રિપુ-મસ્તક વધેરતી બીમ-મદા
 ને એક ને બીજી ઠેક
 બીમકર્માએ હણ્યો શબ્દસારથિ.

આજના રણાંગણે
 લયંકર ને ખીલતસ હતાં દશ્ય
 ધખધખ વહેતીતી લોહીની નદી
 ને સત્તર દિના ધોર સંહારનો

ને દુર્યોધનરાજે એ દાઢ્યું સેનાધિપતિત્વ.
અગિયાર અઢોરિણીનો અધિપતિ
આજ રજે ચણે અદ્ધ સૈન્ય મંગાધે
ને ચયાઢ્યું રોદ મુદ.
આખરી હતો હોલાઉં હોલાઉં થતો
કુરુક્ષેત્રે સહારનો દાવાનગ
" પાર્થ ! આખરી આ અંજનમ ! "
" મહારાજ કુદૃષ્ટિ દુર્યોધન ઇતિદ્વાસે
અપયશની આજ ચણે કલગી ! "

અને કયાં કુડુ યુવરાજે
હાથે ધનંજયસામના
" પાર્થ ! ભાગ્ય ભેટાડે છે
નિધારીનાં ભાખ્યાં.
બધે આંખે કુખ્યાનો ઉપહાસ કરનાર
આજ માંડીવનાં બાણ ! "

અને ધનંજય ધનુષરે
માંડીવની દોરીના ટંકારે
ધણધણ મુગવી ધરણી,
ને બાણગમે બગ કયો દુર્યોધન.
શી હતી દુર્યોધનની નિસાલ

કે ક્ષણે ટકે પાર્થ ધનુર્ધર સજે ?
 ને નાસે જોમ જવમરત હરણું
 એમ તજ્યો દુર્યોધને રથસંભામ.
 પશુ તોય
 જારી રહ્યું અઢારમા દિનું યુદ્ધ.
 ધરતી માગતી'તી હજી
 રથાસજા રથયોદ્ધાના મરતકદાન,

અને એ ધોર ધમસાણે
 પછી ધૂમ્યો બહીર બીમ
 ને પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણાકૃતિએ
 નવાણું પૂરા કર્યા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો.
 “ પાર્થ ! આત્માન કૃતાર્થે માનતા બીમકર્મા
 કેવા ઉદ્ધાસે છે આજ ! ”
 “ મહારાજ ! શાશ્વત હશે આ આનંદ ! ”

એ પાર્થપ્રમ્ને
 હતા ભર્યા ભર્યા કટાક્ષ.
 “ પાર્થ ! સસારે છે નિષ્કામ કર્મ.
 શાશ્વત ને અશાશ્વતના નિચાર
 અર્પણ કર ઈશ્વરને.

માંસ ચર્મ ને દાડકાનો શેરાળ
પાપદળ અશ્વદળને ખૂંચાડીને
રધિરનદીએ લેવડાવતો'તો સમાધિ.
આમે નૃત્ય કરતી જોમણીઓ
કહેતી'તી કે પરમેશ્વરમનપોત છે આ.

એવે, મદામારનસાગચિ વદા
" પાથે ' મધ્યાહ્ન પહેસાં
શસ્ત્રરાજને પોદડાવા છે રણાંગણે ! "
" મદારાજ ' માતૃમના સંહારનો યશ
બલે યુધિષ્ઠિરભાત પામે ! "

અને ધુમાળ્યો ગીતેશે રથ
ને શસ્ત્રઓરએ
દશ્યમાન થયો ધોર સંત્રામ,
રથવિહોણા બન્યા શસ્ત્રરાજ
ધનધોર મચાવતા પાંચાસોમા ધમસાણ
કાળચક્ર જેમ લેતા'તાં ધુમણિયા.
એવે ભીમકર્માએ
કવચ ભેડુ શસ્ત્રરાજનું
રીડિયા કરી ફૂર,

એને ઝીલી વૃદ્ધ મસ્તાના ચરાએ
 ને વીકર્યો હસ્તી જેમ મૂકે દોટ
 એમ ક્યું યુધિષ્ઠિરરાજ પ્રતિ આક્રમણ.
 " મહારાજ... મહારાજ...! "
 " પાર્થ ! સ્વસ્થતા રાખ...! "

આશ્ચર્યહિંગાર સર્પાંતા ધનંજયવેણે
 કે હમણાં હણારો યુધિષ્ઠિર,
 પણ કલ્પના ઠરી અસત્ય
 ધર્મરાજે કરે મહી ' શકિત '
 ને વીંગીને ઝીકી
 શત્યરાજના વક્ષઃસ્પર્શે.
 જેમ હસ્તી ડોલીને
 ધરણીએ યાય દગલો
 એમ પડ્યો વૃદ્ધ યોદ્ધો
 ને શત્રુ હણાણા ' મદરાજ પડ્યા'ના પોઠારે
 ભંગાણુ પડ્યું કૌરવસૈન્યે.

એ હતું મધ્યાહનટાણું
 કુરુક્ષેત્રે અદારમા દિ'ના યુદ્ધનું
 પછી કૌરવસૈન્યની પાછલી હરોળે
 ત્વરિત ચર્ષ મંત્રણા,

ને દુર્યોધનરાજે સે દાવ્યું મેનાધિપતિત્વ.
અગિયાર અઢોદિશીનો અધિપતિ
આજ રણે ચડ્યો અદ્વૈત સૈન્ય મ આધે
ને મયાવ્યું સોદ યુદ્ધ.
આખરી હતો હોસાઉં હોસાઉં થતો
કુરુદેત્રે સહારનો દાવાનળ
" પાર્થ ! આખરી આ અંતમ ! "
" મદારાજ દુષ્ટ ભુદિ દુર્યોધન ઇતિહાસે
અપયશની આજ ચડશે કનગો ! "

અને કર્યા કુરુ યુવરાજે
કોધે ધન જયસામના
" પાર્થ ! ભાગ્ય બેઠાડે છે
વિધાત્રાનાં આખ્યાએ.
ભલે આખે કૃષ્ણનો ઉપહાસ કરનાર
આજ માડીવના બાણ ! "

અને ધન જય મનુષ્યે
માંડીવની દોરીના ન કારે
ધણધણ મુગ્ધવી ધરણી,
ને બાણભળે જગ કયો દુર્યોધન.
શી હતી દુર્યોધનની વિસાત

કે કાશ્યં ટકે પાર્થ ધનુર્ધર સંજે ?
 ને નાસે જ્યેમ જાવગરત હરણું
 એમ તબચો દુર્યોધને રણસંગ્રામ.
 પણ તોય
 જારી ગ્યું અઢારમા દિ'નું યુદ્ધ.
 ધરતી માગતી'તી હજી
 રણાસણા રણયોદ્ધાનાં મરતકદાન,

અને એ ધોર ધમસાણે
 પછી ધૂમ્યો જાડવીર જીમ
 ને પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણાહુતિએ
 નવાણું પૂરા કર્યા ધૃતગપ્તપુત્રી.
 “ પાર્થ ! આત્માન કૃતાર્થ માનતા જીમકર્મા
 કેવા ઉલ્લાસે છે આજ ! ”
 “ મહારાજ ! શાશ્વત હશે આ આનંદ ? ”

એ પાર્થ પ્રશ્ને
 હતા ભર્યાં ભર્યાં કટાક્ષ.
 “ પાર્થ ! સંસારે છે નિષ્કામ કર્મ.
 શાશ્વત ને અશાશ્વતના વિચાર
 અર્પણ કર ઇચ્છિરને.

કર્મ કર, પાર્થ !
સંસાર છે કર્મયોગને કાળ. ”
અને ગાંડીવના ટંકારે
પછી માંડ્યો પાર્થ સંહાર.

એવે દીઠાં કૃષ્ણે
શકુનિ ને સહદેવનાં કુદ.
“ પાર્થ ! સહદેવ જોશી આજ
કો' નક્ષત્ર-તારાની ગણતરીએ
શકુનિ સંગે ખેતે છે સમામ ! ”

અને પછી શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને સુધ્યાવી યુદ્ધકર્મકથાઃ
“ પાર્થ ! ઘૃતખાણએ પડ્યાંતા શકુનિના પોળાર
પણ આજ કયા-ખાર પડ્યા.
પેખ પણે.
નીર સહદેવે બિન્ન કયા દેલેથી
પાપી એવા બે હાય ! ”
“ મહારાજ ! સહદેવે હણ્યો શકુનિ ! ”
એ દ્રવ્ય નીરખ્યું કૃષ્ણે.
“ પાર્થ ! પ્રત્યક્ષ છે કર્મનાં ફળ,

પરેક્ષ નથી સ સારે । ”

° °
અને .. .. ?

રહ્યાસહ્યા શકુનિના છેલ્લા સામના
પૈરના અવશેષ શા શમ્યા.
અગિયાર અક્ષૌહિણી પોઢી રહ્યાંગણે
ને આપમેળે થયો બુદ્ધવિરામ
પછી મધ્યાહ્નના એ બીજા પ્રહરે
પાડનસૈન્યે થયા શખનાદ,
શ્રીકૃષ્ણ, પાંચ પાડન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને સિખ દી
પુત્ર-પરિવાર સગે જિના તા
ને કુરુક્ષેત્રના સદારથમે
રુધિર-મામતા જનકાતા'તાં ખામોચિયા,
જિમભિજ પડ્યા'તા રથ
ને આયુધો મખતર ને ખવળ
રંગદેળાતા તા રુધિર-માસના કાદવે.
એવે બાવ્યો મુપુત્સ
રમશાનશાત કૌરવજાવણીએથી.
એણે એઢી'તી શોકની વ્યાદર
ને અશ્રુધાર નહેતી'તી અખંડ
એ પ્રથમ પ્રણમ્યો યોગેશ્વર કૃષ્ણને
ને પછી પાંચ પાડનને
“ મહાતુભાવો ! આપા વાચુ છુ

દસિનાપુરે સંચરવાના પરવાનાની.
દાસ-દાસીઓ ને નર્તકીઓ
જૂનાવળ હેએ ■ દોરવ-શિખરે । ”

એ વેણે

પાંચ બાતે કર્યાં એખાસ દરિયાન,
શમેઃ પડ્યાંનાં મરતકવિગેહા
ને રુધિરખરડયા હૃદયચોંધ્યા દેહ
મદાસંસ્કારની દેતાંતા સાક્ષી,
હો' ચિચિયારીઓ અધૂરૂઆની
ને ધવાધેલના આર્તનાદ
સાદ દેતાંતા લખ કરતાના.

એવે વણા મલકામણે કૃષ્ણ:

“ મુપુત્સુ ! અમગત્વ નથી સ સારે,
ભોગાયતન આ દેહના
નિરથક છે ■ સારે વિલાપ
નાશવાન દેહ પામ્યો છે નાશ,
બલ સંચરે દાસદાસીઓ નમરે. ”

જાતે.....?

(૧૪૬)

સંધ્યાકાળે દુર્યોધનપતન

રણાંગણેથી નાઠો દુર્યોધન સુવરાજ
ધરતીનો એ પાપભારણદાર.

૧૨૨૩

માન સંધરે એને ?

એને સંધરે ॥ વીરે સંધરે
એ દત્તો જળધરે ।
મરી દના ઊંઘ ઘૂના
ને કાઠડાની બેખડે દના કોતર
એના સીધા કુરોધને આશ્રય

પણ એ ભાગેકુની
ભાળે પડ્યાં તા પાડવવીરા
પમરવ પારખતા પગીઓ દત્તા સમાધે
ને એમણે પારખ્યા કુરુચરનાજના પમરવ
‘ મહાનુભાવ ! બેખડના કોતરે
આશ્રય છે રિપુ । ’

વીતી એક શાન્ત પગ
ને શ્રીકૃષ્ણે હીધી હાકવ.
“ વીર કુરોધન ! વીર છે,
વીરત્વે ખેડ્યો કુરુક્ષેત્રે સમાધ,
લાગે છે તુજ સૌયં આજ
‘ ભાગેકુ ’ કહી સંબોધરો

યુગદાપરના ઇતિહાસઆલેખનહાર;
કીર્તિ અમર છે કે દેહ ? ”

અને કૃષ્ણગિરદાબ્યા વેણુને
પાણીમાં જેમ ફૂટે પરપોટો
એમ દુર્યોધને દાંધી દ્વાકલ.
બખતગેથી ટપકતાંતા જલગિંદુડા
ને નેત્રેથી ઝરતાંતા ધોમ અંગારા !
“ કૃષ્ણરાજ ! કઈ માનો પરાક્રમી સપૂત
ખેનશે મુજ સંજે દંદ ? ”

એવે ઝખૂકયા ધર્મરાજ;
“ વીર ! તારી છે પ્રથમ પસ દગી;
પાય ભ્રાતને પારખીને ચીધ
કે કાણ ખેલે તુજ સંજે દંદયુદ્ધ ? ”

એ યુધિષ્ઠિરનેણુને
લીમે સાધી કૃષ્ણે સૂચક દૃષ્ટિ
ને પારખ્યુ મહાભાગતના સારથિએ
કે ધર્મરાજો વાળ્યો છે દાટ

પાછી બિરદાવના દુર્યોધનને
 • વધા કર્મગોગેશ્વર કૃષ્ણઃ
 “ દુર્યોધન ! એક અવાજે બારનવર્ષ પુકારે છે
 કે મહાન મદાધારી છે.
 અમર કર તુજ કીર્તિ આજ
 ભીમકર્મા સંગે ખેલી મદાયુદ્ધ ! ”

એ વેણુનાં સુધી
 કુરુપુત્રરાજે કર્યો પુકારઃ
 “ હારિકેશ ! મ રાખો લગીરે ભ્રમણ
 કે પુદ્ધ માગીશ અન્ય પાકવ સંગે,
 જૂનાં છે દુર્યોધન ને ભીમના વૈર ! ”
 “ દુર્યોધનરાજ ! શોભતાં વધા વેણુ
 સામના તો સરખે સરખાના હોય ! ”

સુહારંબની જતીંતી ધડી
 એવે ધરતી ધણુધણાવતો દીરમે
 હળ-ખજ રરકાવતો બળરામ-રથ
 ને આપમેળે ખોગબો સુહારંબ.
 પછી પ્રણામ્યા સર્વે
 રથેથી ઊતરતા હળધરને

ને વઘા યુધિષ્ઠિરરાજઃ

" મહારાજ ! અદાર અક્ષૌહિણી રણે પોઢી

ને એના શેષ મુજ ખે બ્રાત

આજ લાવશે આખરી નિર્માણ ! "

" ખેટા ! એય શિષ્ય છે મુજના

હુયે હેતે નીરખીશ દંદયુદ્ધ ! "

અને મંડાણા દંદ

યુદ્ધની સધ્યાએ

સૂર્યનો હતો પાછલો પહોર.

પરસ્પર કરતાંતા ખે ગદાપ્રહાર

ધ્રુમણિયા સઘ લાગ સાધીને

તરેહ તરેહના બરતાંતા પેતરા

પડી થતાંતાં મદાના ધર્ષણ

ને ઝરતા મહી થી અગ્નિતણખા.

લોહીલોહાણુ બન્યાંતા એય

એવે વઘા ધનંજયને કહેતા ગીનેશઃ

પાર્થ ! સમર્થ ખે ગદાધર ભારતવર્ષના

આજ ખેલે છે પરસ્પર સંગ્રામ

રણદેવીયે પડી છે વિમાસણે

કે કેને પહેરાવવી વિજયભાગ ! "

" મહારાજ ! ખે ખેલંતામા

કેવળે આપ પેખો ઝા શ્રેષ્ઠ ? "
 " પાર્થ ! અધિક બળ છે બીમકર્માએ
 ને ક્રશ્ન દારપેએ છે દુર્યોધન । "

અને મહાભારતના સારથિએ
 ધૈર્ય ખેલાતા હૃદયુદ્ધ નિહાળી
 ને આકર્ષ્યા બીમકર્માના કર્ણઃ
 " પાર્થ ! ભરસાએ દુર્યોધને
 કૃપ્યુને ચા ખ્યો તે સાથળ
 એન બાંગવાની છે બીમપ્રતિયા,
 રમરણપાટીએ તે હરોને વીરને । "

એ ઝીંક્યું બીમકર્માએ
 ને જીત્તું ટપકારી ભયો પેતરે.
 પછી કપીને ઝીંકી સાથળે ગદા
 ધપ...ધપક...ધપક...વચ્ચે લોહીના પ્રવાહ
 ને કુંગર પડે
 એમ પૃથ્વીએ પડયો દુર્યોધન
 પછી પાંડવપક્ષે થયો સંખનાદ
 ને હૃદયારો રીઝ્યું સૈન્ય

એવે બળરામજીના ક્રોધે

આડ ઝોળ ગી સંયમની
 ને ધખેલ ત્રાળા જ્યાં થયા નેત્ર.
 અગ્નિના ઝયાં ક્રોધતિખારા
 પછી પ્રભુ કરે ' હજી '
 ને કીધું ભામ પગ આક્રમણ
 " દુષ્ટ ' યુદ્ધની રીત ઝોળંગીને
 પાડ્યો તે વીર દુર્યોધનને;
 સાથજે ન હોય મદાના ધાય ! "

એવે ત્વરાએ ઠેકે હાઈને
 શ્રીકૃષ્ણે આલ્યો બળરામહાથ.
 " જાત ! શમન કરે ક્રોધનાં
 કર્યા નાં ભોગવે છે દુર્યોધન.
 જરસભાએ કૃષ્ણને
 દુષ્ટે આમ ત્રીંતી સાથજે એસવા
 ને એ સાથજે ભાગવાની
 વીર બીએ કરીંતી પ્રતિજ્ઞા;
 આ તો ચક્ષ પ્રતિજ્ઞાની પૂણીદ્રુતિ
 વળી ચયો છે યુગપલટો
 કગિયુગના ફરી વળ્યા છે શાસન ! "

એ કૃષ્ણવેણુલે

બળગમજીએ સમાજ્યું દળયુદ્ધ
 ને પછી જંદની મધો આવી
 મોટે સ્વરે વણા વેળુઃ
 “કુર્યોધન ! વીરત્વે પોદયો છે રણસંગ્રામે
 અમર રહેશે તુજ કીર્તિ”
 ને લોક દેશે બીમને લાંછન
 કે અધર્મે ખેલ્યો મદાપુદ.
 સ્વર્ગે સંચરીશ વીર તું
 જોવે અગ્નિ બાળમે તુજ ભોગાપતન
 ધર્મશાસ્ત્રવાણી વહે છે.
 લુપ્તમાનાઃ પરશાસ્રયા
 સ્વર્ગે યાન્ત્યપરાદુઃખા : (ધર્મશાસ્ત્ર)
 કે કુઃખ ને ધાતના વિહોણા અમર દેશે
 અગ્નિ ઉગરશે તુજ સદ્ગમ દેહ ! ”

અને બાળગમજીએ ભયોં ડગ
 પછી અભોય બની આશંક્યા રથે
 અર્ધાં ઝીલ્યા સર્વના પ્રણામ
 ને ફર્કાં રથચક્ર.
 નિહાળી રણા સર્વે
 દળમિહન ધ્વજને અદ્ભુત યતો
 સ ધ્યાની શિલિજો ધીરો ધીરો !

(૧૪૭)

પાંડવોની છાવણીએ હડહડ બળ્યો પાર્થરથ

પાંડવ-છાવણીએ પ્રસર્યોંતો ઉલ્લાસ
કુરુક્ષેત્ર છત્ત્યુંં પાંડવોએ.
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યંડી ને અન્ય યોદ્ધા વી ટળાઇને
ધુધિધિરરાજ બ્રાત્ર સંગે
પાર્થરથની કરતાંતા પ્રતીક્ષા,
ગગનભેદી વાગતાંતાં હર્ષવાન્નિંગો,
એવે ધીરી ગતિએ દીસ્યો વાનરધ્વજરથ.
શે વાતોલાપ કરતા હસે
યુદ્ધભાર ભીતરે ?

અને રથ ભીમો વૃંદ મધ્યે.

“ પાર્થ ! અદ્યપ ભાયા ને ગાંડીવ સંગે
પ્રથમ કિનર રમેથી આજ ! ”
“ મહારાજ ! પ્રથમ આપ પધારો ! ”
“ પાર્થ ! તુજ એવ છે મુજ વેણે ! ”

અને ધનંતર્ય ઊનયો રમેધો.
સર્વ મંડળ નિહાળી રહ્યું.
કે શા બનશે અવનવા બનાવ ?

અને મહાભારતના સારથિએ
અશ્વરાય તણને
હ્યુદણ્ણતા ઘોડમાને કીધા મુક્ત
પછી ઊતર્યા પૃથ્વીએ,
એવે વાનરજન આભે ગ્રીકયો
ને ધૂમ્ર વ્યાપ્ત થયો રથધુમ્મટેથી
પછી હડ...હડ...હડ પ્રસરી અગ્નિનવાસા
ને બરમીભૂત થયો રથ !
“ મહારાજ ! શા આ ચમત્કાર ! ”
“ પાર્થ ! બ્રહ્માઓ બળે છે આજ ! ”

અને યોગેશ્વરના પ્રાવેશને
સર્વ પ્રણામી રહ્યા
કે કૃષ્ણે ગિતાડ્યું કુરુક્ષેત્ર !

(૧૪૮)

છાવણી બહાર ધૃતરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણે
આપેલું આશ્વાસન

પાંડવ-શિગિરનો ઉત્સાહ
અલુકદંષ્ટો હતો આજ,

શેઠની ને નૃત્ય-નાદાનંદે
 જ્ઞાન-દમરોલ દના મરે.
 એવે યોગેશ્વર પ્રવેરવા ધર્મ-શાસ્ત્રિનિરે.
 " મદારાજ ! પધારો, પધારો.
 કુરુદેવનો વિનય છે આપ આભારી ! "
 " યુધિષ્ઠિર-રાજ ! કાળ-પમરો છે
 ને પડેલી માતનીની પુકાર કરીને
 લીજુઝાં માર્યાનો કાલ ! "

આપા મમીર વાતારીના
 ને શાંત દના ધર્મ-રાજ.
 વજ્ર-ગદમયલ-વિગ્રહ-મલત
 પડેલી વાચના વણા ગીનેશને :
 " મદારાજ ! છે વિનવિ એક
 યોગ્ય લાગે આપ મદાનુભાવને તો
 દરિનાપુર પધારીને
 પિતા મૂનરાજી ને માતા માંધારીને
 સાન્નિધ્ય રહી જાને કરી
 મુદ્દાનના આગે સમાચાર ! "

અને મલકતા વણા કૃષ્ણ :

“ અવશ્ય, યુધિષ્ઠિરરાજ !
ભારતના સમ્રાટ છો આપ
શિરોમાન્ય છે આપબોલ મને ! ”

અને યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણપદે પ્રણામ્યા.
“ મહારાજ ! બેઠે વઢો છો,
આપની ચરણરજનીયે બરાબરીએ
હું નથી ક્ષુદ્ર છવ ! ”

અને હર્ષના વાતાવરણે
અબોલ પીતી ખજ.
“ ધર્મરાજ ! જાવણીએ છે ઠેર ઠેર ઉલ્લાસ.
ભલે સર્વ આનંદે આજ
ને પાંડવ ને સાત્યકિ સંગે
આપણ વસીએ ધમુનાતીરે રાત્રિ ! ”
“ મહારાજ ! સત્ય વઢો છો;
શાંત સ્થળે શાંત રાત્રિમાં
અદાર દિ'ના ઘોર સંગ્રામ પછી
અવશ્ય દાખરો ચાંતિ ! ”

અને પાંડવ ને સાત્યકિને

ઘનારી કાલિ દીને આરે
 દગિનાપુરમ મં સીધા કૃષ્ણરમે
 દારક સ્વરેયિના પોડયા
 દારકું નાખના બગતાંના જલમિ
 બામડા બામડા પગપી મુગવના,
 ને મહાપ્રભાદ રથના
 રાત્રિની ઈર્ષિએ પાડનાંતા પાડંદા

એવે દગિનાપુરમમદાસમે
 પોડયાંતા જુદા અંધ મુગપ્રગલ્ભ
 ન મદારાખી માધારી દોગતીંતા ચીંજો.
 પિનગમ્બોના મદામદાવના
 અદાગમા દિ'ની દની એ રાત્રિ
 એવે પ્રવેશ્યો પ્રતિદાગી,
 અમ પાંતની સ્વય અપાપો મેરની સતીએ
 ન દોષે પખ ગુણ્યા પમરવ
 " દાગી ! પોખના એ પમરવ " "
 " મદાગખીશ ! પ્રતિદાગી મ એ છે આતા
 કૃષ્ણનાજ પદામાં છે કુશેત્રથી " "

એ સમાચારે
 મિથિત બાવ થવા દાસકેત્ર-ક

અંધ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રમનઝમંથને.
 “ દેવી ! વિમલવિરોધક દારિકેશે
 સંહારનાટ્યખેલના છેલ્લા દરમે
 શું પડે પાડી પિતરાઈવૈરે
 સુસેહ કરાવી હશે ? ”

અને વધાં સતી ગાંધારીઃ
 “ નાથ ! માનશુકન કરે છે મનકું
 સારાવાટ નહિ હોય સમાચાર,
 પણ આજા હોય તો
 કૃષ્ણરાજ પધારે આપમિલને ! ”
 અને કૃષ્ણ પ્રવેશ્યા પ્રણામતા
 પછી વચ્ચા ગાંધારીને સંબોધીઃ
 “ કૃષ્ણા ! જ્ઞાની છે આપ પ્રજ્ઞાનપંથી
 વેદાંતને ઉતાર્યું છે જીવનમાં
 તો ન લાવશે નાશવંત દેહના વિચાર. ”

અટક્યા કૃષ્ણ
 વિદ્યત્કોપકતા પડતા પ્રકાશમાં
 જે મુખાકૃતિએ નિહાળતા લાવ-તરંગ.
 વ્યમ રેખા પ્રસરતી હતી

આપે મારા મુનરાખ્ત મુખડે,
 પળ ભરી અંધારી મુખડે,
 એ જ અંધારી.....
 રિપર દોર્યું પ્રત્યાપાનથી પર,
 “ હજ્યા ! પ્રત્યા છે અંધારે કિંમતભૂના દળ,
 આપે ને મુનરાખ્ત મુખડે
 બદલે વાપોતો વીર દુર્યોધનને
 પળ નાની અંધારે
 અપમ વરોધો સંદાગ ? ”
 “ શુ દુર્યોધન મગજો ? ”

એ અમ-નજના વ્યથ પ્રશ્નના
 શાનિથી દીપ્તા ગીતેથી અત્યુત્તર:
 “ મારા ! મુજ હજ્યા સતી અંધારીય
 મો પુત્ર-સંદારના શાને કીસે છે પ્રત્યાપાન,
 બેઠાપાન નાશવાન છે ! ”

અને મૂન પુનની માનને સંબોધતા
 તથા કર્મચોગેશ્વર કૃષ્ણ:
 “ હજ્યા ! કાસે દુર્યોધનને દત્તી કુસંગન,
 પળ કૃષ્ણ ઉગળી છે વીર માતાની

ક્ષત્રિયને છાજતા મૃત્યુને બેગીને ! ”

એવે પધાર્યા વેદ વાસ
ને જ્ઞાનવિભાગપ્રત્યન સોપી એમને
યોગેશ્વર વઘા વેશ
“ કૃષ્ણા ! દેવી હો આપ
ધુગદ્ગાપરે રહેશે અમર
આપસતીત્વના જ્વન ત ઇતિહાસ
દૈત્યીક નારીએ
પતિદુ ખે કુ ખી બનીને
આપસમા સ્નયમ્ અ ધાપા સેવ્યા છે ? ”

’

અને દીધા વ્યાસજીએ સમર્પન
“ કૃષ્ણજી ! સત્ય વદો હો,
ભાગ્યજ્ઞાન છે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ’

અને વાતાતા પનન
ધૂમરી બેતા આભ-ધરતીપડે
એ પાદપ્રિયા યોગેશ્વર કૃપ્ણે
“ ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! ભય કર વાપ છે પનન,
મૃત્યુ છે આજની ઘોર નાનિ
કે ભદ્રકાળી અતૃપ્ત છે દજ,

ને તોળીએ સમે પુકારે છે:
 " માતા-રપિર. . " માનવ-રપિર..."
 પેળું મું.....
 પારખું મું. ....
 કે અપત્યામા અકારણમ બનીને
 સાદને કાળે નદિ ગમે બાઈ
 ઠા' આપ વસેનીના ઊડને । "

એ વેળુ સુખીને
 મૂળ્યા મુનગાપ્પ-માંપારી-
 " રા' વસેનો નાચે ? "

અને વણા મૂળ પૂરાજન
 " કૃષ્ણ । પપારી તનમે,
 નદિનર અસલ કરી
 ભારતવર્ષે કુરુવસેનો વેણે । "

અને પ્રજાઓ બધું એ ચોગેશ્વરે
 તે નિહાળા એ તોળ પ્રદરે
 નય વીધેને તે રાત્રિની રુતિ
 અપ્રત્યા ને ગદ્યજયજય, ૨
 અને એવે. ....

(૧૪૬)

યુદ્ધાશિ-શમન પૃછી વનચંગ

રત્રિના ગાઢ અધકારતુ સામ્રાજ્ય
કુરુક્ષેત્રે પ્રસર્યું 'તુ ધનધૌર,
ને તારાઓના પ્રકાશમા
ગીધકાના ટોળાં જાડીને
રધિરખરડમા માસવ દેહન
ચૂંચના હતા ચાચ મારામાગીને.

શ્વાનો જે નતાંતા મુડદાન
જાપ કરે—મહાભય કરે હતુ દશ્ય
ધવાયેનની ચિચિમાગી ને ચોમેએ
જાપ કરે જાસતું 'તુ કુરુક્ષેત્ર
જખમે થાતીંતી કારમી વેદના,
ને એના આર્તનાદ
અમલ્ય અકુપ્યા હતા

અને યાગમી વેદનાએ પડયો હતો
અગિયાર અક્ષૌહિણીનો અન્નિપતિ
મરેનની મખમનરાધ્યાએ પાદભુદાર
કરે—કાટા ને જાખરાએ પેદયો હતો
મૃત્યુની કગતો ઉપેક્ષા

એવે આપ્યું એક ગ્રીષ્મ
 ને એમ એમ જગા થઈ પળો
 ગ્રીષ્મઝેની માંમનૂખી જમાન;
 ને ગાંધ મારીમારીને
 માથગના જખમન મૂકીને
 રુધિર ટપકની કાઠી માંમની બેગી
 બહાજ કરતાંનાં ગ્રીષ્મ
 ને કારખી વેળા એની
 અરબને એ અમલ દત્તી દુર્ગોધનને.
 " મું આ દાસ ! "

એ વેળા...
 નામમાન કરતા તબુ કોરવપક્ષીએથી સર્પા.
 અજલ્લામા, પૂષાચાર્પ ને પૂનવર્મા
 નામના છુપાતા દના બપમરત
 અને નિસાએ નિસાચર બમે
 એમ મૂષકીથી
 બમબુ કરી બાજ કાઢતા
 રલો પદાચેલ દુર્ગોધનને મળ્યા

આબે ટગમમના'તા તાગલાએ
 એમ દુર્ગોધનને પ્રાણ
 ધવાયેન દેહે ટગમમતો દત્તો !

અને અશ્વત્થામા ને કૃતવર્માએ
 ગીધડાંને હટકારી ઉડાડ્યાં,
 ને ' હુડ...' ' હુડ...' કરી કાઢ્યાં જ્ઞાનોને
 પીંખતાં દુર્યોધનદેહને.
 પછી લૂછ્યું રુધિરખરડ્યું મુખ
 ને નેત્ર જીધડ્યાં દુર્યોધનનાં.
 " અશ્વત્થામા ! કૃતવર્મા ! કૃપાચાર્ય ! "

અને મનડે વ્યાધ્યા વૈરે
 ભુક્ષાત્રી ધવાયેલ દેહની વ્યથા.
 પછી કર્નો ટેકો દઇ પૃથ્વીએ
 ધડ ઊંચક્યું દુર્યોધને
 " અશ્વત્થામા... ! "
 ' યુવરાજ ! આ હાલ ! "
 " વીર ! ભાવિ સદાય છે અમિથ્યા,
 લેશ નથી મૃત્યુનો કોભ,
 અવશ્ય સંચરીશ હું સ્વર્ગે,
 પણ પાંડવોના પાપી કૃત્યના રમત્થે
 હૈયે લાગે છે લહાય
 પિતામહ ને ગુરુ દ્રોણ શા અચ્છનને
 છેદ દઇ પાડ્યા રણાગણે,
 અને એ જ દત્તાગઓ આજ
 હિંદુસે આનંદે છે જાવણીએ,

ને કામ જનકે આનંદના મગદ ૧"

અન નિ શાસ મુખ્યા દુષાંધી

રાવિના અધકારમા ભય કરે તુ રજામજી,

ને એ ભયકનામે

ભય કરે કરી અથ શામાન પ્રે બા

પિતારાધરમરજીનું જન રૂ અન

ને કોપના કાળે પેણું મનદું

" પુરરાજ ! આજની યોગ રાત્રિએ

મમકોકે પદ્મીશ મરે પાંડવ

ને પિતારાધના કનોલ તપેલ ૧"

ધરામેસના આત્માનાદ વીધી

પાડ દો પડયો રજામજી

અશ્વત્થામાના કોપીશા એવનો,

ને દર્શ પામેય મૃત્યુકાળાએ દુર્યોધન

પછી કરી કૃપાચાર્યને લેખ:

" આચાર્ય ! નિરાના યોદ વધન કાજ

સેનાપતિતને કરે અભિષેક

શરુપુત્ર કરી મુજ વેરતુષિત ૧"

અન પ્રજુમીને કમ ભયો

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય ને કૃતવર્માએ

ને ત્રિગુની નીરખી રહ્યો દુર્યોધન

વિલીન થતી અશ્વમદના ઓગામા ૧

(૧૫૦)

નિશાયુદ્ધ ને મહાસંહારપણોહુતિ

રોત્તિ હની ધનધોર

ચોપાસ પડ્યા હતા ગાદ અધિકારના સ્યામ પડછ.

ને આખરી કરવા રુપિગ-પાત

આલના નેપથ્યે ઊઝાંતી જોગણીઓ

ને હદકાલી કરતાંતાં અદ્વિદાસ્ય

ને એના રુધિરસ્પર્શે
જેવે હોડે ધૂણુમ્ન ને શિખંડીની નિદ્રા,
એવે હત્યાગએ
શિરચ્છેદ કરો દીધી શાશ્વત નિદ્રા !
પછી આરબ્યો હત્યાકાંડ
ને હણ્યા પાંચાલી ચોખ્ખા
અધારો રાત્રિએ શિખરે શિખરે પ્રવેશીને.

અને કો'ક નાસતાને
છાવણીના પ્રવેશદ્વાર બહાર
પૂરા કર્યા કૃપાચાર્યે ને કૃતવર્માએ.
પાંડવ-શિખર છલક્યું રુધિરે
ને મહીં તથા ધડ ને મસ્તક.
પછી લહાય લગાડી ઓવણીને,
ને ગમણે બાધ્યા હય ને હસ્તીની
ખાખના થયા ઢગલા;
અને પ્રચંડ પ્રસરી અગ્નિજ્વાલા
આબને ગોરાંભે આલેખતી અક્ષર
કે દ્વાપરના મહાસંહારની થઇ પૂર્ણોદ્ધતિ

• • •

અને એ મોડો રાત્રિએ
કો' કાળભૈરવ શો કરે ગદીને મસ્તક
એ ગણો સંગાથે જનણે જરતો'તો ડગ.

‘ શુ શનુ’ નરક સસારે જ હશે ? ’

એ એના મનોબાધાના વેળુ
 ઢાગમી સીતમાગે સર્પો
 ને પેજ્યો એણે ચ દ્રવ્યકાશમા
 નેત્રોએ ચડ્યા રુધિરપડગેથી
 જાણે કે’ યમનો દૂત
 “ યમગજ..... યમદૂત . ! ”
 ને ઊંચકીન પટકપુ ધરતોએ શિર.

એવે મુણ્યાયા કણે’ સાદ
 “ દુર્યાધન મહારાજ ! ”
 ને હુજાતો ભારયો મોએ રુધિર-કાદન
 પડી નિ શ્વાસની પર પરા બાદ
 એણે લીધો એક શ્વાસ.
 “ કેણુ, અશ્વત્થામા ... . ? ”
 “ મહારાજ ! શાન્તિએ પોદો શાશ્વત નિદ્રાએ
 કુદ પાડવોના નીરખી પાંચ મન્તક ! ”

એ વેળુ સુણી અશ્વત્થામાના
 વૈરાગ્નિ શાત થયો લાસ્યો !
 “ વીર ! ધન્ય છે .. વીર !
 હવે પ્રવર્તશે શાન્તિ,

(૧૫૧)

પાર્થ ને અશ્વત્થામાનાં પ્રહારો

પાંડવજાવણી સમયાનવત્ બનીતી
અશ્વત્થામાના હત્યાકાંડે,

(૧૫૧)

પાર્થ ને અચત્થામાનાં પ્રહાસ

પાંડવજાવણી સમયાવત્ ગતીતી

અચત્થામાના હત્યાકાંડે,

અશ્વત્થામાશોધને બર્ષોં ડગ,
પછી અશ્રધાર વર્ષોવતી દ્રોપદીને
સુભદ્રા ને ઉત્તરાએ તેડી વીનવી
ને વિરામ લેવડળ્યો ચિનિર.

એવે ઊભા હતા
પાપણ્યપ્રતિમા શા ધર્મરાજ
ટગર ટગર નિહાળતા કૃષ્ણને
ધનંજય, નકુલ, સહદેવ ને સાત્યકિ
નયણાં નીચાં ઢાળીને
પ્રશ્નતાંતા કુરુક્ષેત્રની ધરણીને કે
' શું હજી અનૃપ્ત છે રુધિરવાસના ? '
' પાર્થ ' આરૂઢ થા રથે.
દ્રોણપુત્ર છે દિવ્ય અસ્ત્ર જાણનાર,
બડવીર છે ભીમકર્મા,
પણ ગાડીવની આવશ્યકતા છે ત્યાં ! "

° ° ° °

અને પાર્થરથના ચક્ર
ભાગીરથી સરિતાને કાઢે ફરતાંતા
એવે સરિતાના હરિયાગા આરે
દીરથો વેદવ્યાસઆશ્રમ,
વહતાંતા નીર ધોરાં ધીરા

શૂદ્રને સજનવે એવા
ઘોર ક્રોધા છે હત્યામડ । ”

અને પેખ્યો કૃષ્ણે બહારાક્ષસને
ધનુષ્યે ચડાવનો બહારા
ને ક્રોધયુક્ત વદતો વેણુમા
“ દુષ્ટ કુતીપુત્ર ને કૃષ્ણ !
અહ કાર ઉતારુ છું તમ કુર્જનના । ”

પછી અશ્વત્થામાએ વહોડયુ અમેાવ અરુ
ને હોડયુ ત્વરાએ ગાડીનધનાએ સામે
પછી બાખડયા બે બહારા
એના ધર્ષણે
તણખા ઝપી
આમે હોડયા જરાનાના બડકા
ને વાધુના થયા સ્તભન
જળ સુકાણા દૃશ્વીએ
વૃક્ષોએ લીધી સુકાષ્ટને સમાધ
પ્રત્યક્ષ થયા પ્રનયના આબાસ
ધડાધડ ધડાકા ને વીજઝગકારા
અશ્વરિહોણા આમે થયા પ્રનર્તમાન

" મુનિશ્રેષ્ઠ ! અધૂરી આવડતે કીધું છે કાર્ય
 ખજાત્ર એ કાનાનાં સાધ્ય છે જ્ઞાન
 પણ નથી વાળનાના ભરપો !
 સાધ્યું 'તું' જ્ઞાતાત્ર મેં
 પાડવોના નાશને કાજ
 જ્ઞાતાત્રને ખપે જલિ નિર્વિવાદ,
 ને ન મળે જો એને અન્ય લક્ષ્ય
 તો અવશ્ય દણે મુજના પ્રાણ
 જ્ઞાતાત્રના વહન ફેરવું છું હવે । "
 ને મત્ર ભરપો અશ્વત્થામા
 પછી વધો પ્રત્યક્ષ વેણ
 " વ્યાસજી ! પાડવોથી ત્રિમુખ કરી
 જ્ઞાતાત્રને પાવું છું હિતરાત્રા મર્મે । "

એ વેણે ગાડીવધન્યાએ ફરી ધર્યું જ્ઞાતાત્ર.
 ' પાર્થ ! સખ્યુ ? '
 ભણે હિતરાત્રો મર્મ નિદારે અશ્વત્થામા । "
 " મહારાજ ! અશક્ય નહો છે
 કેા દિ ન કરી એવી આપ આજ્ઞાની
 અન્યા કરું છું આજ
 પુરુષને નથી કરવો નિર્વંશજ. "

અને એ યા પાર્થે ગાડી-ફેરી

એની જવાબા;

ક્રોધમસ્ત જની પાંચાલી પણ હવે

સૌમ્ય જનતી હતી જ્ઞાન ને ક્ષમાએ;

મધ્યસ્થ શા હતા પાર્થ ને કૃષ્ણ.

એવે સર્પાં દ્રૌપદીવેણુ:

“ ભીમકર્મા ! ગુરુપુત્ર છે અશ્વત્થામા,

ને છે બ્રાહ્મણ દેહ.

વિશિષ્ટતા નથી વૈર-ગદલાએ

પણ સંસારનું સનાતન સૂત્ર ક્ષમા છે ! ”

સંસારે અમરે જાવના ક્ષમાપણની

મનસમતોલનાએ દાખવી દ્રૌપદીએ:

“ કૃષ્ણ ! વિપત્તિએ કૂંચણુદારને

શા વળી વધી વિપત્તિના ભાર ? ”

અને તથા ગીતેશ મલકી:

“ કૃષ્ણ ! સંસારે ભ્રમ છે વિપત્તિ-અવિપત્તિ;

પણ જગતના જન્મદિતાર્થે

ને પ્રજાનની પ્રગતિએ

અતરેલક છે અશ્વત્થામા શા પાપી ! ”

[ગીતેશ]

(૧૫૨)

હરિતનાપુરે યુધિષ્ઠિરનું રાજ્યારોહણ

વાગ્દેવ રક્ષાતા મગધ વાલ્મી
ને આનંદોત્સવે ડાનતાતા પ્રગ્લબન

ને દ્વારિકેશ ને ધૃતરાષ્ટ્રરાજ સગે
 મડપે પધાર્યા ધર્મરાજ
 આસિપત્યન વદ્યા પુરોહિત ને ઋષિઓ
 પછી શાઓકત રિધિઓ
 ને વેદની ઋગ્ચાઓના ગુજને
 ધર્મરાજને થયુ રાજતિલક
 પછી વદ્યા યુધિષ્ઠિરાજ
 ' સભાજનો ! પરિગ્રાણાય સાધૂનાં
 ત્રિનાશાય ચ દુઃકૃતામ .
 મહાન આદેશ યોગેશ્વર કૃષ્ણને
 ભૂતિભત થયો છે ભારતરખે
 એમની આસા અનુસરીને સદાય
 દેશહિતાર્થે કરીશ હુ મુજ કર્તવ્ય
 ને પુણ્યના દમ કૃષ્ણાર્પણ કરી
 ઋણમુક્તિના સેવીશ આદર્શ । ”

અને પ્રણામ્યા ધર્મરાજ યોગેશ્વરચરને
 પછી ધૃતરાષ્ટ્રરાજની કરી વદના
 ને ફરી સળોધ્યા સભાજનોને
 " સભાજનો ! કુરુક્ષેત્રનુ સુદ્ધ થયુ કે ન થયુ
 અળગો રાખીને જો પ્રથ
 પિતાતુલ્ય ધૃતરાષ્ટ્રરાજને આપ

અમર્યે હેતે ને વધુ મેષ્ટ માન
 એમના ને મના અધારીના વતસલની
 અમ પર હે મીઠી વધુ
 અમર્યે છે પ્રાન-નાનનો
 ને ગામ્યસંગમન છે સસારનું રજો
 તેના જતોના દિનને કાળ
 રામ્ય છે પ્રાનનું પાખીકું
 પ્રાન ને રાજની બે પાખ
 સસારે શુભ મેરી
 ગાન-વિગનના અવધામે
 પ્રમાનના મારગની મેરે આશ
 અમર્યુ અમર્યુ અમર્યુ !

અન વિરમ્યા અમર્યુ
 નમરે પરી દાદી
 ને અરખાઈ-બેરીના નાદે
 ઉદ્ધાસના માંડ્યા નાદારંબ,
 પછા અરખાતા અષ્ટ સમા.

એ ગાનને
 પ્રાનમાળે દનુ દોરિનાયુ
 દીપમાળ પ્રાન-તી મહોત્તે મહોત્તે

વિદનાસના ઉદ્દીપન હતાં આજ,
 પશુ યુધિષ્ઠિરમનડે
 મંહાસંહારની છવાઈ'તી આધી
 પરિતાપ વ્યાપ્યો'તો પિતરાઈઓના સંહારે,
 મહેલવાસીને બનવું હતું વનવાસી
 બહુએ સમજાવ્યા આપ્તજનોએ
 પશુ મન-ઉદ્દેગનો તાપ
 ઉમ્મ હતો યુધિષ્ઠિર મનડે.
 અને એ રાત્રિએ
 સર્વ મને હતી આનંદરોશની
 ત્યારે યુધિષ્ઠિરને વનગમનનિશ્ચય હતો
 કૃષ્ણામને હતો કૃષ્ણપક્ષનો અધકાર
 સારીયે રાત્રિ વિતાવી
 ભારતની સમ્રાજીએ પાસા બદલી બદલી
 ને પ્રભાતે પાહોળ્યા કૃષ્ણને પ્રશ્ન
 કે 'શુ કૃષ્ણાના ભાગ્યમા વનનાસ જ છે ?'

• • •

અને પ્રભાતના મનોહર મોઝડિયે
 પ ખીટા કરતાં'તા કવરવ
 ને મંદ મદ વાતો'તો સમીર
 એવે મનોહર વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જ
 મોહન પદ્માયો સજ્જમદાવયે.

ઐતે પ્રવેશ્યા કૃષ્ણ
 ને આશ્વાનામ વિગાળ્યા આસને
 વામુની કામજી સદગી
 મદ મદ વાગો તી જમુનાના જગેશી
 ને હામિ હીના કાગી જાણે કરી દાંડિયાત
 કૃષ્ણાચ સજોઆ કૃષ્ણન
 " કૃષ્ણસખા ! ગજ કામે છે વ્યમ,
 ઐમને કરે છે વેદના
 પિતરાઇઓના યોર સદાશની યાદ ! "

ઐ વેણુને મસક્યા કૃષ્ણ
 " ધુધિપિટરરાજ ! મ તારો મનડે મુલસ હાર રમરી
 રમણે નહિ આવે પાછા
 નાચવત દાડ-ચર્મના દેહ

સંસારનો છેલ્લો ફેર છે રાજવીપદપ્રાપ્તિ
 નિશ્ચય કર્યો કરો શાસન
 પ્રજાપ્રતિનો ધર્મેય પાળો
 ને જેલો જીવનનો આખરી સંગ્રામ !

એ કૃષ્ણવેણુસે
 કર જોડી વઘા ધર્મરાજ
 " મહારાજ ! ક્ષમા કરો ! "

અને એ ક્ષમાપાત્રના સુણી
 કૃષ્ણ મલકયા કૃષ્ણા પ્રતિ,
 ને પછી વઘા મલકામણેઃ
 યુધિષ્ઠિરરાજ ' નહિ માનવસહારનો સંગ્રામ.
 પણ જેલો મનડા સગે સંગ્રામ
 ભારતના બન્યા સંગ્રામ
 પણ એ જ બાળા વિજય.
 હવે માડો સંગ્રામ
 માયારક્ષેલા દુર્ગમ દેવદુર્ગે
 ને સંહારો અહંકાર, કામ ને અભિમાન.
 પ્રથમ કેળવો અનાસકિતયોગ,

એ પ્રક્રિયને કાળ
ગાનપદ્ય માધ્યમ છે
ને માયાના સાગરે તરે
નિર્દેશનાની દોડીએ બેઠી
કંઈક જામશે અપરિચિત્તે દ્વાન
પણ શરણાગતિ મેલે અધિગતા નામની । ”

અને શાંત પગ વીણે
યોગેશ્વરના જાનપ્રભાવે
જેમ આંધી પછી શમે નૃશન
ને બાળે દલપમાદ થય પ્રકાશ,
એમ ધર્મરાજમુખડાની વિષાદછાયા
આંધી આંધી વિધાન થઈ બાસી
ને પ્રમથુ મુખે મસકામધુ.
પડી આસનેથી ઊઠીને
ગંબૂ ગદયા યોગેશ્વરના
“ મદારાજ । આરત જિતાડ્યું એમ
દલે જિતાડતે માયાવી સંસાર । ”
“ દુષિષ્ટિગજ । બાળપાન એ
ને ઉચ્ચ કોટિનો છે જવાતમા તમારો
નિષ્કામ કર્મ ને કલિન સાધનાએ
દુષ્કર નથી સંસાર-વગળ-ઉત્તમંધન । ”

(૧૫૩)

બાણુશય્યાએથી ભીખોપદેશ
—ભીખરવગારોહણ

સંક્રાન્તિના પૂર્વે
ઉત્તરે ખસ્યા સૂર્યનારાયણ

ને પર્મનના વાણ વાવરા
રંગરંગ પીઠવા કુલદા
ને પ ખોડાએ કયા કાંચાસ;
નિહ-પોગી પિતામહ
ગંગાનદયા પ્રભુને આજ
તજવાના દલા નાચવંત દેદેશી.

પૂરે ગામોનો બાબુ
ને યુમદાપરનો યનનપરવી બાબુ
બાબુની વીરકથાએ પોદયો
એકામ ચિતે બજતો તો પરબદ
ને યેડીને ગામા ના કુરસેવના અવગેવ.

એવે કર જોડી પ્રજાગ્યા યોગેશ્વર:
" પિતામહ ' સદાય પ્રાતઃપ્રજ્ઞામય મહેશે બારતરણે
આજનો અમર દિન.
પણ વિનંતી છે મુજની એક
કે અગોરોદબ પહેલાં
બમ જન્મ પર્મરાજને
મન યાન્તિના શો આદેશ । "

અને હસ્યા પિતામહ.

" મદારાજ ! જગનનિવાસક ને પાસક છે.

ને છે ગ્રેરજીહાર.

ઉપદેશ હું દઉં કે આપ ? "

" બીજમરાજ ! સૂર્યના દીપા પ્રકાશ ચન્દ્ર દે કે,

છે ને એ જગતસમસ્યા । "

અને ઝીની ઉદ્દેશેલી સમસ્યા

મનકામશે વદા પિતામહ

ઉદ્દેશીને ભારતસમ્રાટ મુષિષ્ઠિરને:

" બેટા મુષિષ્ઠિરરાજ ! ધર્માસ્તાર છે

ને નિર્માણના જાંધન અનુસાર

દ્વાપરની સંધ્યાએ છે ભારતસમ્રાટ.

લોકમતને અનુસરીને

પ્રગતદિતપાવન કર.

એ છે તુજ રાજધર્મ

ઉત્કર્ષતું પ્રથમ સોપાન.

નિષ્કામ કર્મે સેવજે સંસાર

પછી હન્દ્રિયોને મનોનિમ્મલ કરી સાધનાઓ

ભક્તિ ને જ્ઞાનથી ચરજે પ્રજાને.

મોક્ષધર્મની વ્યાવી છે આ । "

અને..... "

અંતરથી પ્રજ્વળી યોગેશ્વરે
 પડી નેત્ર મીઝ્યાં પિનામુદે
 એવે નયો દેવી વધુ
 મહી દની આનંદ-જીતામની કંઠેરખો
 દાગિષ્ટ વિભાષે ભરેને સંભાર
 ને ઉચ્ચ ઉડુવનનુમિદામે
 પ્રગ્લિયે આનંદની સામી
 ને જ્ઞામિત. જ્ઞામિત .
 જ્ઞામિત જ્ઞામિત: જ્ઞામિત ।
 રવમે સંયતી પિત મદ
 નાશરંત સંભારે નાશરંત દેદ નશ
 ઉપરમામો એ જવામા
 સુમદાપરના જાગર્જનિદામે
 અબ્જ અવશ્યમં મેલી
 શોયંનેજે આજ રજામુને
 પરમ ગમિતતા ગમકારો દહ
 ભીષ્મનુ અમર નામ આગતરથે મુકો
 શું મનપરવી મ્પમે જાવો

(૧૫૪)

અશ્વમેધ યજ્ઞ ને ઉત્તરાના મૃત
પુત્રનું સજીવનકરણ

અને ખીજા દિ'ની સધ્યાએ
અધિકારગોળા મુધિષ્ઠિરે પ્રસર્પી,
અર્ગે સંચર્પી ગાણસમ્યાધારી,
ને મહાસદ્દારના ધોર સંદારની

પ્રભુ: રમુનિ શરિયુધિવિન્ને,

એકાકી બોલોતો બાગનમસાદ
ઉમ્મ મ ને વિમામને હાનિ નિષ્કાર્જસિ
આનંદમમ દગું દગ્નિનાપુર નમર
સાબારી, દખના ઉત્સવ દના દગ
મ કમમાળ જગતીતી લીપમાળ
પણ જ્યાસાએ જળદગાવની સમદમનડાને.

એવે પ્રવેશ્યા ધનંજય સંગે
મસદ મસદના આનંદરસદય ફૂલજ.
“ ધર્મશાસ્ત્રી વ્યય જાસો છે દગ:
માનના મૂલ્ય મમુદ
પીઠિક વિદ્યોજા સદાય છે ઝીઝરા.
ને એ પીઠિકા આપકને કાજ
આદરો અધ્યમેય ધરા
ને યમકુડે દોમાના ધૂનદરિએ
પાતાવરએ પ્રમન્ને શુદ્ધિ,
ને વેદકથાઓના પુનિએ
મન સન્તિ આપશે શબ્દસદા ! ”
અને ધનંજયે લીધાં સમર્થન
“ યુધિષ્ઠિ-શાન ! મન-ઉદ્વેગનું વારણ છે વિચારગતર
ને વિચારને આલસ્યક શે છે ” એક લક્ષ્ય

એ સાધશે અશ્વમેધચાર'શે ! ”

અને કૃષ્ણ ને પાર્થ વેણનાં
યુધિષ્ઠિરે કર્યાં મનડે વિવરણ
ને અંતરાત્માએ દીધી પૂર્તિ,
“ અચ્યુત ! આપદોરવણાં ને આપકૃપાએ
અવસ્થા આરંભીશું અશ્વમેધ યજ્ઞ
ને દેખે અંતરઆશ્રિય
કે યજ્ઞના ઉચ્ચતર વાતાવરણે
આપદીધાં જ્ઞાનનાં મંથન કરી
પરમ મારગડાનાં લક્ષ્ય સેવું ! ”

અને.....

અશ્વમેધ યજ્ઞનો હતો આરંભ.
દારિકાની સુબ્ધવરણા નિહાળી
પુત્રઃ હરિતનાપુર પધાર્યાંતા યોગેશ.

અનેશ હતા ઉત્સાહ આજ
યોધા ને મહાયોધ્યા
જારતે વર્તાવ્યા યુધિષ્ઠિરઆણ્ય
ઝગઝગતા સુવર્ણ ને રૂપડા કવચે
હોલાંતા વાટ જીરખતા
કે ક્યારે કરે કાળુડો ઘોડો પ્રયાણ.

અને પરી નમરાએ તરી
 સંખના ને કપા બેરીના
 દોસ-ત્રણ ગુ ને સમજાવના સરે
 આગતોગતોએ પ્રમગધ્યા આનંદના
 પાત્રી કાપસાએ પરી બજાવવાના અગ્ને
 વિજયને કાજ માંડ્યા પ્રવાહ.

પથ દોરે એનો ગા
 કે અથ ગાનારનાં મુકાવે માન
 ને સર્વ પ્રસારે એકે અનાર
 મધરાજ યુધિષ્ઠિરની આજી

એવે દગ્યા પૂજા
 નેશીય ખલેવ પ્રતિ,
 એ પેખ્યું મધરાજે.
 "અર્યુન ! શા શા છે મધ"
 તે દમો છે સદેવ અમાય ? "

અને મલકી દોષા પૂજે ઉત્તર
 "મધરાજ ! સદેવે દની સમત્યા
 કે કોણ અને અક્ષત પાથને,
 પછી પ્રક્રમ્યા એણે નદાત્ર-તાગ
 ને પુર્વ ભારતે પેખ્યા

પિતા સગે પુત્રના સંગ્રામ
 અગ્નિનભાર્યા ' ઉલૂપી ' પુત્ર બલુવાહન
 પાર્થને દેશે પરાજય,
 ને ભારતવર્ષનો કહેશે ઈતિહાસ
 કે સત્રાપો નીવડ્યો પિતાથી પુત્ર ! ”
 “ મહારાજ ! આદ્યો અશ્વમેધ અધૂરો રહેશે ! ”
 “ ધર્મરાજ ! મ ઘો સંશયને અવકાશ
 પાર્થભાર્યા ઉલૂપી
 પુત્રથી હાર્યા પતિના
 ઉચ્ચ રાખશે શૌર્ય-પ્રમાણ ! ”

અ ..... ?

‘ રવાહા... રવાહા... રવાહા .. ’
 બાહુલિઓ હોમાલી’તી ચણકે કે
 ને આસપાસના વનતાવરણે
 ધૂમ્રપ્રસરણે ચલી’તી વિશુદ્ધિ
 ઝપિ-મહપિ’ઓના અધિષ્ઠાન હતા
 શ્રીકૃષ્ણ વિરાજવાતા સમીપ
 એવે સંદેશવાહન અનુચરે
 પ્રજાગી દીપા કૃષ્ણને સંદેશ
 સાત્રાપી દ્રાપદી ને સુમતરાણીના

૧ સત્તર પદ્યારે મનમદેહે,

જાને મનમદાસમે
ત્રિપદના પ્રસર્પીતા ઓગા,
અભિમન્યુની રાણી પુનરા કુમે
આનર્પેતો મૃત બાળ
અંતપુરે પ્રસરીયી ઝાનિ

જાને ઉત્તમ
અભિમન્યુના ઝો પેદવા પડી
એ જ અમર આગે છી નવી હતી
૧ પતિની જ્યોતને ઝોરે પપગા
સાતન ને પાસન કરી ઉઝે,
પણ સ્વમ-મનોગથ ધૂળમા મળ્યા
કુમેથી અરનર્ષા મૃત નાળને પેખી
ને મુકિર્ષત ધર્મ કિતગ
માતા મુમદા તી ઝો નાખતી હતી
૧ કુસવધૂની ઉતરે મૂર્ખા,

મૃત બાળ યોદ્યોતો
અમુએ ભીંગતો દ્રોપદીની ઝાદમાં
શ્વચ્ચાર હતો એ પ્રમુતિખડ
માતા હતી શ્યાએ બેઝાન

લમણે ટેકવી જીભી'તી શ્વેતરસધારી દધ્યો
 પ્રસૂતિ-ઓળર પડ્યા'તાં પાટ પર
 પવને જીડના'તા હનામારીના પડદા
 ને સ્વાહા સ્વાહા ' ના નાદ
 યજ્ઞમંડપેથી સભગાતા'તા કનચિત.
 " શુ મહાસહારની હશે આ હેલી આહુતિ ! "

મૃત બાળે હશ્યદોર ફેડી
 એ પિશાળ ખડના દૂર આસને મેઠા
 કુતાશ્રમે પ્રાન્થો યુગદ્વાપરને

એ વીરનારીએ
 અસલ કુખ વેઠી હોઘાંતા બાળ
 વૈધવ્યની પરાધીન ન્શાએ વસી

અને કે ટાણે
 રાજ્યરગ-રાગે જીર્ણાં કુરુપુત્રોની દેખાદેખીએ
 ગીમ ને નકુલ તતા હઠ
 એ ટાણે માતા કુતા સમન્વત્તા
 જાને ખૂણે વર્ષાની અશ્રુના ધેધ
 પછી કિશોર વયે
 પુત્રો પર લદાયા કુખના કુગર
 અરસબાએ ખેચાણાં કુવનધૂનાં ચીર

એ પાંચાલીની મનઃસમસ્યા
અંતૂરી રહી મનોમંથને
ને ખોળે પોદ્યો નિર્જીવ નીરખી
વ્યાપ્ત ક્રોધનો ચઢ્યો પારો.

એ પ્રસૂતિખંડે
હજીયે મૂર્છિત હતી ઉત્તરા
ને સુભદ્રા બેઠાંતાં
સક્ષાટેથી લૂછતા પ્રસ્વેદ
ગોદે મહી પુત્રવધૂનું મસ્તક.
સ્મશાનવત્ હતી શાંતિ,
પછી બબૂક્યો પાંચાલીનો ક્રોધાગ્નિઃ
“ કૃષ્ણરાજ ! હસો, હજી હસો, આનંદો,
પાંચ પાડવના હણાયા મુજ કુખે જન્મ્યા
ને સુભદ્રાનો ખોળા ખૂંદતો
હોમાયો કુરુક્ષેત્રના સંહારપત્રે
ને પાડવવંશવેનાનો ઝેડ
આજ સુકાયેલો અવતર્યો ! ”

એ દ્રૌપદી-વેણવે
નીરવ પ્રસૂતિ મૌન,
સ્તબ્ધ દતા સર્વ પાપાણ્યપ્રતિમા શા !

અને સ્વયં અન્યતિ રાજમદાયકે
અથ મૃતશબ્દ ને સતી તપારી
સુખીને મમાચાર
૧ સમસ્ત અવતરો છે ઉત્તમો ભાગ ।
" શું કૃતના નામ છે આ । "

એ અથ રાજના પ્રત્યક્ષ વદાયાં વેળ
આદંતા મજાએ ઝંઝાઝાઃ
" મદાગાજ । પેશં પરો,
પુરુષ નદિ રદે મુતવિદોજોઃ
યોગીઓના ઈશ્વર કૃષ્ણ
દોષીસદેશ સંગર્ભો છે અંત પુરે । "

અને નિરાશાઆચ્છાદને
આશાનાં પૂરવાં કિરણ-
સમ્પ્રેતિ મૃતશબ્દવેદાગ્નિ
મદાસતી તપારીના શાનસંયોગેઃ
ને મુદાગજે પોદ્યા મૃતના વાસસ્થ
સમભાવે દર્શાંતાં પાડવે.
" સંજ્ઞા । મનોવ્યવનાએ અંધું શુ"
૩ પુરુષસનો વેદો પામે અવતરન.
કૃષ્ણ યોગયોગેશ્વર છે,

ભારતનો છે ભાગ્યવિધાતા
અકલ્પ્ય કરશે ચમત્કાર
સંચર હું ત્યાં,
પણ નેત્રવિહોણો છું
ને ક્ષયમા પતશે ખેલ.
મુગ હૃદયનો ભક્તિભાવ
મણામી મણામી ઉચ્ચ ઉડુપન કરે છે
કૃષ્ણભાવનાને ભજીભજીને હવે । ”

અને મૂક્યો અંધરાજે નિઃશ્વાસ
એ ઝીનીને સંજયેથી સર્વા વેણુઃ
“ મહારાજ ! વિસર્જનની સુખ્યાવીંતી મનનિકા,
હવે સુખ્યાવું છું સર્જનની । ”

અને સ યમે
સજયે પ્રત્યગ્દર્શને સાધ્વિના દૃશ્યદોર
“ મહારાજ ! પાંચાલીગોદે છે મૃતગાળ
ને ક્રમે ક્રમે ઓસરે છે ઉત્તરાની મૂઝી,
રમશાનશાંતિ પ્રસરી છે પ્રસૂતિખંડે.
મોરપિચ્છ-મુકુટ ધનરામનો
વાતા અનિયતે દે છે તાન
ને સુણો, મહારાજ હવે યોગેશ્વરઓસ
“ કૃષ્ણા . પાચાથી... !

પાંચ મહામુનને બગરેડ છે,
ને જીવે તો એક મત્ત પ્રતિજ્ઞા છે
અન્યા મદય છે માખી !

અને વીતી પગ પછી

કદાચે તો પાંચ તો
“ કુખ્યમખા ! સાખ દોષ તો કરે પ્રતિજ્ઞા
ને આજે મૂલ જાગ રહે પ્રજા ! ”
અને વાજમદેસખડે,
ફૂનનાજીવ જ ? સાત પગ વીતી ગઈ છે
પ્રસરી રજુ છે નીચ સાતિનું મોહનું.
વેતરા સમાન ખર્ચાનું
માતા સુમદાના રત્નને
દીખે રહે કાષને બેગ દિઆર છે
કે શા શા કરી યોગ યોગેશ્વર ?
મદાનજી ! દવે સુખને ગીતેશ વરે છે ”

અને પ્રતિજ્ઞા બધા બધા પ્રતિજ્ઞા

પછી ગમકાયા વધા કુખ્ય
“ કુખ્યા ! કરે છુ તુજ સતીતરી પ્રતિજ્ઞા ! ”

અને યોગેશ્વર કુખ્યે

કરે મહી તિર-અજસિ

પછી કગી પ્રતિગા:

“ ઓ આત્મા ! જો દ્વાપરની શ્રેષ્ઠ સતી હોય પાંચાલી
તો અચેન શમે પ્રવેશીને
જીવનજ્યોત પ્રકટે મૃત બાલે ! ”

પણ ?

બધે મહા પ્રતિગા

ને સંજયે પ્રાકટ્યદર્શનની સુભાષી વાત:

“ મહારાજ ! અકલ્પ્ય છે દૃશ્ય

દ્રોપદીના સતીત્વના અદ્વંકાર

પ્રશ્નને તોડે છે પરમ ઇશ્વર ! ”

“ સંજય ! શું શ્રેષ્ઠ નથી સતી દ્રોપદી ? ”

“ મહારાજ ! સમભાવી પ્રેમ નથી પાંચ પતિ પ્રત્યે,

અણુન પ્રત્યે છે પાંચાલીને પક્ષપાત,

એ દાકે છે શ્રેષ્ઠ સતીત્વનાં લક્ષણ ”

“ સંજય ! શ્રેષ્ઠ સતી કોણ છે આ યુગે ? ”

“ મહારાજ ! અંધ પતિને અનુસરીને જે

હતાં નેત્રોએ સેવે છે જીવન-અંધાપો

એ છે યુગદ્વાપરની મહાન સતી સાધ્વી નાર ! ”

“ શુ ગાધારી ? ”

પણ એ વેળે...

નિઝ વખાણ જેને હતાં અપ્રિય

અને મંજવને પ્રશ્નો મૂનનાપ્ટે:

" મંજવ ! ગિયો પુરુવંશનો વેતો ? "

" મહારાજ ! પાંડવઅદંભાગનો ચડ્યો પારો

આજ બિનરે છે

શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધર દત્તા ધનંજયથી

પિતામહ, ગુરુદેવ ને વીર કર્ણ,

ને નથી પાંડવ કુરુક્ષેત્રવિજેતા !

યતઃ કૃષ્ણસ્તતો ધર્મો યતો ધર્મસ્તતો જય ।

યુદ્ધઅભાષિતના અદારમા દિને

કૃષ્ણપ્રભાવે ગ્રીક્ષ્યા બ્રહ્માજ્ઞેષે

હાહા અભ્યોતો પાર્યંત । "

" સંજવ ! શા છે દવે ?

મુજ દેયુ થે બજે છે,

પરવાયાં ભામે છે પૃથ્વીએથી

પુરુવશના આખેળાં પૂર્ય । "

" મહારાજ ! હૈર્ષ ધરો ને સુજો

પ્રાહલ્યદર્શને અત પુરનાં દશ્ય

શાંતિની પ્રસંગે છે પરંપરા,

મંત્રમુગ્ધ મની નિદાળી ગ્લાં છે સર્વ

પ્રતિભાબયુઃ માધવમુખ્યુ.

કૃષ્ણસખો દ્રૌપદીના ઝોસયાં છે અદ્ધ કાર

ને અશ્રુધારે બીજારતી મૃત બાળને

દવતા ખોસે વહે છે હવે.

એવે સંશયે હરયા ધૃતરાષ્ટ્ર.

“ સંજય ! વળતી ગોપીઓ સંગે

સર્વ ક્રિયા કરી...

વળી સોળ હજાર એકસો ને આઠ ..! ”

રસો પૈ સઃ બનીને.

મત્યાદ્ દિજેભ્યો ધર્માચ્ચ યથા નાન્યત્ પ્રિયં મમ ।

તેન સત્યેન ચાલંડયમશ્વૈકોડય જીવતુ ॥

અટક્યા ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયવેણે:

“ મદારાજ ! જો યોગેશ્વર કૃષ્ણે

આગે થંબાઓ ચક્ર છ છ માસ

ને અનસ્ત પૂર્ણિમાએ લીધા અર્પાંક ગણ

યોગીઓનાં છે ઉચ્ચ ઉડુપન

એમ વળી યોગેશ્વરેશ્વર કૃષ્ણ

ચિત્સ્યરૂપ છે ચૈતન્ય

ને વિકારરહિત ચૈતન્યમય

નથી ભોક્તા કે નથી કર્તા.

યોગમાયાના દેહે કનૈયાઝ

જ્ઞાનનમા કરી વળગના સંગે લીજા

યોગીઓના રમણ આત્માએ છે ! ”

એવે અંત.પુરના દીસ્યા હત્ય

પ્રતાપદશનસંયમે સંજયને

સ્વામસુંદરના કાંતિભર્યા મુખારવિંદેથી
 ઓગસના દિવ્ય ઝમકારા
 અગ્નિતાંતા દ્રષ્ટ્યોને
 પહો જળે થયો ચમત્કાર
 ધીરે ધીરે અતિ ધીરે
 ચેતનવંતો થયો જાગ !
 'ઉ'...વાં...ઉ'...વાં...ઉ'...વાં...!
 એ જાગરુદનના સાહે
 નગારાએ પડી દાંડી
 ને શરણાધ-ભેરીનાં વાગ્ગિત્રોએ
 રેલમછેલ રેલ્યો હસ્તિનાપુરે આનંદ,
 સંજયે તોડ્યા પ્રત્યગ્દર્શનના દોરઃ
 " મહારાજ ! આનંદો...આનંદો ઉદ્ભાસે
 કે યોગીઓના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કૃપાએ
 જારતસાત્રાગ્યે પાંગરશે પુરુષશનો વેલો ! "

અને યરામંડપે.....

સ્વાહા...સ્વાહા...આહુતિ દેતા ઋગિઓ
 ગગનભેદી ઉદ્ભાસનાદે ઝમકયા
 આહુતિઓ અધૂરી રહી.
 'કૃષ્ણ...' 'ગીતેશ' ને 'વિશ્વેશ'ના નાદે
 એકચક્રે, એકધારા ડોલાવ્યા;
 આશ્વર્યઅંજને આજ્ઞાં સર્વ મનડાં